

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**KADINLARIN BAŞÖRTÜSÜNE YÖNELİK TUTUMLARININ
DEĞİŞMESİNDE PSİKOSOSYAL SÜREÇLER: BAŞÖRTÜSÜNÜ
ÇIKARMA TECRÜBESİ**

DOKTORA TEZİ

Beyza OKUMUŞ

BURSA – 2024

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**KADINLARIN BAŞÖRTÜSÜNE YÖNELİK TUTUMLARININ
DEĞİŞMESİNDE PSİKOSOSYAL SÜREÇLER: BAŞÖRTÜSÜNÜ
ÇIKARMA TECRÜBESİ**

DOKTORA TEZİ

Beyza OKUMUŞ

Danışman:

PROF. DR. İBRAHİM GÜRSES

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikoloji Bilim Dalı'nda 711821003 numaralı Beyza OKUMUŞ'un hazırladığı "Kadınların Başörtüsüne Yönelik Tutum Değişiminde Psikosoyal Süreçler: Başörtüsünü Çıkarma Tecrübesi" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı 26.07.2024 günü 15.00-17.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının BAŞARILI (başarılı/başarısız) olduğuna OYBİRLİĞİ (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. İbrahim GÜRSES

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İsmail ÇETİN

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İsmail GÜLER

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ömer Faruk ERDOĞAN

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ömer Faruk SÖYLEV

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

26/07/2024

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 03/07/2024

Tez Başlığı / Konusu: **Kadınların Başörtüsüne Yönelik Tutumlarının Değişmesinde Psikososyal Süreçler: Başörtüsünü Çıkarma Tecrübesi**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 181 sayfalık kısmına ilişkin, 03/07/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitinadlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve

İmza

Adı Soyadı: Beyza OKUMUŞ

Öğrenci No: 711821003

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Doktora

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

Prof. Dr. İbrahim GÜRSES

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Kadınların Başörtüsüne Yönelik Tutumlarının Değişmesinde Psikososyal Süreçler: Başörtüsünü Çıkarma Tecrübesi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

04.07.2024

Adı Soyadı: Beyza Okumuş

Öğrenci No: 711821003

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Din Psikolojisi

Tezin Türü: Yüksek Lisans Doktora / Sanatta Yeterlilik

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	Beyza Okumuş
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim dalı	Din Psikolojisi
Tezin niteliği	Doktora Tezi
Mezuniyet tarihi	26/07/2024
Tez danışmanı	Prof. Dr. İbrahim GÜRSES

KADINLARIN BAŞÖRTÜSÜNE YÖNELİK TUTUMLARININ DEĞİŞMESİNDE PSİKOSOSYAL SÜREÇLER: BAŞÖRTÜSÜNÜ ÇIKARMA TECRÜBESİ

Bu çalışmanın amacı kadınların başörtüsünü çıkarma süreçlerindeki yaşantılarının psikolojik ve sosyolojik uzantılarını tespit etmek, yaşadıklarını Bilişsel Çelişki Kuramından hareketle anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır. Araştırmanın ana sorusu “Bireyin içinde bulunduğu sosyal grupla olan ilişkileri, ailesi ile ilişkileri, bireyin ve ailesinin dinî eğitimi, bireysel yaşantıları başörtüsünü çıkarma davranışında ve başörtüsüne yönelik tutum değişiminde etkili midir?” sorusudur. Literatürde başörtüsünü çıkarma davranışının siyasi bir eylem, bir özgürleşme mücadelesi olarak yüzeysel açıklamalarla analiz edildiği görülmüş olup bu çalışmada konunun daha derin bağlarının olup olmadığının ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Ankara’da yaşayan 18 yaşın üstündeki 22 kadın çalışma grubu olarak seçilmiş veriler derinlemesine yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Araştırma sonucunda bireylerin sosyal ilişkilerinin, aile ilişkilerinin, yaşadıkları travmatik olayların, siyasi etiketlenmelerin, buldukları gruba aidiyet problemlerinin tutum değişimi sürecinde etkili olduğu, tutum değişiminin 6 ay-3 yıl arasında sürdüğü, bu süreçte bireyin bilişsel çelişkiler yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bireyler yaşadıkları çelişkileri tutum değişikliği, yeni bilgi arayışı, tutumun önemsizleştirilmesi, sorumluluğun başkasına yüklenmesi yöntemleriyle gidermeye çalışmışlardır.

Anahtar kelimeler: Din Psikolojisi, Dinî Tutumlar, Tutum değişimi, Bilişsel Çelişki, Başörtüsü.

ABSTRACT

Name & surname	Beyza OKUMUS
University	Bursa Uludag University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Philosophy and Religious Sciences
Subfield	Psychology of Religion
Degree awarded	Ph.D.
Date of degree awarded	26/07/2024
Supervisor	Prof. Dr. Ibrahim GURSES

A Psychosocial Examination of Women's Attitude Change Towards Headscarf: Taking Off Experiences

The aim of this study is to identify the psychological and sociological extensions of women's experiences during the process of taking off their headscarves, and to try to understand and explain their experiences based on Cognitive Dissonance Theory. The main question of the research is "Are the individual's relationships with the social group and the family she is in, the religious education of the individual and her family, and her individual experiences effective on the behavior of taking off the headscarf and the change in attitude towards the headscarf?" is the question. It has been seen in the literature that the behavior of taking off the headscarf has been analyzed with superficial explanations as a political action, a struggle for liberation, and this study aims to find that if the subject has deeper ties. 22 women over the age of 18 living in Ankara were selected as a study group and the data were obtained through in-depth semi-structured interviews. As a result of the research, it was concluded that individuals' social relations, family relations, traumatic events they experienced, political stereotypes, and problems of belonging to their group were effective in the attitude change process, that the attitude change lasted between 6 months and 3 years. The individual, experienced cognitive dissonance in this process. Individuals tried to resolve the dissonances they experienced by changing attitudes, seeking new information, trivializing attitudes, and assigning responsibility to others.

Keywords: Psychology of Religion, Religious Attitudes, Attitude Change, Cognitive Dissonance, Headscarf.

ÖNSÖZ

Bu çalışma için araştırma konusu seçmeye çalıştığım dönemde başörtüsünü çıkararak ve bu durumu sosyal medya aracılığıyla ilan eden kadınların bu davranışı ilgimi çekmişti. Kadınlar, benzer cümlelerle kısaca durumu açıklıyorlar ve insanların bir kısmı onay ve desteklerini ifade ederken bir kısmı ise kınamalarını, kendileri için dualarını paylaşıyorlardı. Kadınlara kendi süreçlerini kendilerinin anlatması için fırsat verilmesi ve anlatılarının ardında sürecin nasıl şekillendiğinin anlaşılması için kapsamlı bir araştırma yapılmasının gerekliliğini fark ettim. Tıpkı Nilüfer Göle'nin ifade ettiği gibi; "Anlam veremediğiniz ve belki bu yüzden üzüldüğünüz meseleleri anlamak, onların derinliklerini incelemek için araştırma yapıyorsunuz."¹ Benim için de aslında tam olarak böyleydi.

Çalışma sürecimde katılımcılarımla yaptığım her bir görüşme benim için çok kıymetliydi. Bana güvendikleri, son derece mahrem yaşantılarına dair içten ve samimi bir şekilde sohbet etmeye gönüllü oldukları, zaman zaman gözyaşlarına hakim olamayacak kadar duygusal olarak tetiklenseler de görüşmeleri sürdürdükleri için her birine ayrı ayrı minnettarım. Tüm görüşmeler bittiğinde, onlardan dinlediklerimi bir teorik çerçeveye oturtarak, onların sözcüsüne de dönüşmeden anlatılarını sosyal bilimsel bir dile aktarmaya çalıştım. Bu çalışmayı mümkün kıldıkları için her bir katılımcıma içtenlikle teşekkür ediyorum.

Çok kıymetli ve saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. İbrahim Gürses'e kendisinden ders dinlediğim günlerden, konu seçimime ve sonrasında tezin tamamlandığı güne kadar yol göstericiliği, desteği ve en çok da sabrı için minnettarım. İki çocuklu bir anne öğrenci olarak biteviye ertelediğim, göndereceğim deyip göndermediğim, geleceğim deyip gitmediğim hiçbir gün beni rencide etmemiş, tüm mazeretlerimi sonsuz bir sabırla dinleyerek hiçbir zaman sitem etmemiştir. Kıymetli hocama her şeye rağmen yürüdüğüm yolda desteğini esirgemediği ve bana tahammül ettiği için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Henüz 17 yaşında hevesli bir hazırlık öğrencisiyken beni din psikolojisi alanıyla tanıştıran, interdisipliner çalışmanın önemini kavratıp ve sosyal bilimlere sevdiren çok değerli hocam Dr. Akif Hayta'ya hem hocalığı hem de ihtiyaç duyduğum her anda gösterdiği psikolojik desteği için yeteri kadar teşekkür edebilmem mümkün değil. Kendisine her zaman minnettar kalacağım.

Yolumu kolaylaştıran, her zaman yanımda olan, desteğini esirgemeyen, sözüme güvenen ve kıymetli vaktini vermektensevdiğim sevgili kayınpederim ve hocam Prof. Dr. Ejder Okumuş'a da hem akademik hem ailevi desteği için müteşekkirim.

Tezimin yazım sürecinde tez izleme komitesi üyeliğini üstlenen değerli hocalarım Prof. Dr. İsmail Çetin ve Prof. Dr. İsmail Güler'e katkılarından ve gösterdikleri sabırdan ötürü çok teşekkür ediyorum. Vakit ayırıp, şehir dışından gelerek tez savunmama katılan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Ömer Faruk Erdoğan ve Doç. Dr. Ömer Faruk Söylev hocalarıma girdikleri zahmetten ötürü müteşekkirim.

Bitmek bilmeyen eğitim hayatımda bana eşlik etmekten, önümdeki engelleri kaldırmaktan, maddi-manevi desteklemekten bıkmayan çok sevgili annem Munise Özudoğru, babam Eyüp Özudoğru, kardeşlerim Hilal ve Musab, abim Furkan, yengem Ayşe ve tatlı yeğenim Duru'ya her şey için çok teşekkür ediyorum. Onlarsız bu yola ne çıkabilirdim, ne de bu yolculuğu tamamlayabilirdim.

¹Nilüfer Göle - Ayşe Çavdar, *Mahremin göçü* (Beşiktaş, İstanbul: Hayykitap, 2011), 35.

Doktoraya başladığımda biri on aylık olan, diğeri de çalışmalarımı devam ettirdiğim dönemde doğan iki küçük oğlumla eğitim hayatımı sürdürebilmek için alabileceğim her türlü desteği aldım. Bu yolda en büyük destekçilerimden ikisi şüphesiz eşimin kız kardeşleri Meryem Tuba ve Fatma Sena'ya ve kayınvalidem Nurcan Okumuş'a gösterdikleri sabır için müteşekkirim.

En çok da iki küçük sevgili oğlum Ahmed Vefa ve Akif Emre'ye annelerinin vaktini bu çalışmayla paylaştıkları için müteşekkirim. Bu stresli sürecin bütün yükünü, yolculuklarımızın yorgunluğunu benimle birlikte göğüslediler. Sevgili eşim Muhammed Yasir Okumuş'a bu hayatı benimle paylaşmaya gönüllü olduğu ve akademik hayatıma gösterdiği destek ve saygıdan ötürü teşekkür ediyorum.

Son olarak hem yüksek lisans hem de doktora eğitimimi herhangi bir işte çalışmadan özgürce devam ettirmemi mümkün kılan, ülkemizin yüz akı kurumlarından olan Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu'na, 2211-A Yurt İçi Genel Doktora Burs Programı kapsamında verdikleri destekten ötürü teşekkür ediyorum. "TÜBİTAK Bursiyeri" olmak benim için her zaman bir gurur vesilesi oldu.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
GRAFİKLER VE TABLOLAR	xiv
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU	2
B. ARAŞTIRMA SORUSUNUN TESPİTİ	4
C. ARAŞTIRMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ.....	5
D. ARAŞTIRMANIN ÇALIŞMA GRUBU	5
E. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	7
1. Gönüllü Katılım Onay Formu	9
2. Kişisel Bilgi Formu	9
F. BULGULARIN ANALİZİNDE KULLANILAN YÖNTEMLER.....	10
G. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	10
H. ARAŞTIRMANIN UYGULANMASI	10
İ. ALANYAZIN TARAMASI	12

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ARKA PLAN

A. BAŞÖRTÜSÜ	23
1. Kelime ve Terim Anlamları	23
2. Tarihte ve İbrahimî Dinlerde Başörtüsü.....	25

3. Günümüzde Başörtüsü	28
B. TUTUMLAR: TANIMI VE OLUŞUMU	33
1. Dinî Tutumlar	36
2. Tutumların İşlevleri.....	38
3. Tutum ile Davranış Arasındaki Tutarlılık	40
4. Tutumların Ölçülmesi	40
5. Tutum Değişimi	42
a. Bilişsel Çelişki Kuramı (Cognitive Dissonance Theory).....	42
(1). Çelişki nasıl ortaya çıkar ve yükselir?.....	44
(2) Ortaya çıkan çelişki neden ve nasıl giderilir?.....	45
(3) Çelişkinin giderilmesini zorlaştıran durumlar nelerdir?.....	55
b. İşlevselci Yaklaşım	57
c. Kendini Ayarlama Teorisi	59
C. BULGULARIN ANALİZİNDE KULLANILAN DİĞER PSİKOLOJİ	
TEORİLERİ	61
1. Bağlanma Teorisi	61

İKİNCİ BÖLÜM

BULGULAR

A. DEMOGRAFİK VERİLER	65
B. BAŞÖRTÜSÜ KULLANMAYA BAŞLAMA SÜRECİ.....	67
1. Çevresi Başörtülü Olduğu İçin Başörtüsü Kullananlar	67
2. Namaz Kıldığı İçin Başörtüsü Kullanmaya Başlayanlar	72
3. Zorunluluk Hissederek Başörtüsü Kullananlar	72
4. Değerlendirme.....	73
C. AİLENİN DİNDARLIK DURUMU	75
1. “Ortalama, Geleneksel Dindar”	75
2. İmam Hatip Veya İlahiyat Eğitimi Almış Aileler	77
3. Dindar Olmayan Aileler	77
4. Dinî Gruplara Mensup Olan Aileler.....	78
5. Değerlendirme.....	78

D. KATILIMCININ DİNÎ EĞİTİMİ	79
1. Yazları Kur'an Kurslarına Gidenler	79
2. İmam-Hatip Lisesi Veya İlahiyat Fakültesinden Mezun Olanlar	79
3. Resmi Kurumlar Haricinde Din Eğitimi Alanlar	79
4. Değerlendirme	79
E. BAŞÖRTÜLÜ İKEN YAŞANAN PROBLEMLER	83
1. Grup Kimliğinden Ayrı Bireysel Kimliği Yokmuş Gibi Davranıldığını Söyleyenler	83
2. Başörtülüken Yaşından Büyük Veya Olduğundan Çirkin Göründüğünü Düşünenler	83
3. İş Hayatında Problem Yaşayanlar	84
4. Öğrenci İken Başörtüsü Yasaklarını Tecrübe Edenler	95
5. Başörtülü Olduğu İçin Dinin Diğer Gereklere De Dört Dörtlük Yerine Getirmek Zorunda Hissedenler	95
6. Gelecek Kaygıları Yaşayanlar	96
7. Başörtülü İken Ailesi İle Zorluk Yaşayanlar	96
8. Başörtülü İken Sosyal İlişkilerinde Sorun Yaşayanlar	106
9. Başörtülü İken Kamusal Alanda Sözlü Tacize Uğrayanlar	110
10. Politik Etiketleme	111
11. Değerlendirme	114
F. BAŞÖRTÜSÜNÜ ÇIKARMAYA KARAR VERME SÜRECİ	114
1. Rahatsızlık Hissi	115
2. Çıkarma Kararının İlk Paylaşıldığı Kişi	137
3. Covid-19 Küresel Salgınının Etkisi	146
4. Büyük Değişim Yaşandı mı?	149
5. Değerlendirme	150
G. BAŞÖRTÜSÜNÜ ÇIKARDIKTAN SONRASI	151
1. Başörtüsünü Çıkardıktan Sonra Katılımcıların Aldığı Tepkiler	151
2. Başörtüsünü Çıkardıktan Sonra Katılımcının Hayatındaki Değişimler	161
3. Başörtüsünü Çıkardıktan Sonra Duygudurum	165
4. Başörtüsünü Çıkardıktan Sonra Dinî İnançlar	174
H. GÖRÜŞMELERE DAİR GENEL DEĞERLENDİRME	181

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	183
KAYNAKÇA	189
EKLER.....	194
EK 1: YARI YAPILANDIRILMIŞ GÖRÜŞME FORMU	194
EK 2: KATILIMCILARA SUNULAN GÖNÜLLÜ ONAM FORMU.....	196
EK 3: KATILIMCILARDAN ALINAN DEMOGRAFİK BİLGİLER	197
ÖZGEÇMİŞ.....	198

GRAFİKLER VE TABLOLAR

Grafik 1: Türkiye’de Başörtüsü Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalar.....	15
Grafik 2: Kadınların Dışarıya Çıkarken Başörtüsü Takıp Takmama Sıklığı.....	31
Grafik 3: Yaş Gruplarına Göre Dışarıda Başörtüsü Takma Sıklığı	31
Grafik 4: Kadınların Eğitim Seviyelerine Göre Dışarıda Başörtüsü Kullanma Sıklığı ..	32
Grafik 5: Yakın Çevrenizde Son İki Yılda Başörtüsü Çıkaran Veya Takan Oldu Mu? .	32
Grafik 6: Yakın Çevrenizde Birisi Başörtüsü Taksa/Çıkarsa Ne Hissedersiniz?	33
Grafik 7: Katılımcıların Baş Örtüsü Kullanmaya Başlama Süreçleri	73
Grafik 8: Katılımcıların Ailelerinin Dindarlık Durumu.....	78
Grafik 9: Katılımcıların Almış Olduğu Din Eğitimi	80
Grafik 10: Başörtüsünün Farz Olduğuna Dair Şüpheler Kelime Bulutu	115
Tablo 1: Katz’ın “Tutumlara İşlevselci Yaklaşım” Tablosu.....	59

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bk.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
Vb.	Ve benzerleri
Ark.	Arkadaşları
Örn.	Örneğin
BDD	Bilişsel, Davranışsal, Duygusal
YÖK	Yükseköğretim Kurumu
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Dinî tutum, bireylerin din hakkındaki olumlu veya olumsuz duygu, düşünce ve davranışlarının bütünü olarak tanımlanmıştır. Bu anlamda dindar olsun veya olmasın herkesin dinî bir tutumunun olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü dinsiz olmak, dine karşı olmak, din hakkında herhangi bir fikre sahip olmak bile din ile ilişkili bir tutumdur. Dinî tutumlar da tıpkı diğer tutumlar gibi oluşurlar, değişirler. Bazen değişime direnirler bazense daha kolayca değişebilirler. Ancak dinî tutumların bu kadar geniş bir kapsama alanı olmasına rağmen yeteri kadar çalışıldığını söylemek mümkün değildir. Dinî tutumların değişimine dair yapılan çalışmalar ise doğal olarak daha da azdır.

Dinî tutumlar her ne kadar yaygın olsa da çalışmaların az olmasının sebeplerinden biri gözlemlenmesinin ve ölçülmesinin çok kolay olmamasıdır. Bu anlamda dinî tutum değişimlerinin incelendiği araştırmalarda araştırmacıların tercih ettiği konulardan bazıları şunlardır: Dinî tutumların oluşumu, gelişimi, değişimi, başa çıkma ile ilişkisi, tesettür ile ilişkisi, özgecilik ile ilişkisi, evlilik uyumu ile ilişkisi, farklı yaş gruplarına göre değişimi, psikolojik sağlamlık ile ilişkisi.

Bu bağlamda baktığımızda başörtüsü kullanmak bir dinî davranışsa, başörtüsüne yönelik tutumlar da dinî tutumlardandır. Müslüman kadınların İslam dininin bir emri olarak kabul ettikleri başörtüsünü takmaları onların dine dair bir tutumunu gösterirken, çıkarmaya karar vermeleri de yine dine dair bir tutumun değiştiğini göstermektedir. Ancak birinci tutum ile ikinci tutum arasındaki geçişte nasıl bir süreç yaşandığı, değişimin hangi aşamaları içerdiği, bu değişimi inceleyebilmenin mümkün olup olmadığı sorusu bu araştırmanın temel konusudur. Bu değişim sürecinin incelenerek, dinî tutum değişimi süreçlerine dair daha derinlikli bir içgörü elde edilebileceği düşünülmüştür.

Aşağıda detaylı olarak ele alınacağı gibi başörtüsünü çıkarma davranışı son yıllarda yaygınlaşınca konuya dair çalışmalar da artmıştır. Ancak bu konuyu dinî tutum değişimi sürecinin aşamaları bağlamında ele alan bir çalışma tarafımızca tespit edilemediğinden bu araştırmanın alandaki bir boşluğu dolduracağı ümit edilmektedir.

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kadınların başlarını örtmesi, tarih boyunca birçok farklı dinde inanılan kutsalın bir gereği, yaratıcının bir emri kabul edilerek uygulanmıştır. Arkeologlar M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren başörtüsünün toplumsal yaşantıdaki yerine dair yazılı bilgilere ulaşmanın mümkün olduğunu göstermişlerdir. Orta Asur kanunları başörtüsü ve özgür kadının kamusal alana girişi arasında oldukça sıkı bir bağ kurmuşlardır.² Aradan geçen 23 yüzyıllık dönemde de kadınların başlarını örtmeleri çeşitli dinlerde uygulanan bir kural olmayı sürdürmüştür.

21. yüzyılda yaşamakta olduğumuz postmodern dönem ile birlikte insanlar pek çok inanışta başını örtme uygulamasından uzaklaşsa da farklı dinlerden ve mezheplerden erkekler ve kadınlardan bu uygulamayı sürdürenler hiç de az değildir. Başörtüsünün kullanılması ve kullanılmaması hâlâ toplumun tümünü yani yalnızca dindar insanların hayatlarını değil, hayatını dindışı ilkeler üzerine bina etmiş insanların hayatlarını da etkileyen önemli bir meseledir.

Günümüzde özellikle Müslüman kadınların yaygın olarak kullandıkları başörtüsü, Türkiye’deki gibi bireyler tarafından veya İran’da olduğu gibi kitlesel olarak çıkarıldığında bu durum toplumlar arasındaki tüm farklılıklar göz ardı edilerek bir özgürleşme, bireyleşme, özerkleşme, aile, toplum ve dinin tahakkümünü reddetme gibi kavramlarla ifade edilerek otoriteye karşı bir başkaldırı hikâyesi gibi kurgulanarak sunulmaktadır. Türkiye’de yakın zamana kadar kamusal alanlarda çeşitli yasaklamalarla gündeme gelen başörtüsünün zaman zaman istenmeyen, uzaklaşılacak istenen, benimsenmeyen bir kimliği sembolize ettiğini ifade eden kadınların sosyal medya aracılığıyla görünür hale gelmesi kimi yazarlarca “alarm verici bir trend”³, kimilerince ise “gençlerin mücadelesini vermedikleri bir direnişin ‘yüce’ anlamını taşımaya güç yetirememesi”⁴ olarak yorumlanmıştır.

Bugün Müslümanlar dünyanın her yerinde yaşamakta ve içlerinde buldukları toplum ve coğrafyanın da etkisiyle günlük hayatlarında inançları ile ilgili olumlu ve olumsuz yaşantılar tecrübe etmektedirler. Bu bağlamda Fransa’da yaşayan Müslüman bir kadının

²Eyüp Ay, “Örtünmenin Tarihsel Görünümleri ve Sembolik Anlam(lar)”, *İslâmiyat* 4/2 (2001), 14.

³Yusuf Kaplan: Başörtüsü açma trendi yaygınlaşıyor, alarm zilleri çalıyor”, *Independent Türkçe* (09 Ağustos 2020).

⁴Cihan Aktaş, “Başörtüsünü Açmak”, *Nihayet* 69 (2020), 74-79.

başörtüsü tecrübesiyle, İran'da veya Türkiye'de yaşayan Müslüman kadınların başörtüsü tecrübeleri, karşılaştıkları sorunlar ve neticesindeki dinî tutum değişimleri de aynı değildir. Tezimizin kapsamı gereği her birini ayrı ayrı incelemek mümkün olmadığından Türkiye'de yaşayan kadınların başörtüsünü çıkarma tecrübelerinin anlaşılmasına odaklanılmıştır.

2019 yılında tez konusu için araştırma yaparken, medyada uzun yıllardır başörtüleriyle varlık mücadelesi vermiş bazı kadınların başörtüsünü çıkarma kararı aldıkları ve bu kararlarını kimisinin sade bir fotoğraf paylaşarak kimisinin ise uzun uzun paragraflarla öyküleştirdiklerini gördüm. Sonra Twitter, Instagram gibi sosyal medya platformlarında genç kadınların #10YearsChallenge, #1YearChallenge gibi etiketlerle önceden başörtülü olup sonra başörtüsüz olan fotoğraflarını paylaşmaları, Yalnız Yürümeyeceksin isimli çevrimiçi platform ve Nevşin Mengü, Ruşen Çakır gibi gazetecilerin çalışmalarıyla gündeme gelen ve çok yüzeysel olarak politik bir karşı duruş olarak sunulan başörtüsünü çıkarma davranışının psikolojik ve sosyolojik uzantılarının yeterince iyi tespit ve analiz edilmediğini fark ettim.

Başörtüsünü çıkarma davranışının yalnızca politik bir benlik sunumu olmayıp, bireylerin aile ilişkileri, akran ilişkileri, iş hayatlarındaki yaşantıları, travmatik yaşantıları, psikolojik iyi oluşları, maneviyat ve inanca dair şüphe ve sorgulamaları gibi pek çok farklı alanla ilintili olduğu ancak literatürde yapılmış çalışmaların bu ilişkileri açıklamada yetersiz kaldığı ve bazılarının meseleyi gündelik siyasete indirgeyerek ele aldığı görülmektedir. Bu yüzden çalışmanın ana çerçevesi kadınların başörtüsünü çıkarma davranışları özelinde dinî tutumlarındaki değişimleri incelemek olarak belirlendi.

Bireyin kendi içinde tutarlı bir benlik duygusu oluşturabilmesi hem akıl sağlığını koruyabilmesi hem de hayatını huzur içinde sürdürebilmesi için elzemdir. Olumlu benlik algısını tehdit edecek, çelişkili veya uyumsuz tutum ve davranışlar bireyin akıl sağlığını da tehlikeye atacağından bilinçdışı düzlemde rahatsızlık hissine yol açar. Bu rahatsızlık sinyallerini alan birey ise tespit edebildiği uyumsuzlukları giderebilmek ve benlik saygısını yeniden kazanabilmek için bir takım stratejiler geliştirir. Başörtüsünü çıkarma davranışı da bir tutum ve davranış değişikliği olduğundan bireyde benzer değişimlere sebep olup olmadığı araştırılmaya değer bir konudur.

Toplum ve insan arasında diyalektik bir ilişki vardır. İnsanlar toplumu oluştururken toplum da insanı oluşturur. İnsandan ayrı bir toplum, bir sosyal gerçeklik yoktur. Her bireysel biyografi aynı zamanda ondan önce var olan ve ondan sonra da devam edecek toplumun tarihi içerisinde bir sayfadır.⁵ Dolayısıyla bireyin davranışını sadece toplumsal nedenlerle izah etmek yanlış ve eksiktir. Konu ile ilgili alanyazın incelendiğinde ulaşılabilen çalışmalarda, kadınların tutum değişiminin yalnızca sosyolojik nedenlerle izah edildiği görüldüğünden araştırmanın önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Kadınların dinî tutum ve davranışlarındaki değişim süreçlerini gözlemleyebilmek için son derece elverişli olan başörtüsünü çıkarma davranışının din psikolojisinin teori ve ölçüm araçları kullanılarak incelenmesinin alana katkı sunacağı düşünüldüğünden bu araştırma yapılmıştır.

B. ARAŞTIRMA SORUSUNUN TESPİTİ

Araştırma planlanırken kullanılacak yöntemi doğru seçebilmek için öncelikle araştırma sorusu tespit edilmiştir. Bu araştırmanın sorusu: “Bireyin içinde bulunduğu sosyal grupla olan ilişkileri, ailesi ile olan ilişkileri, siyasetle olan ilişkileri, dinî eğitimi, bireysel yaşantıları başörtüsünü çıkarma davranışında ve başörtüsüne yönelik tutum değişiminde etkili midir?” olarak belirlenmiştir.

Araştırma sorusunu alt bölümlere ayırdığımızda çalışmada şu konularda açıklamalara ulaşılmaya çalışıldığı görülmektedir:

A1: Bireyin içinde bulunduğu sosyal grupla olumlu veya olumsuz ilişkileri başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?

A2: Bireyin ailesi ile olan olumlu veya olumsuz ilişkileri başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?

A3: Bireyin siyaset konularıyla ve siyasilerle olan olumlu veya olumsuz ilişkileri başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?

⁵Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 52.

A4: Bireyin dine ve maneviyata yönelik tutumları başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?

A5: Bireyin aldığı veya almadığı din eğitimi başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?

A7: Bireyin evlenme, doğum, boşanma, ayrılma, işten ayrılma, işe başlama, mezuniyet gibi bireysel yaşantıları başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?

C. ARAŞTIRMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın amacı bireylerin dinî tutumlarının değişimi sürecinde yaşadıklarının ayrıntılı olarak tahlil edilebilmesidir. Bireylerin dinî tutumlarının bir uzantısı olarak araştırmada incelenen başörtüsünü çıkarma olgusu, görülebilir ve süreci takip edilebilir olduğundan tercih edilmiştir. Başörtüsü bireydeki ve toplumdaki etkileri nedeniyle çok boyutlu, sembolik, yaşantıya etkileri diğer dinî tutumlardan daha keskin ve görünür olan bir dinî tutum nesnesidir. Bundan ötürü başörtüsünü çıkarma sürecinde yaşananlar analiz edilerek dinî tutum değişimlerinin doğasını anlamının mümkün olabileceği düşünülmüştür.

Katılımcıların yaşantılarına dair anlatıları tutum değişimi teorileri rehberliğinde incelenerek bu teorilerin dinî tutum değişimlerini de açıklamakta kullanılmalarının mümkün olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Dinî tutum değişimi konusunda yapılacak bu teorik çalışmanın diğer dinî tutumlara dair değişimlerin de çalışılabilmesinde yardımcı olacak bir çalışma niteliğinde olması ümit edilmektedir.

D. ARAŞTIRMANIN ÇALIŞMA GRUBU

Araştırmanın çalışma grubunu Ankara'da yaşayan, başörtüsünü çıkaran, 18 yaşından büyük kadınlar oluşturmaktadır. Çalışma grubunu oluşturacak kişilerin sayısı belirlenirken sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri kaynaklarına başvurulmuş, görüşmelerden elde edilen veriler tekrarlanana kadar görüşmelere devam edilmiş, yirmi iki görüşmeden sonra veriler tekrarlandığı için yeterli olduğu düşünülmüştür.⁶

⁶Salih Çepni, *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş* (Trabzon: Celepler Matbaacılık, 2018), 53.

Katılımcıların beklenenden uzun ve detaylı konuşmaları (ortalama 2.5-3 saat) arzu edilen derinliği sağlamıştır.

Görüşmelerin yüz yüze yapılması planlandığından araştırmacının yaşadığı şehir olan Ankara şehrinde ikamet eden katılımcılara ulaşılmıştır. Katılımcılar için herhangi bir etnik köken, eğitim durumu kaydı konulmamış, yalnızca 18 yaşından büyük olmak kaydıyla farklı yaş gruplarından veri toplanmıştır.

Görüşmeden önce katılımcılardan gönüllü katılım onay formu ve kişisel bilgi formunu doldurmaları istenmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme soruları için görüşmelere başlamadan önce araştırmacı bağlı olduğu üniversitenin etik kurulundan kullandığı formların uygunluğuna dair etik kurul onayı almıştır. Yapılan görüşmeler görüşme esnasında gidişatı ve orijinalliği bozmamak için ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmış, kayıtlar deşifre edilerek metin halinde arşivlenmiştir. Kişisel verilerinin gizliliği için katılımcıların isimleri ile görüşmelerinin eşleştirilmesine engel olmak adına bireyler çalışmada Katılımcı 1, Katılımcı 2... şeklinde numaralandırılmıştır.

Katılımcılara ulaşabilmek için öncelikle kişisel tanışıklıklar yoluyla bireylere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda gönüllü olan iki üniversite öğrencisi ile pilot çalışma yapılmıştır. Bu iki katılımcı ile kaldıkları yurt binasında ayrı ayrı günlerde yarımşar saatlik görüşmeler yapılmıştır. Yurt binasında yapılan görüşmeler özel odalarda mahremiyet içinde gerçekleşse de araştırmacıda bireylerin fikirlerini özgür olarak ifade ederlerse herhangi bir şekilde duyulabileceğinden ve kendileri için rahatsız edici sonuçlar doğurabileceğinden çekindikleri izlenimini uyandırmıştır. Pilot görüşmelerden sonra yapılan görüşmeler katılımcıların konumuna yakın dış mekânlarda genellikle kafelerde gerçekleştirilmiştir.

Nihayetinde çalışmaya katılmayı kabul eden kişilerin birbirlerini tanımıyor olmaları, yaşlarının 21 ile 50 arasında dağılması, evli, bekâr ve boşanmış her medeni durumdan katılımcının olması, hem çocukları olan hem de olmayan kadınların katılması, aynı bölümlerde uzmanlaşmış kişilerin yığılmaması gibi faktörlerdeki dağılıma bakıldığında çalışma grubunda arzu edilen çeşitliliğin oluştuğunu göstermiştir.

E. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma sorusundan anlaşılabilirliği gibi çalışmanın tanımlayıcı değil keşfedici nitelikte olması planlanmıştır. Çalışmamızın amacı başörtüsüne yönelik tutum değişim sürecinde yaşananların öğrenilmesi ve bununla beraber süreç içerisinde katılımcıların geçirdiği bilişsel değişimlerin de tespit edilebilmesidir. Bu amaca ulaşabilmek için nicel ölçümler kullanmanın yeterli olmayacağı düşünülmüştür.

Bilginin bireyden bağımsız ele alınmaması, bireyin çevresindeki dünyayı yorumladığı ve bilgiyi kendisinin yapılandığı düşüncesinin kabul edildiği göz önüne alınırsa çalışmanın sübjektivist yaklaşımı benimsediğini ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda çalışmada herhangi bir genellemeye ulaşmaya çalışılmamış insan davranışlarının duygular, arzular, çevresel koşullar, kültürler ve inançlara bağlı olarak geliştiği, değiştiği ve dönüştüğü kabul edildiğinden insanı mekanik ve sayısal verilerle anlamlandırma amacı güdülmemiştir, insanın iç dünyasını araştırmaya yönelik yöntemler kullanılmıştır.⁷ Bu sebeple doğası gereği yorumlayıcı ve keşfedici olan nitel araştırma yöntemleri tercih edilmiştir.⁸ Araştırılan konuya dair yapılmış çalışmaların azlığı, araştırma verilerinin yeni verilerle çeşitlendirilmesine ve detaylandırılmasına duyulan ihtiyaç da çalışmanın keşfedici nitelikte yapılmasını gerekli kılmıştır.⁹

Çalışmada bireylerin deneyimlerine yönelik bilgi edinilmesi ve davranışlarını yönlendiren faktörlerin anlaşılması amaçlandığı için katılımcıların deneyimlerine yönelik kendi algılarını ortaya çıkarma niyetiyle mülakat/görüşme tekniğinin yarı yapılandırılmış görüşme çeşidinin kullanılmasına karar verilmiştir.¹⁰ Mülakat yöntemi kullanılırken önceden belirlenmiş bir amaç doğrultusunda hazırlanmış sorular sorulur ve katılımcının yanıtları kaydedilerek karşılıklı etkileşim içerisinde veriler toplanır. Amaç katılımcının konuşulan konu hakkındaki duygu, düşünce ve inançlarının neler olduğunun ortaya çıkarılmasıdır.¹¹ Yarı yapılandırılmış ifadesi ise araştırmacının mülakattan önce hazırladığı bir soru listesi olduğu halde konuşma esnasında soruların

⁷ Çepni, *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş*, 31.

⁸ Zeki Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (ts.), 63.

⁹ Ali Baltacı, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (24 Aralık 2019), 370.

¹⁰ David Silverman, *Nitel Araştırma Nasıl Yapılır?*, çev. Ergin Hava (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 77.

¹¹ Çepni, *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş*, 179.

içeriğini, sıralamasını esnetebileceğine işaret eder. Bu tekniğin, araştırmacıya doğru anlaşılmayan soruları açıklama, katılımcının yanıtlarına göre yeni sorular sorabilme ve sorular hakkında katılımcının genişçe tartışabilmesine imkân verme gibi avantajları vardır.¹²

Yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi çokça kullanılan bir nitel araştırma yöntemi olsa da katılımcıların araştırılan konu hakkında konuşmaya yetkin oldukları ve bilime hizmet etmek için mutlak olarak hakikati söyleyecekleri varsayımına dayanarak görüşmelerin basitleştirilmesi ve idealize edilmesi riski taşır.¹³Yöntemin taşıdığı bir diğer risk ise hafife alınmasıdır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler herhangi bir karşılıklı konuşma gibi görülerek iyi hazırlanılmadan gerçekleştirildiğinde araştırmacıya aradığı cevapları vermeyeceği gibi, elde edilen bir şansın boşa harcanmasına da sebep olabilmektedir.

Yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinin etkili kullanılabilmesi için araştırmacının iyi bir dinleyici olması, konu hakkında meraklı olması, iyi bir planlama yapabilmesi gibi özelliklerinin olması gereklidir. Bunların yanında sadece araştırılan konuya dair değil, ilgili olabilecek yan konular hakkında da iyi bir ön araştırma yapılmış olmalıdır.¹⁴ Araştırmacı, görüşme esnasında katılımcıyı etkili bir şekilde dinlemeli, müdahale etmemeli, hızlı çıkarımlarda bulunmamalıdır. Katılımcıyı sürekli yönlendirerek konuya döndürmeye çalışmaktansa hikayesini önemseyerek, istediklerini anlatmasına müsaade etmelidir. Nitekim yarı yapılandırılmış görüşmeler yaşanmış nesnel gerçekliği değil, gerçekliğin katılımcı tarafından nasıl algılandığını öğrenme yöntemidir.

Yarı yapılandırılmış görüşme yönteminin en büyük avantajı sorulara sıkı sıkıya bağlı kalınan anket ve görüşme tekniklerine göre çok daha derin bağlantıları keşfedebilmeyi, olayların katılımcının algı dünyasında nasıl anlaşıldığının öğrenilebilmesini, araştırmacının aklına gelmediği halde katılımcının dünyasında çok büyük etkileri olan yaşantıları tespit edebilmeyi mümkün kılmasıdır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler veri setinin ayrıntılanıp zenginleşmesini sağlar.

¹² Çepni, *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş*, 181.

¹³Sandy Q. Qu - John Dumay, "The qualitative research interview", *Qualitative Research in Accounting & Management* 8/3 (01 Ocak 2011), 238.

¹⁴Qu - Dumay, "The qualitative research interview", 239.

Araştırmada kullanılacak yöntemin belirlenme sürecinde alanyazın incelenmiş ve başörtüsünü çıkarma davranışını inceleyen diğer çalışmalarda da yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinin kullanılmasının, seçilen yöntemin uygun olduğunu gösterdiğine karar verilmiştir.¹⁵

İlk aşamada yarı yapılandırılmış görüşme formu araştırmanın danışmanı ile beraber araştırma sorusu merkeze alınarak hazırlanmıştır. Bu süreçte öncelikle yedi temel tema tespit edilmiştir. Bunlar; demografik bilgiler, tutum/davranış değişikliği ile ilgili bilişsel süreçler, tutum/davranış değişikliği sürecinde ortaya çıkan çelişkiler, inanç, siyasi etiketlenme, eğitim ve sosyal destek temalarıdır. Soruların açık ve amaca yönelik olmasına, gücendirici olmamasına, genelden özele doğru sıralanmasına, hassas olabilecek soruların sonlara bırakılmasına dikkat edilmiştir. Soruların açık uçlu ve basit olmasına dikkat edilmiştir. Detayların öğrenilmek istendiği durumlarda tamamlayıcı sorular kullanılmıştır. Sorular tespit edildikten sonra etik kurula sunularak uygunluğu onaylatılmıştır. Kullanılan soru formu ekler bölümünde bulunabilir.

1. Gönüllü Katılım Onay Formu

Formda kısaca araştırmanın içeriğine dair bilgi verilmiş, katılımcının rahatsız hissettiği noktada araştırmadan ayrılmasının mümkün olduğu ifade edilmiş, araştırmacı ve araştırmanın danışmanına ait iletişim bilgileri paylaşılmıştır. Form ekler bölümünde yer almaktadır.

2. Kişisel Bilgi Formu

Bu kısımda katılımcının isim, yaş, eğitim durumu, mesleği, büyüdüğü il/ilçe bilgisini içeren demografik bilgileri ile beraber kaç yaşında başörtüsü takıp kaç yaşında çıkardığı ve ne kadar süredir başörtüsü takmadığı sorulmuştur. Bu bilgilerden isim bilgisi yalnızca araştırmacıda saklı olup katılımcıların kimlik bilgileri ile görüşmelerinin eşleşmesine imkân verecek hiçbir bilgi tez metnine aktarılmamıştır.

¹⁵ Koca, *The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women's Struggle to Take Of Headscarf*; M. Numan Sağırlı, *Başörtüsü Giymeyi Bırakan Üniversite Mezunu ve Çalışan Kadınlar Üzerine Nitel Bir Araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021).

F. BULGULARIN ANALİZİNDE KULLANILAN YÖNTEMLER

Toplanıp, deşifre edilerek arşivlenen veriler önceden belirlenen temalar doğrultusunda gruplandırılmıştır. Verilerin gruplandırılmasında MAXQDA ve MS EXCELL programlarından faydalanılmıştır. Gruplanan veriler üzerine sosyal kimlik teorisi, bilişsel çelişki teorisi ve bağlanma teorisinden yararlanılarak analizler yapılmıştır.

Alan araştırmasına başlamadan önce başörtüsü ve başörtüsünü çıkarma davranışı konusunda alanyazın incelemesi yapıp konunun daha önce çalışılıp çalışılmadığı kontrol edilmiş ve tez düzeyinde Türkiye’de az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmalara dair bilgiler alanyazın incelemesi başlığında ayrıntılı olarak paylaşılmıştır.

G. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Bu çalışma nitel yöntemleri merkeze aldığı için bulgular katılımcıların deneyimleri ile sınırlıdır. Katılımcıların anlattıklarının yanlı olma ihtimali, deneyimlerini anlatırken bir kısmını saklamış veya unutmuş olma ihtimalleri göz ardı edilmemelidir.

Araştırmadaki bir diğer sınırlılık ise gizliliği korunabilmesi için bireylerin verdiği bilgilerin bir kısmının, özellikle kimlik bilgileri ile eşleştirilmeyi mümkün kılacak bazı demografik bilgilerin kullanılamayışıdır.

Araştırma aynı zamanda araştırmacının bilgi ve birikimi ile de sınırlıdır. Analiz sürecinde yanılma ihtimali unutulmamalıdır.

H. ARAŞTIRMANIN UYGULANMASI

Medyada ve günlük hayatta başörtüsünü çıkarma davranışının ve bu davranışın arkasından bunun bir manifesto ile ilan edilmesinin sık sık gerçekleştiği görülmüş, konuyu akademik anlamda çözümlenmeye dair araştırmacının kişisel merakından yola çıkılarak araştırma sorusu belirlenmiştir. Sorunun belirlenmesinin ardından ilk olarak nasıl bir araştırma olacağına, hangi teorilerden yararlanılacağına karar verilerek araştırma deseni hazırlanmıştır. Nitel araştırma yöntemlerine dair çalışmalara dayanılarak katılımcı sayısı belirlenmiştir.

Araştırma için uygun katılımcılara ulaşabilmek için öncelikle kişisel tanışıklıklardan yararlanılmıştır. Bu yolla ulaşılan kişilerin sayısı yeterli olmayınca Whatsapp,

Instagram ve Twitter siteleri üzerinden paylaşım yapılarak uygun kişilerin irtibata geçmesi rica edilmiştir. Bu sayede hedeflenen katılımcı sayısına ulaşılmıştır.

Araştırma için uygun olan katılımcılara ulaştıktan sonra katılımcılar, görüşmelerin 1-1,5 saat kadar sürebileceği ve yüz yüze yapılacağı konusunda bilgilendirilmiş, onlar için uygun olan zaman ve mekânda buluşmak için randevulaşmıştır. Araştırmanın süresini ve maliyetini arttırmasına rağmen “yüz yüze görüşme” şartı esnetilmemiştir. Bunun verinin güvenilirliği ve katılımcının duygularının da gözlenebilmesine imkân vermesi açısından daha doğru olduğu düşünülmüştür. Daha önce de ifade edildiği gibi, görüşülen mekânın katılımcının anlatacaklarına olan etkisini azaltabilmek için çoğunlukla kafelerde (iki görüşme öğrenci yurdunda, iki görüşme ise açık havada parklarda gerçekleşti) görüşülmüştür. Görüşmelerin maliyeti, katılımcılara teşekkür etmek adına, araştırmacı tarafından karşılanmıştır.

Görüşmelerde öncelikle katılımcılara “Gönüllü Katılım Onay Formu” sunularak çalışma hakkında kısa bir ön bilgi verildikten sonra formu imzalamaları istenmiştir. Katılımcılardan gizlilik konusunda endişeleri olanların soy isimlerini gizleyerek imzalamalarına müsaade edilmiştir. Görüşmeye başlamadan önce katılımcılar seslerinin kayıt cihazı ile kaydedileceği konusunda bilgilendirilmiş ve cihazı açtıktan sonra yine sesli olarak onayları alınmıştır.

Görüşme esnasında yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorular sırasıyla değil, konuşmanın akışına göre katılımcının yönlendirdiği sohbet sürecinde dağınık olarak sorulmuştur. Görüşmenin başlangıcında katılımcının rahatlatılması amacıyla kısaca kendisinden bahsetmesi rica edilmiş, sonrasında ise “Başörtüsü ile hikâyeniz nasıl başladı?” gibi genel ve katılımcının yanıtlamasının kolay olduğu bir soruyla devam edilmiştir. Görüşmenin kalanında katılımcının özellikle üzerinde durduğu ve araştırma konusu ile ilişkili konular üzerine bir sohbet havasında görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin yüz yüze yapılması katılımcıların ruh hallerinin de yakından gözlemlenebilmesini, samimi ve sağlıklı bir ilişki geliştirilebilmesini mümkün kılmıştır.30 dakika içerisinde cevaplanabilecek soruların katılımcıların çoğu tarafından 2.5-3 saatlik sürelerle yayılması ve bazı katılımcılarının “Bunları anlatmaya çok ihtiyacım vardı”, “Kimse bana bunları sormadı halbuki anlatmayı çok istiyordum”,

“Anlatırken, yaşarken fark etmediğim bazı şeyleri fark ediyorum” gibi dönütler vermesi sebebiyle görüşmelerin başarılı geçtiği düşünülmüştür.

Görüşmelerden sonra katılımcılara teşekkür edilmiş, istedikleri zaman araştırmacı ile iletişim kurabileceği konusunda tekrar bilgilendirilerek görüşme sonlandırılmıştır. Tezin yazım sürecinde yalnızca bir katılımcı yeniden iletişim kurmuş, ancak çalışmayla ilişkili olmayan konularda danışmıştır.

Görüşmelerin bir kısmı transkriptor.com isimli internet sitesinde, bir kısmı ise dinleyerek deşifre edilmiştir. Deşifre edilen görüşme metinleri MAXQDA ve MS EXCELL uygulamaları kullanılarak analiz edilmiştir.

İ. ALANYAZIN TARAMASI

Alanyazın incelemesi için öncelikle Türkiye’de “başörtüsü” ile ilişkili konularda yapılmış lisansüstü tezler Yükseköğretim Kurumu’nun lisansüstü tezler veri tabanından indirilmiştir. 2008-2024 yılları arasında yapılan tezlerin, 1. Başörtülü çalışan kadınlar¹⁶, 2. Başörtülü öğrenciler¹⁷, 3. Görsel ve yazılı kurgu eserlerde başörtülü kadın imgesi¹⁸, 4. İslam, feminizm ve başörtüsü¹⁹, 5. İslam hukukunda başörtüsü²⁰, 6. Medya, başörtüsü

¹⁶ Feyda Sayan Cengiz, *Beyond The Culturization of the Headscarf: Women With Headscarves in Retail Jobs* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2014); Yeliz Kader, *Kadın Öğretmenlerin Başörtüsü Uygulaması ve Kariyer Kesintilerine İlişkin Görüşleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019); Cemile Kocaman, *Çalışma Hayatında Başörtüsü: Özel Sektörde Mimar Başörtülü Kadınlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2019).

¹⁷ Ayşe Elmalı, *Veiled Muslim Students’ Attitudes Toward Wearing the Headscarf* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Houston, 2012); Sirin Dureidi, *Multicultural Perspectives on the Representation of Muslim Women: How It Influences the Self-Representation of Young Muslim Women in Istanbul and Bremen A Comparative Study* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2020); Melek Çaylak, *Değişen Tesettür Algısı: “Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma”* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2016).

¹⁸ Hayal Demirci, *Dijital Platformlarda Müslüman Kadın Kimliği: Élite Dizisi Örneği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024). Demet Yel, *Diğer Yarım Dizisinde Başörtülü Kadın Temsili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2019); Hazal Muslu, *Changing Representations of Islamist Women in the Islamic Novel After 1980s* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011); Asiye Yücel, *İslamcı Söylemde Kadın İmgesi: Kadın ve Aile Dergisi Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2019).

¹⁹ Selima Fırat, *Fenomenolojik Bakışla Türkiye’de İslami Feminizm* (Niğde: Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022). Mervenur Ağcayazı, *Üniversite Öğrencilerinde Tesettür Algısı ve Dini Yönelim Biçimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022); Kübra Yanıkoğlu, *Modernleşme ve Kadın Bedeni Bağlamında Türkiye’de Başörtüsü Sorunu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014); Oğulcan Güngör, *Türkiye’de İslami Feminizm: İslami Feminist Perspektife İlişkin Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2018); Feyzettin Aytepe, *Türkiye’de İslamcı Kadın Hareketinin Tarihsel Dönüşümü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2015); Gül Çorbacıoğlu, *Feminist Discussions on The Headscarf Problem in*

ve yasakların kalkması²¹, 7. Popüler kültür, sosyal medya ve başörtüsünün değişimi²², 8. Türkiye dışında başörtüsü²³, 9. Türkiye’de başörtüsünün tarihi²⁴, 10. Psikoloji ile ilişkili

Turkey: Examination of Three Women’s Journals: Feminist Yaklaşımlar, Kadın Çalışmaları Dergisi, Amargi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2008); Canan Tanır, *Clothed Bodies That Matter: In Search of a Feminist Perspective on the Headscarf Controversy* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009); Yasemin Gezer, *Kadın, Din ve Modernizm: İslamcı Kadınların Sivil Örgütlenme Pratikleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2013); Yasemin Yüce Tar, *2000’ler Türkiyesinde Müslüman Kadının “Kadın Sorunu”* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2013); İbrahim Mavi, *İktidar ve Beden: Türkiye’de Başörtüsü Sorunu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2012); Gizem Merve Beşli, *Müslüman Feminist Bir Kadının Yaşam Öyküsünden 1980’lerden Günümüze İslamcı Kadın Hareketi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018); Noureddin Sadek Aboalsab Attar, *Kadının Tesettürü İle İlgili Tefsir Kitaplarında Kullanılan Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022).

²⁰ Fatma Özbek, *İslam’da Tesettür* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2013); Fazilet Çekiç, *Ahkâm Tefsirleri Çerçevesinde Kuran’da Tesettür* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi, 2019); Merve Müftüoğlu, *Örtünme’nin Tesettüre Dönüşme Sürecinde Nur Suresi 31. Ayetin Rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2018); Mehmet Kaya, *Tesettürle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, 2019); Hümeysra Sancar Kaya, *Dini Süreli Yayınlarda Kadının Örtünme Konusunun İslam Hukuku Açısından İncelenmesi (1998-2010)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019).

²¹ Meryem Kamacı, *Türkiye’deki Başörtüsü Yasağının İşgücü Piyasası Üzerine Etkisi* (Kocaeli: Gebze Teknik Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022). Merve Cihangiroğlu, *Karikatürlerle Türkiye’de Başörtüsü Sorunu (1980-2015)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019); Mahpeyker Havva Aksu Sancar, *Medya Siyaset İlişkileri Bağlamında Yazılı Basında Başörtülü Milletvekillerinin TBMM’ye Girmesinin Yansımaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2015) Ayşe Sena Köşger, *Life Before and After the Ban: Experiences of Women Physicians with Headscarves in Public Health Sector in Turkey* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021).

²² Zehra Babacan, *Yeni İletişim Araçlarında Değişen Tesettür Algısı: Instagram’da Tesettür Giyim Pratikleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021). Büşra Özüdoğru, *Farklı Nesillerde Tesettür Algısı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2017); Hilal Çetin, *Moda ve Değişen Tesettür Algısı Üzerine Bir Araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2018); Medine Özkaynak, *Dindarlık ve Tesettür Modası Eğiliminin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, 2018); E. Gözde Özelge, *İslam ve Kapitalizm İlişkisi: Türkiye’de 1980 Sonrası Tüketim Kültürü ve Tesettür Modası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008); Girman Senem Gençtürk Hızal, *Bir İletişim Biçimi Olarak Moda: Türkiye’de Toplumsal Değişme Açısından Örnek Olay İncelemesi (Tesettür Modası)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002); Hilal Hacıbayramoğlu, *Türkiye’de İslami Kadın Algısının Dönüşümü: Âlâ Dergisi Üzerinden Bir Analiz* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015); Ayşe Karazehir, *Popüler Kültür ve Tesettür Modası: Tekbir Tesettür Markası Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2019); Elif Deniz, *Veiling Fashion, Consumption Culture and Identity: A Qualitative Analysis for Interpreting the Veiled Turkish Women’s Changing Clothing Practices* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013); Merve Nar, *Sosyal Medyanın Tesettür Giyimi Tercih Eden Tüketicilerinin Satın Alma Davranışlarına Etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi, 2016); Hülya Doğan, *Bir Eleştiri Nesnesi Olarak Tesettür (2010-2015 Yılları Arasında Sosyal Medyada Tesettür Tartışmaları)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017); Büşra Ökten, *Sanal Tesettür Mağazalarının Sosyal Bir Olgu Olarak Tesettür Alışkanlıklarındaki Değişime Etkisi: İstanbul’da Üniversite Okuyan Kız Öğrenciler Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, 2016); Seda Dilek Göğüş, *Muhafazakâr Kadınların Sosyal Medyada Üretilen “Tesettür Modası” İçeriğini Okuma Biçimleri: Gaziantep Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2019); Zeynep Berre

başörtüsü çalışmaları²⁵ ve son olarak da 11. Başörtüsünü çıkarma davranışı ve süreci üzerine yapılanlar²⁶ olmak üzere 11 kategoride kümelediğini ifade edebiliriz.

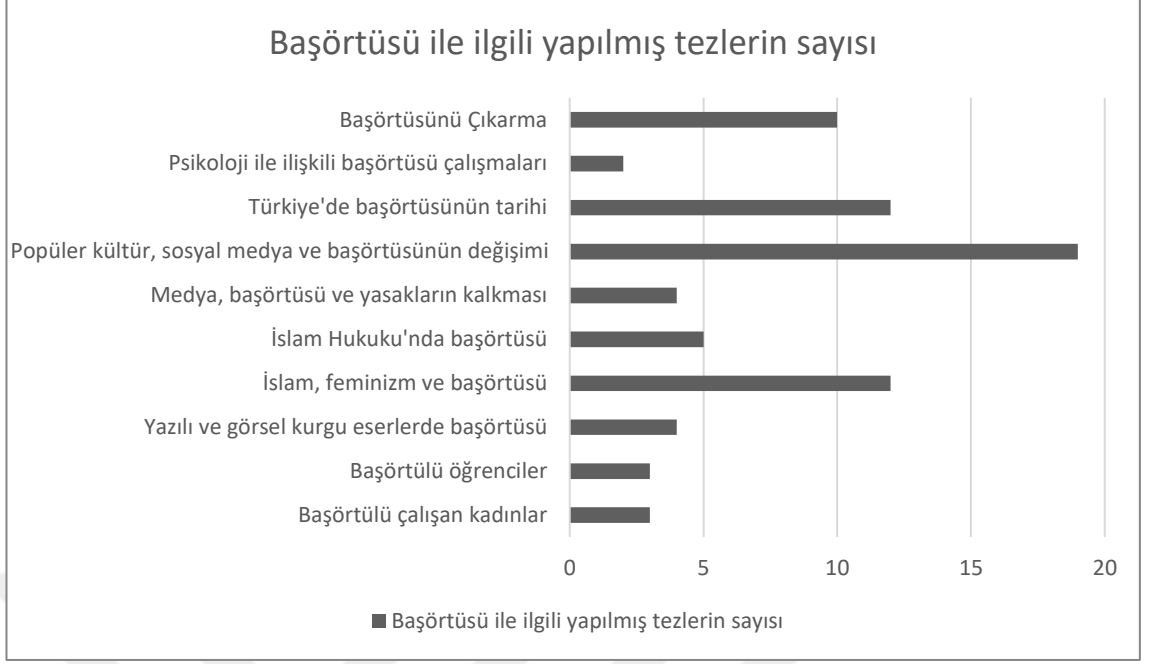
Özçelik, *Müslüman Kadın ve Sosyal Medya: Başörtülü Dindar Kadınların “Mahremiyet” Algılarındaki Değişimin Sosyal Medya Örneği Üzerinden İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016); Dursun Can Şimşek, *Bir İktidar Mücadelesi Alanı Olarak Tesettürlü Kadınlar: Aysha Dergisi Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018); Elif Büşra Aygün, *Başörtülü Kadın Kimliklerinin Instagram’da Görünürlüğü: Kültür Endüstrisi Başlamında Değerlerin Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022). Zülal Asatunacı, *Başörtülü Muhafazakar Kadınlarda Serbest Zaman Algısı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2022).

²³ Ayşe Batur, *Europa Unveiling: The Muslim Presence and the “Myth” of Headscarf in Europe* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005).

²⁴ Zeliha Ağdemir, *Gelenek ve Modernlik Arasında Günümüz Türkiyesinde Başörtülü Kadının Kamuda Çalışma Sorunu: Şanlıurfa İli Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2015); Selin Çağatay, *Kemalizm Ya Da Kadınlık: Çağdaş Kadının Başörtüsüyle İmtihanı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008); Rukiye Şahin, *Biyoiktidar ve Mahremiyet (1980’ler Sonrası Türkiyesinde Kamusal Alanda Başörtüsü Sorunu)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019); İlkay Okdemir, *Din ve Vicdan Özgürlüğü ve Laiklik Bağlamında Üniversitelerde Türban Sorunu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2005); Çağla Kubilay, *Hegemonik Söylem Karşısında Siyasal İslam’ın Kamusal Alan Tasavvuru: Türkiye’de Türban Tartışmaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2008); Zeynep Aydın, *Political Discourse and Instrumentalization: Idealized Female Images of Kemalism and Islamism* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2019); İpek Beyza Altıparmak, *Türban ve Örtünmenin Sosyolojik Anlamı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011); Emine Merve Korkmaz, *Negotiating Style: Headscarf and Cultural Visibility in Urban Turkey* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2017); Bahattin Cizreli, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Ekseninde Başörtüsü: Sorunlar ve Kazanımlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2015); Ayşe Gökçe Arslan, *Türkiye’de Politik Nesne Olarak Kadın: 28 Şubat Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2019); Mine Topçu, *II. Meşrutiyet Döneminde Tesettür Tartışmaları (1908-1918)* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019).

²⁵ Şeyma Çamlı, *Attitudes Towards Allowance of Headscarf in the Universities: A Terror Management Theory Perspective* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2010); Yasemin Camcı, *Başörtülü ve Başörtüsüz Öğrencilerde Dış Grup Tarafgirliği Fenomeni: Açık ve Örtük Tutumların Gruplar Arası İlişkiler Kuramları Üzerinden İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015).

²⁶Rukiye Kardeş Yalçın, *Başörtüsünden Vazgeçme Deneyimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2024). Sena Özcanlı, *Türkiye’de Başörtüsünü Çıkaran Kadınların Direniş Motivasyonları Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2023). Hatice Kübra Kara, *Başörtüsü Çıkarma Deneyimi: Nitel Bir Çalışma* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022). Duygu Başak, *Dindarlık ve Maneviyat Tutumlarında Başını Örtüp Örtmeme Tercihini Üzerine Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022). Edanur Türkan, *Özellik Kapasitesinin Oluşumunda Çevresel Faktörler ve Tesettür İlişkisi: Kadınların Örtünme ve Açılma Deneyimi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021). Abdurrahman Yalçı, *Gündelik Hayat, Bireysel Kimlik ve Din: Türkiye’de Başörtüsünü Çıkaran Kadınlar Örneği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021); M. Numan Sağırlı, *Başörtüsü Giymeyi Bırakan Üniversite Mezunu ve Çalışan Kadınlar Üzerine Nitel Bir Araştırma* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021); Zeynep Gül Parla, *2015 Sonrası Kadınların Başörtüsünü Çıkarma Pratikleri Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022). Sümeyye Koca, *The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women’s Struggle to Take Of Headscarf* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2020).

Grafik 1: Türkiye’de başörtüsü üzerine yapılan lisansüstü çalışmalar.

Başörtüsünü çıkarma üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde ise bu konuda yapılmış iki doktora, altı yüksek lisans tezi, iki makale ve bir sempozyum bildirisi olduğu görülmüştür. Yüksek Lisans tezlerinden birincisi, Sabancı Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü’nde Dr. Öğretim Üyesi Nedim Nami Nomer danışmanlığında Sümeyye Koca tarafından yapılmıştır. Çalışmanın başlığı “The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women’s Struggle to Take Of Headscarf” (Türkiye’de Başörtüsü Sorununun Değişen Dinamikleri: Kadınların Başörtüsünü Çıkarma Mücadelesi) olup, dili İngilizcedir. Yazar, kadınların başörtüsünü takma ve çıkarma pratiklerinin arkasındaki bireysel ve sosyal nedenleri ortaya çıkarmak için derinlemesine görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler yoluyla dindar ailelerde büyüyen kadınların neden başörtüsünü çıkarmaya karar verdikleri, başörtüsünün sembolik anlamlarının yarattığı toplumsal beklentiler ve mevcut toplumsal ve politik koşulların başörtüsünü çıkarma kararlarını etkileyip etkilemediği sorularına odaklanmıştır. Bu sorular doğrultusunda iki sonuca ulaşmıştır: Birincisi başörtüsünün sembolik anlamları ve yarattığı toplumsal beklentiler başörtüsünün çıkarılmasıyla reddedilmektedir. İkincisi

ise tamamen dinî inancın ve dinî yükümlüklerin reddedilmesi de yine başörtüsünü çıkarma davranışına sebep olmaktadır.²⁷

Yazar bu konunun akademik çalışmaya değer bir konu oluşunu iki nedene bağlamaktadır: Birincisi çeşitli çevrimiçi platformlarda başörtüsünü çıkarma tecrübesi ile ilgili konuşan kişilerin ifadelerine bakıldığında kadınların giyimlerinin yalnızca kendi seçimlerine bağlı olmadığı, bireysel, toplumsal, politik ve dinî boyutlarının da göz önüne alındığının görülmesidir. İkincisi ise başörtüsünü çıkaran kadınların hikâyeleri aile ve yakın sosyal çevre ilişkileri üzerine kurulduğundan bunun politik veya toplumsal bir mesele değil de bireysel meseleler gibi algılanmasıdır. Yazar temel amacının kadınların başörtüsünü takma ve çıkarma tecrübelerinin daha görünür hale gelmesine yardımcı olmak ve Türkiye’de başörtüsü tartışmalarının değişen dinamiklerini sorgulamak olduğunu ifade etmiştir.²⁸

Başörtüsünü çıkarmaya karar veren kadınların çoğunun motivasyonunun dini ya da dindarlığı reddetmek değil, dindarlık görünümünü reddetmek olduğunu ifade eden yazar, konunun yalnızca başörtüsünü çıkarma değil, aynı zamanda başörtüsünü takma tecrübeleriyle de ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Bu da kadınların hikâyesini aslında başörtüsü yasakları ile ilişkili kılmaktadır.²⁹ Tezin ana bulgusu, başörtüsünü çıkaran kadınların her birinin bireysel sebepleri farklı olsa da temel ve ortak gerekçelerinin başörtüsünün sosyal boyutlarıyla görünür olmak istememeleridir. Buna ek olarak saha çalışması kadınların bazılarının özelde başörtüsünün gerekliliğini genelde ise dinin kendisini ve gerekliliğini sorguladıklarını göstermiştir. İkinci gerekçe ise başörtüsüne yüklenen sembolik anlamları ve dindar kimlik sunumunun kadınlar üzerinde taşımak istemedikleri sosyal bir yük yaratmasıdır. Mevcut toplumsal durumda kadınların kendilerini içinde buldukları sosyal grubun diğer bireylerinden ayırmak istemeleri de başörtüsünü çıkarmalarında etkili olduğu tespit edilen üçüncü gerekçedir. Son olarak ise kadınların çoğunun başörtülerini çıkardıktan sonra da dinî pratiklerini yerine getirmeye

²⁷ Sümeyye Koca, *The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women’s Struggle to Take Of Headscarf* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2020), v.

²⁸ Koca, *The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women’s Struggle to Take Of Headscarf*, 3.

²⁹ Koca, *The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women’s Struggle to Take Of Headscarf*, 5.

devam etmeleri ve yalnızca dindar görünmeyi reddetmeleri kadınların tecrübelerinin seküler-dindar karşıtlığından farklı bir okuma yapılmasını gerektirmektedir.³⁰

Konu ile ilişkili ikinci yüksek lisans tezi Marmara Üniversitesi Din Sosyolojisi bölümünde Prof. Dr. Kemal Ataman danışmanlığında M. Numan Sağırılı tarafından hazırlanan “Başörtüsü Giymeyi Bırakan Üniversite Mezunu ve Çalışan Kadınlar Üzerine Nitel Bir Araştırma” başlıklı tezdur. Çalışmada anlayıcı-yorumlayıcı yaklaşım ve fenomenolojik araştırma deseni kullanılmış, araştırmacının çalışma grubunun şartlarına uyan 22 kadınla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Çalışmaya katılan kadınların belirli ölçülerde muhafazakâr ailelerde yetiştikleri ve farklı farklı da olsa belirli ölçülerde dinî eğitim aldıkları görülmüştür. Kadınların kararlarından sonra yaşadıkları en büyük değişimin özerkleşme olduğu sonucuna varılmıştır.³¹

Başörtüsünü çıkarma davranışı üzerine yapılan üçüncü yüksek lisans çalışması Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde Prof. Dr. Selim Eren danışmanlığında Edanur Türkan tarafından yapılan “Öznellik Kapasitesinin Oluşumunda Çevresel Faktörler ve Tesettür İlişkisi: Kadınların Örtünme ve Açılma Deneyimi” başlıklı çalışmadır. Bu çalışmada araştırma sorusu “Müslüman kadın, nesnesi olan başörtüsünden vazgeçerek neyi kabul etmiştir ve özneleşmeleri ile başörtüsünden vazgeçişlerinin bir bağlantısı var mıdır?” olarak belirlenmiştir. Araştırmacı 15 katılımcı ile gerçekleştirdiği yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde ettiği verileri sembolik etkileşimcilik kuramından yararlanarak analiz etmiştir. Araştırma neticesinde ulaştığı sonuçları ise kadının öznellik kapasitesinin oluşumu ile başörtüsünü çıkarma kararı arasında bir ilişki olduğu, başörtüsünü çıkaran kadınların başörtüsüne dair sembol anlamlandırmalarında değişimler gerçekleştiği, bu eylemin bir kimlik bunalımı ve krizi neticesinde gerçekleştiği ve bu krizlerin özneleşmelerinde etkili olduğu, bu kararı vermelerinde dinsel bireyselleşmelerinin etkili olduğu, kadınların “Müslüman kadın” tanımlamasında başörtüsüne yer vermedikleri bunun yerine Müslümanlığı evrensel ahlak kuralları çerçevesinde tanımladıkları, başörtüsünü çıkaran kadınların kamusal insanın çöküşüne

³⁰ Koca, *The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women's Struggle to Take Of Headscarf*, 6-7.

³¹ M. Numan Sağırılı, *Başörtüsü Giymeyi Bırakan Üniversite Mezunu ve Çalışan Kadınlar Üzerine Nitel Bir Araştırma* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021).

karşılık gelmekte olduklarını ve başörtüsünü çıkarma kararları ile sekülerleşme arasında ilişki olduğu şeklinde özetlemiştir.

Başörtüsünü çıkarma davranışı ile ilgili yapılan bir diğer yüksek lisans tezi “2015 Sonrası Kadınların Başörtüsünü Çıkarma Pratikleri Üzerine Bir Araştırma” başlığıyla Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde Doç. Dr. Ahu Sumbas danışmanlığında Zeynep Gül Parla tarafından yazılmıştır. Bu çalışmada başörtüsünü çıkarma eylemi “başörtüsüzleşme” olarak ifade edilmiş ve siyasi eylemlilik ve siyasi özgürleşme gibi yönleri bağlamında incelenmiştir. Araştırmacının temel iddiası 2015 sonrasında başörtülerini çıkaran kadınların bunu AKP’nin politikalarının sorumlusu olarak algılanmak ve etiketlenmek istememeleri ve siyasi olarak etiketsizleşmek için yaptıklarıdır. Bu çerçevede başörtüsünü çıkarma davranışı siyasi bir özgürleşme eylemi olarak tanımlanmıştır. Araştırmacı 14 katılımcıyla yüz yüze ve online görüşmeler yaparak görüşmeleri yorumsamacı bir yaklaşımla analiz ettiğini belirtmiştir. Kadınların kişisel deneyim aktarımlarına dayanarak bu iddiasının doğrulandığını ve kadınların Ak Partili algılanmak/etiketlenmek istemedikleri için başörtüsünü çıkardıklarını ifade etmiştir. Çalışmanın teorisi başörtüsü yasakları ve Ak Parti’nin başörtüsünü araçsallaştırması, 2015 sonrasında da giderek otoriterleşmesi üzerine kurulmuş, kadınların 11’inin başörtüsünü çıkarmasının temel motivasyonunun, diğerlerinin ise başörtüsünü çıkarma sebeplerinden birinin Ak Partili olarak etiketlenmek istememeleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada bu etiketlemenin faili olan politik görüş ve gruplara değinilmeksizin etiketleme eylemi sürekli olarak edilgen bir yapıda izah edilmiştir.³²Bu çalışmada kendisinden önce yapılan çalışmalara herhangi bir atıfta bulunulmamıştır.

Başörtüsünü çıkarma davranışını inceleyen yüksek lisans tezlerinden biri olan “Türkiye’de Başörtüsünü Çıkaran Kadınların Direniş Motivasyonları Üzerine Bir İnceleme” başlıklı çalışma İstanbul Üniversitesi Kadın Çalışmaları Bilim Dalı’nda Sena Özcanlı tarafından yapılmıştır. Çalışmada 37 kadınla yapılandırılmamış görüşmeler yapılmış, başörtüsünü çıkarma davranışı bir direniş ve özgürleşme eylemi olarak ele alınmıştır. Araştırmacı bu çalışmasında “kız çocuklarının ve genç kadınların hangi koşullar altında kapandığını veya kapatıldığını açıkladığını” iddia etmektedir.

³²Parla, 2015 Sonrası Kadınların Başörtüsünü Çıkarma Pratikleri Üzerine Bir Araştırma.

Araştırmanın amacını “özellikle son 10 yıldır yaşamımızı sarmalayan gericiliğin, feminist/kadın hareketi içerisinde tartışılmasına hassasiyetle yaklaşıldığını ve bunun, kurtuluş mücadelemizin yoluna konulan bir taş olduğunu düşünüyorum. Bu taşı yerinden oynatmak niyetiyle, yaşamları ve bedenleri bu gericileşmenin cisimleşmiş bir örneği olan ve sadece örtüsüz bir hayat istediği için bedel ödeyen kadınların, mücadelesine bu çalışmayla dikkat çekmek istedim.” olarak belirten araştırmacının konuyu yanlı bir bakış açısıyla ele aldığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra görüşmelerin çok az kısmının yüz yüze yapıldığı, bir kısmıyla çevrimiçi görüşülürken verilerin bir kısmının e-posta yoluyla elde edildiği ifade edilmiştir.³³

Konuyla ilgili bir diğer yüksek lisans tezi İstanbul Bilgi Üniversitesi Travma ve Afet Çalışmaları Uygulamalı Ruh Sağlığı bölümünde Hatice Kübra Kara tarafından Prof. Dr. Ahmet Tamer Eker danışmanlığında hazırlanmıştır. Çalışmanın amacı “başörtüsünü çıkaran kadınların deneyimini ve başörtüsü çıkarma sürecinde karşılaştıkları travmatik olayları derinlemesine anlamak” olarak belirlenmiştir. Araştırmada başörtüsünü çıkaran kadınların aileleri ve çevrelerindeki değerler, örtünme kararlarını etkileyen faktörler, örtünme süreci ve karşılaştıkları olaylar, başörtüsü çıkarma kararını etkileyen faktörler, başörtüsü çıkarma süreci ve karşılaştıkları olaylar, aileye ve arkadaşlara açılma süreçleri, sosyal destek algıları, başörtüsünü çıkardıktan sonraki süreçte olan deneyimleri ve gelecek planları anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle 11 kişi ile görüşmeler yapılmıştır. Kadınların başörtülerini çıkarma süreçlerinde travmatik olaylarla karşılaştıkları ve travma sonrası stres belirtileri gösterdikleri sonucuna ulaşılmıştır.³⁴

2022 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Din Sosyolojisi bölümünde Teşriفة Ümmühan Aksaray tarafından Doç. Dr. Arif Korkmaz danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezi “Başörtüsü Kullanmayı Bırakan Kadınlar Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma” başlığı ile yayımlanmıştır. Araştırma sürecinde 20 kişi ile görüşmeler yapılmıştır.³⁵

Son olarak 2024 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyoloji bölümünde Burcu Sena Tosun, Doç. Dr. Betül Duman Bay danışmanlığında konu ile ilgili “Başörtüsü Yasağı ve

³³Özcanlı, *Türkiye’de başörtüsünü çıkaran kadınların direniş motivasyonları üzerine bir inceleme*, 83.

³⁴Kara, *Başörtüsü Çıkarma Deneyimi: Nitel Bir Çalışma*.

³⁵Teşriفة Ümmühan Aksaray, *Başörtüsünü Örtmeyi Bırakan Kadınlar Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022).

Serbestleştirme Dönemlerinde Örtünmeden Çıkma Deneyimi” başlıklı çalışmasını tamamlamıştır. Araştırma 1980 ve 2013 yılları arasında kamusal alanda başörtüsüne uygulanan yasaklamaların 2013 sonrası kadınların başörtüsünü çıkarma deneyimlerine etkilerini incelemeyi amaçlamıştır. Yasak sürecini deneyimlemiş 5 kadın ve deneyimlememiş 5 kadın olmak üzere toplamda 10 kadın ile görüşmeler yapılmıştır. Katılımcıların başörtüsünü çıkarma deneyimini yeni bir hayatın başlangıcı olarak tasvir ettikleri, örtünmenin de örtüyü çıkarmanın da bir şiddet ve mücadele anlamı taşıdığı, genç kuşakta toplumsal cinsiyet vurgusunun da ön plana çıktığı sonuçlarına ulaşılmıştır.³⁶

Başörtüsünü çıkarma davranışı iki doktora tez çalışmasında da incelenmiştir. Bunlardan ilki Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Prof. Dr. Mustafa Macit danışmanlığında Abdurrahman Yalçı tarafından çalışılmış, “Gündelik Hayat, Bireysel-Kimlik ve Din: Türkiye’de Başörtüsünü Çıkaran Kadınlar Örneği” başlığıyla tamamlanmıştır. Araştırma sonucunda bireysel deneyimlerden hareketle bir inşa sürecinin yaşandığı ve bu süreçte de arzunun meşrulaştırma unsuru olarak ön plana çıkarıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların gündelik hayatta onay alacakları bir benlik sunumunu gerçekleştirmek için, başörtüsünün anlam taşıyıcılığından sıyrılarak arzu ettiği her şeyi deneyimleyebilmek ve anonimleşebilmek arzusunun da bu davranışta etkili olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı ayrıca “onanmadan mahrum edilme hissinin de yaşanan değişimde kritik önemde olduğunu” ifade etmiştir.³⁷

Konu ile ilişkili ikinci doktora tez çalışması ise Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Prof. Dr. İhsan Toker danışmanlığında Rukiye Kardeş Yalçın hazırlanan “Başörtüsünden Vazgeçme Deneyimi” isimli çalışmadır. Araştırmacı çalışması için başörtüsü kullanmayı bırakan, en az lisans mezunu 29 katılımcı ile görüşmüştür. Bu çalışmanın ilgi çekici tarafı katılımcıların yarısından fazlasının ilahiyat fakültesinden mezun olmuş olmasıdır. Çalışmanın ilk bölümünde din, kadın, örtünme, Türkiye’de modernleşme, sekülerleşme ve yasaklar bağlamında başörtüsünün dönüşümü gibi konulara yer verilmiş, ikinci bölümünde ise görüşmeler analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda kadınların toplumsal cinsiyet rolleri konusunda önemli

³⁶Burcu Sena Tosun, *Başörtüsü yasağı ve serbestleştirme dönemlerinde örtünmeden çıkma deneyimi: Fenomenolojik bir araştırma* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024).

³⁷Yalçı, *Gündelik Hayat, Bireysel Kimlik ve Din: Türkiye’de Başörtüsünü Çıkaran Kadınlar Örneği*.

eleştirilerinin olduğu, birkaçı hariç hepsinin kendisini Müslüman olarak tanımladığı halde başörtüsünün gerekli ve zorunlu olduğu inancını sorgulayanların çoğunlukta olduğu, başörtüsünün bir grubu temsil etmesi fikrinden rahatsız olan katılımcıların yine çoğunlukta olduğu ve katılımcıların sıklıkla estetik görünüme vurgu yaptıkları bulgularına ulaşılmıştır.³⁸

İstanbul Gedik Üniversitesi'nde Halkla İlişkiler ve Tanıtım bölümünde öğretim görevlisi olan Ceren İrem Kaya'nın konuyla ilişkili "Türkiye'de Kadınların Başörtüsü Mücadelesinden Başörtüsüyle Mücadeleye Görünür Olma Çabası ve Pratikleri" isimli makalesi ise *International Journal of Social and Humanities Sciences* dergisinde yayınlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde başörtüsünün Türkiye'deki serüveni ve tarihsel süreci anlatılmış, ikinci bölümünde ise "yalnızıyürümeyeceksin.com" platformunda yayınlanan mektuplar üzerinden başörtüsünü çıkarmak isteyen kadınların görünür olma mücadelesi ele alınmıştır. Yazar kadınların başörtülerini açma davranışlarını incelerken onları laik otoriter rejim ile İslamcı perspektifin arasına sıkışıp günlük hayat pratikleri ile özneleşme ve bireyleşme için çabalayan bireyler olarak tarif etmektedir. Yazar, başörtüsünün kadının özneleşmesini engellediği ve cemaat ve aile ilişkileri ekseninde kadının denetim altında kalmasını sürekli kılarak onun kendi yerini bulmasını zorlaştırdığı sonucuna varmıştır. Bir ideolojiyi henüz yetişkin olmadan temsil etmek zorunda bırakılmanın kadınları kendilerine, yaşantılarına ve ailelerine mesafeli hale getirdiği kanaatine varmıştır.³⁹

Konuyla ilişkili bir diğer makale ise tarafımızca hazırlanmış olup "Bilişsel Çelişki ve Sekülerleşme Teorileri Işığında Başörtüsünü Çıkarma Davranışının İncelenmesi" başlığıyla yayınlanmıştır. Bu çalışmada önceden başörtülü olup sonra çıkarmaya karar veren kadınların süreçte yaşadıkları bilişsel çelişkileri nasıl giderdikleri sorusuna Bilişsel Çelişki Teorisi bağlamında cevap aranmıştır. Örneklem olarak "yalnızıyürümeyeceksin.com" sitesinde yayınlanan 60 mektup tercih edilmiştir. Çalışma sonucunda bireylerin kıyafetlerde ve yaşam tarzında sekülerleşme (tutarlı biliş ekleme), dış dünyadan soyutlanma (çelişkiyi azaltma), ailenin dinî yaşantısını yeterli görmeme (tutarlı biliş ekleme), ailenin baskıcı tutumlarını ön plana çıkarma (çelişkiyi azaltma),

³⁸Kardaş Yalçın, *Başörtüsünden Vazgeçme Deneyimi*.

³⁹ Ceren İrem Kaya, "Türkiye'de kadınların başörtüsü mücadelesinden, başörtüsüyle mücadelesine görünür olma çabası ve pratikleri", *International Journal of Social And Humanities Sciences* 3/2 (30 Eylül 2019), 61-84.

ekonomik bağımsızlık kazanma (tutarlı biliş ekleme), aileden ayrı yaşama (tutarlı biliş ekleme), dinin diğer gereklerini yerine getirmediğini ifade etme (tutarlı biliş ekleme) yöntemleriyle yaşadıkları bilişsel çelişkiyi gidermeye çalıştıkları görülmüştür.⁴⁰

Son olarak konuyla ilgili sempozyum bildirisi Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi'nde öğretim üyesi olan Doç. Dr. Abdullah Özbolat ve doktora öğrencisi Mehmet Ertuğrul Evyapar tarafından “Sekülerleşerek Özneleşen Başörtülü Kadınlar: Yalnız Yürümeyeceksin Platformu Örneği” başlığıyla hazırlanmıştır. Çalışma Foucault'nun bireyin günümüzde özneleşmek için mücadele etmek zorunda kalması yaklaşımına dayanmaktadır. Makalede Yalnizyurumeyeceksin.com platformuna gönderilen 2 mektup veri seti olarak kullanılmış, mektuplara içerik analizi uygulanmıştır. Çalışma sonucunda kadınların özneleştiği tespit edilirken bu özneleşmenin altı boyutta gerçekleştiğini ifade edilmektedirler. Bu boyutlar toplumsal baskının eleştirisi, siyasi iktidarın nesnesi olmaya bir tepki, ekonomik özgürlüğe vurgu, başörtüsüyle tanımlanan kimliği ret, feminist bakış, dini sorgulayarak özneleşme şeklinde ifade edilmiştir. Tüm bu süreç “mahalleden taşınma” ifadesiyle kavramsallaştırılmıştır.⁴¹

⁴⁰Beyza Okumuş, “Bilişsel Çelişki Teorisi Bağlamında Başörtüsünü Çıkarma Davranışının İncelenmesi”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (30 Haziran 2022), 281-308.

⁴¹ Abdullah Özbolat - M. Ertuğrul Evyapar, “Sekülerleşerek Özneleşen Başörtülü Kadınlar: Yalnız Yürümeyeceksin Platformu Örneği”, 2. *Uluslararası Mersin Sempozyumu*, ed. Durmuş Ali Arslan, (Mersin: Mer Ak Mersin Akademik Danışmanlık Yayınları), 2019.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ARKA PLAN

Bu bölümde verilerin analizinde kullanılacak çeşitli teori ve kavramların açıklamaları yapılmıştır. Araştırmanın temel sorusu “başörtüsü” ve “tutum” kavramlarını içerdiği için öncelikle bu kavramlar izah edilmiş, sonra tutum değişimi konusundaki bilişsel çelişki teorisi, işlevselci yaklaşım ve kendini ayarlama teorisi açıklanmıştır. Bölümün son başlığında ise görüşmelerin analizi sürecinde ihtiyaç duyulduğu için çalışmaya dâhil edilen bağlanma teorisi açıklanmıştır.

A. BAŞÖRTÜSÜ

Bu bölümde öncelikle “başörtüsü” kavramının sözlük anlamına sonrasında ise tarihsel arka planına, İbrahimî dinlerdeki yerine ve son olarak da günümüzde ilişkilendirildiği anlamlara yer verilecektir.

1. Kelime ve Terim Anlamları

Başörtüsü kelimesi TDK'nın Güncel Türkçe Sözlüğünde “Kadınların saçlarını örtmek için kullandıkları örtü, başörtü, bürgü, eşarp, örtme, leçek” olarak tanımlanmıştır.⁴²

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan Dinî Kavramlar Sözlüğü'nün 2015 tarihli baskısında başörtüsü veya türban kavramlarına yer verilmemiş, kadın ve erkek için geçerli örtünme kurallarının bütününe işaret eden ve daha genel bir kavram olan “tesettür” kavramına yer verilmiştir.⁴³

Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslam Ansiklopedisi'nde de “başörtüsü” için müstakil bir bölüm ayrılmamış olup başörtüsü konusunda ilişkili kavramlardan biri olarak yer verilmiştir.⁴⁴ Yine bu maddede ilişkili olan “setr, hıdr, siyab, hetk, hımar, cilbab, hicab”

⁴²“Başörtüsü”, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 01.04.2022).

⁴³“Tesettür”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015), 652-653.

⁴⁴H. Yunus Apaydın - Salime Leyla Gürkan, “Tesettür”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Erişim 01 Nisan 2022).

gibi Arapça terimlerin anlamlarına da değinilmiştir. Başörtüsü kavramına açıklama olarak yer verilmese de Nur Suresi 31. ayetin mealinde “hımar” kelimesine karşılık kullanılmıştır. Ayete “Mümin kadınlara söyle, gözlerini kıssınlar ve avret yerlerini örtünler. Görünenler dışında kalan ziynetlerini açmasınlar. Başörtülerini (hımâr) yakalarını da kapatacak şekilde örtünler. Ziynetlerini kimseye göstermesinler” şeklinde anlam verilerek *hımar*ın kadının başını örttüğü örtü, yani başörtüsü olduğu ifade edilmiştir. Arapçada başörtüsüne karşılık farklı bağlama biçimlerini ifade eden “nikab, lifam, lisam, rasis, nasif, kınâ’, mi’kab, buhnuk, gıfâre, burku’ (burka’), sıkâ’, savkaa, mülâe/milâe” gibi kelimeler kullanılırken Türkçede bu anlama gelen “yaşmak, yemeni, tülbent, yazma, bürüncek, çember, kadın fesi, ferace, maşlah, tepelik, hotoz, tandırbaş, kundak yemeni, salma yemeni, felek tabancası” gibi kelime ve kelime gruplarının olduğu belirtilmiştir.⁴⁵

Başörtüsünün İngilizce tam karşılığı ise “headscarf” kelimesidir. Oxford İngilizce Sözlüğünde “özellikle kadınlar tarafından giyilen ve başlarını örtmek için kullanılan kumaş parçası” olarak tanımlanmıştır.⁴⁶ İngilizceye Arapçadan okunduğu gibi geçen ve başörtüsü için sıklıkla kullanılan bir diğer kavram olan “hijab” ise “Bazı Müslüman kadınlar tarafından toplum içerisinde giyilen başörtüsü veya peçe” olarak tanımlanmıştır.⁴⁷ Türkiye’de kullanılan “türban” kelimesi ise yine İngilizcede de “turban” olarak oldukça farklı bir anlamda, genelde Hint Alt Kıtası’ndan Sih ve Müslüman erkeklerin başlarına doladıkları örtüler için kullanılmaktadır.⁴⁸

Cambridge İngilizce Sözlüğünde ise “headscarf” kavramı direkt olarak Müslümanların kullanım şekline hasredilerek “Bazı Müslüman kadınların, evlerinin dışında veya çok iyi tanımadıkları kişilerin yanında giydikleri, başı örten nesne” olarak tanımlanmıştır. İkinci tanımda ise “genellikle üçgen şeklinde katlanarak, başın arkasından veya çenenin altından bağlanarak başı örtmek için kullanılan kare kumaş parçası” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁹ “hijab” ise “Bazı Müslüman kadınların dışarıda iken başlarını örttüğü

⁴⁵ Apaydın - Gürkan, “Tesettür”.

⁴⁶ Oxford English Dictionary (OED) “Headscarf”, (Erişim 17 Ağustos 2023).

⁴⁷ Oxford English Dictionary (OED) “Hijab”, (Erişim 17 Ağustos 2023).

⁴⁸ Oxford English Dictionary (OED) “Turban”, (Erişim 17 Ağustos 2023).

⁴⁹ Cambridge Dictionary (CD) “Headscarf” (Erişim 17 Ağustos 2023).

nesne” olarak ve “Müslüman kadınların ne giyebileceğini kontrol eden dinî yasa” olarak iki şekilde tanımlanmıştır.⁵⁰

2. Tarihte ve İbrahimî Dinlerde Başörtüsü

Örtünme, özellikle de başı ve yüzü örtmek pek çok dinde ve kültürde çok eski zamanlardan beri uygulanan, zaman zaman statünün bazen de hürlüğün işareti olan bir uygulamadır. Pek çok kültürde de geçiş merasimlerinin bir parçası olarak (örn. gelin duvağı) kullanılagelmiştir. Arkeolojik bulgular, örtünmenin insanlık tarihi kadar eski olduğunu ve insanın sosyalleşmesi bağlamında ortaya çıktığını göstermektedir. Henüz paleolitik dönemde mağara içindeki hayatın tasvir edildiği çizimlerde kadın ve erkekler giyinik tasvir edilmezken, kamusal bir eylem sayılabilecek avlanma esnasında belirgin bir şekilde örtülü/giyinik tasvir edilmişlerdir. Neolitik dönemde insanın yerleşik hayata geçmesi, tarım ve hayvancılığa başlaması ve bitki lifleri ile hayvan kıllarını işleyebileceği dokuma tezgâhları yapmaya başlamasıyla beraber örtünmenin biçimi daha nitelikli hale gelmiştir. Takip eden Kalkolitik dönemde ise madenin kullanılmasıyla üretim ileri düzeye ulaşmış ve kentlileşme başlamıştır. Giyim bu dönemde artık yalnızca örtünme aracı olmaktan çıkarak toplumsal hiyerarşinin de göstergesi haline gelmiştir.⁵¹

Baş ve yüz örtme adeti Mezopotamya toplumlarında M.Ö. 4000'lere kadar gitmektedir. Sümer, Babil ve Asur toplulukları etek, kuşak ve şaldan oluşan kıyafetler giyerken Sümer'deki İnanna mabetlerindeki rahibelerin de başlarını örtmek zorunda oldukları bilinmektedir. Kalkolitik çağın sonunda Sümerliler kent devleti kurmuş ve bu devleti mabetlerden yönetmeye başlamışlardır. Mabetlere ait dokuma tezgâhlarında hem kentliler hem de tanrı heykelleri için giysiler dokunmuştur. Bu giysiler ticaretin ana malzemelerinden biri olup Mezopotamya'dan Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Sümerlerden kalan tasvirlerle dayanılarak örtünmenin özgürlük ve kölelik bağlamına yerleştirildiği, yani örtünmenin bir özgürlük işareti olduğu, kölelerin buna hakkının olmadığı ifade edilmiştir.⁵²

Asur'da ise tanrıça İştâr başörtülü olarak tasvir edilmiş ve evli kadınlar ile rahibelerin başlarını örtmeleri zorunlu tutulmuştur. M.Ö. 13. yüzyılda Asurlu kadınların –köleler ve

⁵⁰ Cambridge Dictionary (CD) “Hijab” (Erişim 17 Ağustos 2023).

⁵¹Ay, “Örtünmenin Tarihsel Görünümleri ve Sembolik Anlam(lar)ı”, 12-13.

⁵²Ay, “Örtünmenin Tarihsel Görünümleri ve Sembolik Anlam(lar)ı”, 13.

fahişeler hariç- yüzlerini de örtmeleri zorunlu tutulmuştur. Bu uygulamanın onlardan Perslere, onlardan da Araplara geçtiği bilinmektedir. Yine Anadolu'da yaşayan eski topluluklardan Hititler, Frigyalılar ve İyonyalılar'da da kadınlar saçlarını örtmüşlerdir.⁵³

Milâttan önce ikinci bin yılın ikinci yarısında Orta Asur kanunları, köle kadınların başörtüsü takmasını yasaklamış ve başörtüsünü özgür kadınların kamusal alana giriş işareti olarak kanuni güvence altına almıştır.⁵⁴

İbrahimî dinlere baktığımızda ise Tevrat metinlerinde başörtüsü ve peçeye atıflar bulunmakla beraber Yahudilikte başörtüsünün asıl kaynağınınRabbînik literatür olduğunu görürüz. Tevrat metinlerinde örneğin Hz. İshak'ın hanımı ve Hz.Yakub'un annesi olan Rebeka'nın kölesinin yanında başörtüsü/peçe kullanmazken damat adayı olan Hz. İshak'ın yanında kullandığı ifade edilmiştir. Metinlerin farklı yerlerinde örtünmenin hür olanlara özgü bir ayrıcalık olduğu, kölelerin zaman zaman asil görünebilmek için örtündükleri, örtülerini ve takılarını kibirlenme unsuru olarak kullanan bazı kızların rab tarafından cezalandırılacağı ifade edilmiştir.⁵⁵Rabbînik literatürde ise süslenmek için açılan kadınların fakirliğe sebep olduğu, karısına saçlarını göstermesi içi izin veren erkeğe lanet edildiği belirtilmiş ve başı açık evli bir kadının bulunduğu mecliste ayin yapmak ve dua etmek yasaklanmıştır.⁵⁶ Yahudilikte bir yoruma göre başörtüsü kadının kocasına olan aidiyetinin simgesidir. Bu görüşte olanlar başörtüsünün sadece evli kadınlar için zorunlu olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁷

Hristiyanlık, Yahudilikte kanunlaşan başörtüsü uygulamasını aynı şekilde sürdürmüştür. İlk ikonalara bakıldığında Meryem Ana'nın da başının örtülü olduğu görülmektedir. Reformasyon öncesine kadar kadınların başları açık olarak dinî ayinlere iştirak etmelerine izin verilmemiştir. Kitabı Mukaddes'tePavlus,kadınların başlarını örtmezlerse erkeğini küçük düşürecekleri, başı açık gezeceklerine saçlarını tıraş etmelerinin daha iyi olduğu ifade etmiştir (1. Korintliler, 11: 6-12).⁵⁸ Bir rivayete göre

⁵³Apaydın - Gürkan, "Tesettür".

⁵⁴Ay, "Örtünmenin Tarihsel Görünümleri ve Sembolik Anlam(lar)ı", 14.

⁵⁵Bedriye Yılmaz, *Tarihten Günümüze Örtünmenin Anlamları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 26-28.

⁵⁶Yılmaz, *Tarihten Günümüze Örtünmenin Anlamları*, 29.

⁵⁷Mehmet Görmez, "İlahi Dinlere Göre Başörtüsü", *İslâmiyat* 4/2 (2001), 24.

⁵⁸Yılmaz, *Tarihten Günümüze Örtünmenin Anlamları*, 30.

rahibeler, 3. yüzyıldan itibaren, başlarındaki örtünün, Hz. İsa ile manevi anlamdaki evliliklerinin bir simgesi olduğuna inanmışlardır.⁵⁹

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı gibi kadının başını örtmesi kuralı Kur'an ile başlamış bir gelenek değildi. İslâm kendisinden önceki şeriatların kurallarını, kendisine uygunsa aynı şekilde uygun değil de yakınsa biraz değiştirerek adapte eder. İslâm dininde yasakların ve mübahların temel belirleyicisi olan Kur'an-ı Kerim'de kadınların örtünmesinin gerekliliğine delil olarak gösterilen ayetlerde "hımâr", "cilibâb" ve "hicâb" kavramları kullanılmıştır.⁶⁰Nûr Suresi 31. Ayette;

"Mümin kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar. Dışarıda kalanlardan başka ziynetlerini göstermesinler. Başörtülerini (hımâr) yakalarının üzerinden bağlasınlar. Kocaları, babaları, kocalarının babaları, kendi oğulları, kocalarının oğulları, erkek kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, başka kadınlar, hizmetlerinde bulunan köleleri ve câriyeleri, cinsel arzusu bulunmayan erkek hizmetçiler, kadınların cinselliklerinin farkında olmayan çocuklar dışında kimseye süslerini göstermesinler. Yürürken, gizledikleri süsleri bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar. Ey müminler! Hepiniz Allah'a tövbe edin, umulur ki kurtuluşa erersiniz!"⁶¹

Uzmanlara göre bu ayette geçen "hımâr kelimesini" uzmanlara göre Arap dil geleneğinde başörtüsü haricinde anlamak mümkün değildir. Başörtüsünün boyunlara sarkıtılmasının emredilmesinin sebebi olarak da o dönemde Arap kadınlarının başlarını örttüikleri ancak boyun ve gerdanlarını açıkta bıraktıkları, ayetin bu kısma dikkat çekerek örtünün sınırlarını belirlediği ifade edilmektedir.⁶²Bir önceki ayette de mümin erkeklere aynı şekilde gözlerini haramdan sakınmaları ve avret yerlerini örtmeleri emredilmiştir.⁶³

⁵⁹Görmez, "İlahi Dinlere Göre Başörtüsü", 24.

⁶⁰Apaydın - Gürkan, "Tesettür".

⁶¹ (Nur Suresi, 24/31).

⁶²Apaydın - Gürkan, "Tesettür".

⁶³Apaydın - Gürkan, "Tesettür".

(Nur Suresi, 24/30)

Başörtüsüyle ilişkili bir diğer ayet içinde “cılâb” kelimesi geçen Ahzabsuresi 59. ayettir. Mealen ayet “Ey peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin kadınlarına söyle, dış giysilerini üzerlerine bürünsünler. Bu, tanınıp rahatsız edilmemeleri için en uygun olanıdır. Allah ziyadesiyle bağışlamakta ve çok esirgemektedir.” şeklindedir.⁶⁴

Cilbâb kelimesi “bütün bedeni saran örtü, kadının elbiselerini baştan aşağı örttüğü şey, milhafeden biraz küçük kadın giysisi” olarak tanımlanır.⁶⁵

Hicâb kelimesini içeren ayet ise yine Ahzab suresinde 53. ayettir. Bu ayette mealen “...Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde, onlar perde arkasında iken isteyin; bu sizin kalplerinizin de onların kalplerinin de temiz kalması için en uygundur.”⁶⁶ buyurulmuştur. Bu ayette geçen *hicâb* kelimesi aradaki bir örtü, perde anlamında anlaşılmalı olup yüzü örten bir giysi olarak anlaşılmamıştır.⁶⁷

Örtünme İslam hukuku geleneğinde iki başlıkta değerlendirilmiştir. Bunlardan birincisi namazda örtünme, ikincisi ise kadın ve erkeğe yasak olan şeylerin konu edildiği bahislerdedir. Bu açıdan bakıldığında amele ilişkin olup inanca ilişkin bir konu olmadığı için yerine getirilmemesi kişinin dinden çıkmasına sebep olmamaktadır.⁶⁸

Hint Alt kıtasında çok çeşitli etnik ve dinî gruplar bulunduğu için kıyafetler de farklılık göstermiş ancak Müslümanların bölgeye gelişiyle daha kapalı kıyafetler tercih edilmeye başlanmıştır. Hindularda eski dönemlerden beri kadın ve erkekler soyluluklarına göre gösterişli başlıklar ve başörtüleri kullanmışlardır. Günümüzde de üst sınıf Hintli erkeklerde dışarı çıkarken başa türban sarma âdeti yaygındır. Sihlerin bazı gruplarında ise erkeklerin Tanrı’ya saygı olarak saçlarına türban bağlamaları zorunludur.⁶⁹

3. Günümüzde Başörtüsü

Türkiye’de başörtüsünün kamusal bir tartışma konusu haline gelmesi aşağı yukarı Cumhuriyet döneminin kılık kıyafet düzenlemeleriyle başlamış olsa da 12 Mart Darbesinden sonra gelen sosyo-politik ortamda kılık-kıyafet yasaklarına yeni boyutlar

⁶⁴ (el-Ahzab, 33/59)

⁶⁵ Apaydın - Gürkan, “Tesettür”.

⁶⁶ Apaydın - Gürkan, “Tesettür”.

(el-Ahzab, 33/53)

⁶⁷ Apaydın - Gürkan, “Tesettür”.

⁶⁸ Apaydın - Gürkan, “Tesettür”.

⁶⁹ Apaydın - Gürkan, “Tesettür”.

eklenmiştir. 1965 yılında Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay “Sokaklardaki kapalı hanımların öncüleri cezalarını göreceklendir” ifadesini kullanmıştır. 1968 yılında Hatice Babacan başörtüsünü çıkararak derse girmeyi reddettiği için Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden atılmıştır.⁷⁰

70’li yıllarda dindar ailelere mensup tesettürlü kadınların gerek eğitim ve iş hayatında gerekse de sosyal kültürel ortamlarda aktif bir görüntü vermeye başladıkları görülmekle⁷¹ beraber bu yıllar aynı zamanda bu kadınlara uygulanan baskının da arttığı yıllardır. 1973 yılında Emine Aykenar isimli serbest avukat, başörtülü çalıştığı için, mesleki çalışmasını din işiyle karıştırdığı, avukatlığı bölücü tutuma girdiği ve meslek onuruna aykırı davrandığı gibi gerekçelerle Ankara Barosu’ndan atıldı.⁷²70’li yılların sonuna doğru kontroller sıkılaştı ve 1980 darbesinden sonra yayınlanan “Kamuda Kılık Kıyafet Yönetmeliği” ile kılık kıyafet düzenlemesi daha keskin hale getirildi ve başörtüsü yasakları yineleni. Bu yönetmelikle özellikle öğrencilerin ve kamuda çalışan kadınların başörtüsü kullanmaları yasaklandı. Bundan sonraki süreçte de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan kılık kıyafet yönetmelikleri ile yasak gündemde tutuldu.⁷³ 8/3349 Sayılı yönetmelikle kılık kıyafet kurallarının sınırları kesinleştirilmiş ve uymayanlar hakkında 657 sayılı yasaya göre işlem yapılacağı bildirilmiştir. Bu yönetmelikten sonra imam hatip orta ve yüksek okullarında dahi yasak kesin bir şekilde uygulanmaya başlandı.

1982 Şubat ayında “kamu personelinin Atatürk devrim ve ilkelerine uygun, aşırıya kaçmayacak şekilde sade bir kılık kıyafetle ve kadınların başı açık çalışmalarına” ilişkin yönetmelik hükmü Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmişti. 20 Aralık 1980’de ise 12 Eylül’den sonra kurulan YÖK üniversitelerde kılık kıyafete ilişkin bir genelge yayınladı bu genelge ile kız öğrencilerin açık bir baş ile okula gelmelerinin gerekliliği yineleni.⁷⁴ 1984 yılında ise YÖK başörtüsünden farklı olarak konumlandığı çağdaş

⁷⁰ Fatma Benli, 1964-2011 Türkiye’de ve Dünya’da Başörtüsü Yasağı Kronolojisi, (İstanbul: MAZLUMDER Yayınları), 2011, s. 11.

⁷¹Aktaş, *Türbanın Yeniden İcadı: Ayrımcı Bir Kamusal Tasarımı*, 61.

⁷²Benli, *Başörtüsü Yasağı Kronolojisi*, 11.

⁷³Aktaş, *Türbanın Yeniden İcadı*, 82-83.

⁷⁴ Muhammed Göçgün, Saliha Merve Kaya, “Yükseköğretim Kurumlarında Uygulanan Başörtüsü Yasağı: Hukuki Süreç ve Mevcut Durum”, *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5/1, (2023), s. 267-341.

bir kıyafet sayılabilecek “türban”ın kullanılabilceğini duyurdu ancak dinî inançlarının gereklerini sağlamadığı gerekçesiyle çoğu öğrenci türban kullanmayı reddetti.⁷⁵

YÖK 13 Ocak 1985 yılında başörtüsünü bir disiplin meselesi olarak kabul ederek tüm üniversitelere “çağdaş kıyafet ve görünümde bulunma” zorunluluğu getirerek başörtüsü yasakları için yeni bir kapı açmış oldu.⁷⁶ Bu tarihten sonra tüm karşı girişimler, iptal davaları, okullara alınmayan veya kayıt yaptıramayan öğrenciler tarafından AİHM’de açılan davalara rağmen yasak süreci devam etti ve başörtülü öğrenciler ilkökul, lise, üniversite düzeyinde eğitim alamadılar ve başörtülü olarak kamuda çalışmadılar. Başörtülü olmak kadınların Atatürk devrimlerine karşı olmak, gericilik, orta çağ dogmatizmi, çağ dışılık, ikinci sınıf insan olmak, öcü gibi olmak, psikolojik hastalık, Hristiyan rahibelere benzemek, fuhuş yapanlara benzemek ve benzeri pek çok ithama ve hakarete maruz kalmasına sebep oldu.⁷⁷

Başörtülü kadınlar sadece kamu binalarında değil, özel alanlarda katıldıkları etkinliklerde de bu bağlamda çeşitli hakaretlere maruz kaldılar. Örneğin 23 Ekim 1989 yılında İstanbul’da “Gelenekler ve Çağdaşlaşma Arasında Türk Kadını” başlıklı seminere katılan başörtülü kadın dinleyiciler Süreyya Ağaoğlu’nun “Türk kızını bu kıyafetle kabul edemiyorum. Türk kızları gerileyemez. Atatürk’le beraber çarşafa karşı mücadele ettik. Siz Atatürk’ü sevmiyorsunuz ama üniversiteleri kızlara Atatürk açtı.” sözleriyle azarlanmış ayrıca “izi görünce buraya geldiğime pişman oldum” ifadelerini kullanmıştı.⁷⁸

Kamuda başörtüsü ancak 1 Ekim 2013’te bakanlar kurulu kararıyla kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan kadın personelin kılık kıyafetine ilişkin yönetmeliğin düzenlenmesiyle kamu kurumlarında serbest hale gelmiştir. Ancak bu düzenlemede üniforma giyen emniyet ve askeriye gibi kurumlara mensup kadınlar serbestlik dışında

⁷⁵Aktaş, *Türbanın Yeniden İcadı*, 103.

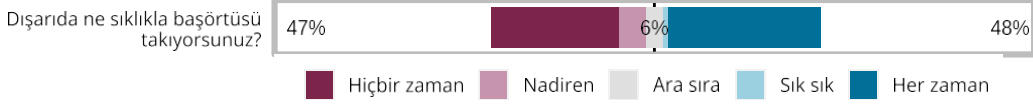
⁷⁶Göçgün ve Kaya, *Yükseköğretim Kurumlarında Uygulanan Başörtüsü Yasağı*, 272.

⁷⁷Aktaş, *Türbanın Yeniden İcadı*, 167-254.

⁷⁸Aktaş, *Türbanın Yeniden İcadı*, 262-264.

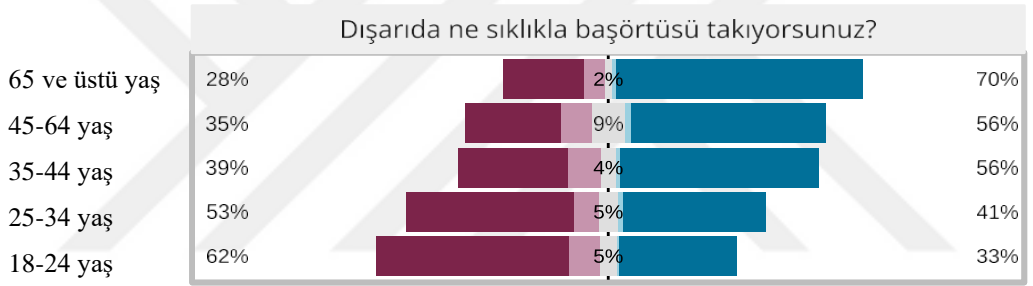
bırakılmıştır.⁷⁹ Emniyet mensubu kadınlara bu hak 2016 yılında verilirken⁸⁰, TSK mensupları ise ancak 2017’de başörtülü olarak çalışabilme hakkı elde edebilmiştir.⁸¹

Türkiye’de güncel dindarlık görünümünü tespit etmek için yapılan “Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık” araştırmasına göre Türkiye genelinde kadınların %48’i evden çıkarken başörtüsü kullandıklarını ifade etmişlerdir.⁸²

Grafik 2: Kadınların Dışarıya Çıkarken Başörtüsü Takıp Takmama Sıklığı⁸³

Ayrıca raporda 18-24 yaş aralığındaki kadınların %33’ünün dışarıda başörtüsü kullandıkları ifade edilmiştir.

Grafik 3: Yaş Gruplarına Göre Dışarıda Başörtüsü Takma Sıklığı⁸⁴

Yapılan araştırmada elde edilen bir diğer ilginç sonuç da eğitim seviyesi arttıkça kadınların dışarıda başörtüsü kullanma sıklığının azalmasıdır. Okur yazar olmayan kadınlar arasında başörtüsü kullanımı %100 iken lisansüstü eğitim alanlarda %19’a kadar düşmektedir.

⁷⁹BBC News Türkçe "Kamuda başörtüsü yasağı kalktı" (Erişim 25 Eylül 2023).

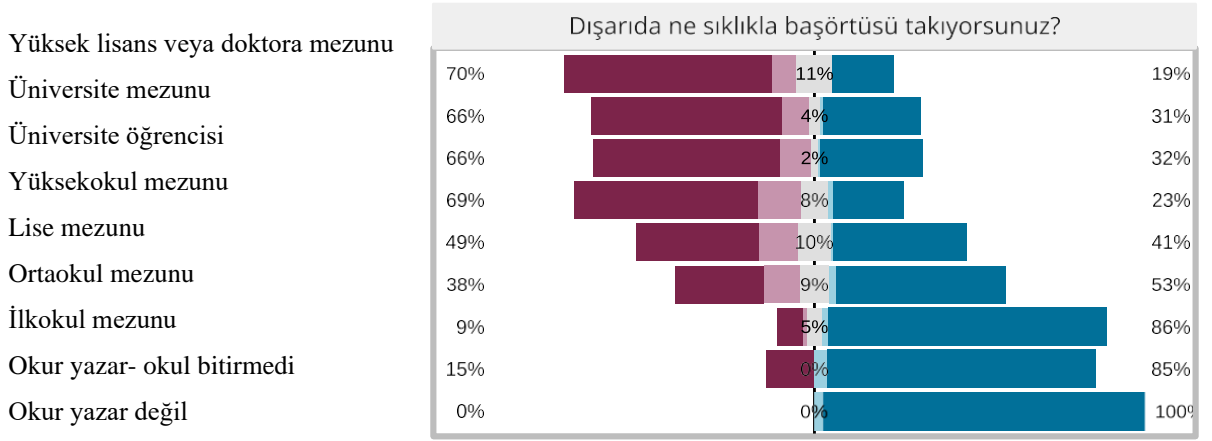
⁸⁰ Anadolu Ajansı (AA) "Polislere başörtüsü serbestliği getirildi" (Erişim 25 Eylül 2023).

⁸¹ Diken "Bir devrin sonu: TSK personeli ve askeri öğrencilere başörtüsü serbestisi getirildi" (22 Şubat 2017).

⁸²Zübeyir Nişancı, *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2023), 53.

⁸³Nişancı, *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*, 53-55.

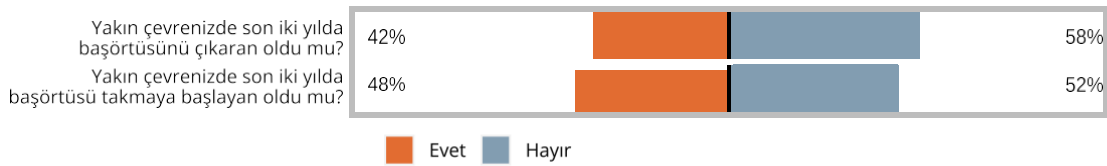
⁸⁴Nişancı, *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*, 55.

Grafik 4: Kadınların eğitim seviyelerine göre dışarıda başörtüsü kullanma sıklığı⁸⁵

Aynı araştırmada kadınların başörtüsü kullanmalarına karşı toplumdaki birtakım algıları ölçmek amacıyla bazı sorular sorulmuştur. Örneğin katılımcılar “başörtülü kadınlar hakim-savcı olabilirler” cümlesine %85’i katıldıklarını belirtmişlerdir. %7 katılmadıklarını belirtirken, kalanlar bu konuda fikir beyan etmemişlerdir. “Kadınlar başlarını örtmelidir” ifadesine ise katılımcıların %44’ü katılırken %31 katılmadıklarını bildirmişlerdir. “Başörtüsü siyasi bir simgedir” ifadesi ise %14 tarafından onaylanırken, %74 bu ifadeye katılmadıklarını belirtmiştir.⁸⁶

Bu araştırmada sorulan, çalışmamızla da ilişkili sorulardan biri de “Yakın çevrenizde son iki yılda başörtüsü takan/çıkarana oldu mu” sorusudur. Cevaplardaki dağılıma bakıldığında her iki durumun yaygınlığının birbirine yakın olduğu görülmektedir.

Grafik 5: Yakın çevrenizde son iki yılda başörtüsü çıkaran veya takan oldu mu?⁸⁷

⁸⁵Nişancı, *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*, 56.

⁸⁶Nişancı, *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*, 61.

⁸⁷Nişancı, *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*, 214.

Yakın çevresindeki başörtüsüne yönelik tutumlara dair değişimler konusunda ne hissettikleri sorulan katılımcılar, başörtüsü takma durumuna sevinirken, çıkarma durumuna üzüleceklerini belirtmişlerdir.

Grafik 6: Yakın çevrenizde birisi başörtüsü taksa/çıkarırsa ne hissedersiniz?⁸⁸

B. TUTUMLAR: TANIMI VE OLUŞUMU

Bu bölümde tutum kavramının tanımlarına, nasıl oluştuğuna, neden önemli olduğuna, açık veya gizli oluşuna ve özelliklerine değinilecektir. Ardından dinî tutumlara dair bilgi verilecektir.

Tutum (*attitude*) kavramı yalnızca 1930'lu yıllarda bile yüzden fazla kez tanımlanmıştır.⁸⁹ Psikoloji sözlüğüne göre tutum “bireyin insan, nesne, olay ve olgularla ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde oluşturan eğilim” olarak tanımlanmıştır.⁹⁰ Başka bir tanıma göre tutumlar “insanların diğer insanlar, nesnelere ya da düşünceler hakkındaki değerlendirmeleridir.”⁹¹ Sakallı Uğurlu'ya göre ise “tutum, bir nesneye ilişkin olumlu ya da olumsuz duygu, düşünce ve davranışsal eğilimlerin, öğrenme sonucunda zihinde tortulaşmış hali”dir.⁹² Bu tanımlardan birincisine göre tutum bir eğilim iken, ikincisine göre bir değerlendirmedir. Üçüncüsü ise eğilimlerin kalıplaşmış hale gelmesine dikkat çekmiştir. Her üç tanımın da ortak kanısına göre tutumlar bir bireye aittirler ve zihinde varlıklarını sürdürürler. Bu durumda onları tutumların davranışa dökülmüş hali olan “tepki”lerden ayırmak gerekir. Ancak tutumlar

⁸⁸Nişancı, *Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık*, 214.

⁸⁹Nuray Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2018), 21.

⁹⁰Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), "Tutum" 1455.

⁹¹Elliot Aronson v.dğr., *Sosyal Psikoloji*, trc. Okan Gündüz, 1. Bs (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012), 356.

⁹²Nuray Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 1. Bs (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2018), 23.

genellikle davranışları belirleme gücüne sahip oldukları için önemlidirler.⁹³ Tanımlardaki bir diğer ortak nokta ise tutumların yöneldiği bir objenin olmasıdır. Bu bir insan, nesne yahut fikir olabilmektedir. Herhangi bir şey bir kişi için tutum objesi iken bir başkası için tutum objesi olmayabilir. Tanımlarda öne çıkan diğer bir unsur ise düşünce, davranış eğilimi ve duyguya yapılan vurgudur. Yani bir tutum yalnızca düşünce değil düşünce, duygu ve davranış eğiliminin bir bütünleşmesidir.⁹⁴

Bu tanımlardan yola çıkarak düşünce, duygu ve davranış tutumun üç ögesi olarak belirlenmiştir. Duygu boyutu bir nesneye yönelik duyguları, davranış boyutu bir nesneye yönelik davranışsal eğilimleri içerir. Bilişsel boyut ise bir nesne hakkındaki inanç ve fikirlerdir.⁹⁵ Bilişsel boyutun ek olarak iki boyutu daha içerdiği söylenebilir. Bunlar özgüllük/genellik (specifity/generality) ve farklılaşma derecesidir (degree of differentiation). Farklılaşma, tutumun içerdiği inançların veya bilişsel öğelerin sayısını ifade eder. Genel kabule göre bir tutumun bilişsel yapısı ne kadar basit olursa değişmesi de o kadar kolay olur.⁹⁶ Özellikle yerleşik ve güçlü tutumlarda üçü birlikte bulunurken, zayıf tutumlarda davranışsal öge çok zayıf olabilir. Tutumları gözlemlemek mümkün değilse de yol açtığı davranışları gözlemlemek mümkündür. Tutumlar gözlemlenemeyen ara değişkenlerdir.⁹⁷

Tutumlar öğrenme ve tecrübe yoluyla oluştuğu için yaşam boyunca tutumların oluşması, değişmesi ve sönmesi devam edebilir. Tutumların oluşumundaki en önemli etkenler kişisel deneyim, anne baba etkisi, okul ve bireyin çevresindeki kişilerdir. Bireyler bu kişilerden tutumları koşullanma ve örnek alma yoluyla öğrenirler.⁹⁸ Aronson ve diğerleri tutum öğrenme yollarına genetiği de eklerler.⁹⁹

Tutumlar çok erken yaşlarda oluşabilirler. Yapılan çalışmalar 3 yaşındaki çocukların bir takım sosyal önyargılara sahip olduğunu göstermiştir. Bu kadar erken yaşta öğrenilen tutumlar önemli yaşantı ve olaylar olmadığı takdirde oldukça durağandır ve kolay kolay

⁹³Elliot Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, çev. Okan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012), 356.

⁹⁴Çiğdem Kağıtçıbaşı - Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar* (İstanbul: Evrim Yayınevi, 2014), 131.

⁹⁵Nuray Sakallı, *Sosyal Etkiler: Kim Kimi Nasıl Etkiler?* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2013), 107.

⁹⁶Daniel Katz, "The Functional Approach To The Study Of Attitudes", *Public Opinion Quarterly* 24/2 (1960), 168.

⁹⁷Kağıtçıbaşı - Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar*, 132.

⁹⁸Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 26.

⁹⁹Aronson v.dğr., *Sosyal Psikoloji*, 357-363.

değişmez. Ancak boylamsal araştırmalar zor da olsa bu tutumların da değişebildiğini göstermiştir.¹⁰⁰ Tutumların çoğunu başka insanlardan öğreniriz. Anne-baba çocukların sahip olduğu tutumların ilk kaynağıdır. Zamanla arkadaşlar, sosyal çevre ve medya da tutum kaynaklarına katılır.¹⁰¹

Kişisel deneyimlerin nasıl tutumların oluşumuna yol açtığını araştıran psikologlara göre tutumlar düşünce/biliş, duygu ve davranış olmak üzere üç bileşenden oluşurlar.¹⁰² Bazı sosyal psikoloji kitapları bu bileşenleri ABC modeli olarak (Affective, Behavioural, and Cognitive) kısalttığı için Türkçeleştirirken de BDD modeli (Bilişsel, Duygusal ve Davranışsal) isimlendirmesinin kullanılabilceği önerilmiştir. Bilişsel kaynaklı olması tutumun bir nesne hakkındaki fikir ve inanışları dayandığını gösterirken, duygusal kaynaklı olması tutumun bir nesneye karşı sahip olunan duyguları içerdiğini gösterir. Davranışsal kaynaklı tutumlar ise kişinin bir nesneye karşı davranışlarına dayanarak oluşturduğu tutumdur.¹⁰³

Tutum çalışmaları, bireylerin tutumlarının davranışlarını yordadığı varsayımına dayandırılır. Bunun anlamı bireyin sahip olduğu tutumların bilinmesi durumunda davranışının da tahmin edilebileceğinin düşünülmesidir. Ancak yapılan çalışmalar tutumların davranışları beklendiği kadar yordamadığını göstermiştir. Tutumların özellikle dinî davranışları yordaması konusunda üç önemli bileşen tespit edilmiştir: a) tutum ifadesi ve davranış üzerindeki çevresel etkilerin azaltılması, b) tutum ve davranışın spesifik olarak ilintili olması ve c) tutumun önemli olması.¹⁰⁴

Tutumlar, bilinçli sergilenme veya bireyin bilincinde olmamasına göre açık (conscious) veya örtük (nonconscious) olabilirler. Açık tutumlar kolaylıkla fark edilip aktarılabilirken, örtük tutumlar istemsiz, kontrol edilemez, hatta bilinçdışı olabilir. Örtük tutumları ölçmeye yönelik çeşitli ölçüm araçları geliştirilmiştir. Örneğin Örtük Çağrışım Testi bunlardan biridir. Örtük tutumların kaynaklarına dair yapılan çalışmalar ise örtük tutumların çoğunlukla çocukluk deneyimlerinden kaynaklandığına ancak açık

¹⁰⁰Kağıtçıbaşı - Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar*, 143.

¹⁰¹Kağıtçıbaşı - Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar*, 145.

¹⁰²Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, 357-358.

¹⁰³Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 30-31.

¹⁰⁴Ok, "Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması", 531-532.

tutumların daha çok yakın döneme ait yaşantılarla oluştuğuna dair bulgulara ulaşmıştır.¹⁰⁵

Bireylerin sahip oldukları tutumları yaşamları için diğerlerinden daha önemli olarak algılamaları “tutumun kuvvetliliği”ni (strength) ifade eder. Tutumun kuvvetliliği kişi için önemi, kişinin konuya olan ilgisi ve duygusal bağlılığı ile ölçülür. Tutumun kuvvetli olması verilen kararları ve davranışları etkiler. Kuvvetli tutumların değişmesi kuvvetli olmayanlara göre zordur.¹⁰⁶

Bireyin tutum nesnesine ilişkin düşüncelerinden emin olması “tutumun kesinliği” (certainty) kavramıyla ifade edilir. Kişi tutumunun ne kadar farkındaysa, tutum zihninde ne kadar net ise o kadar kesin bir tutumdur. Tutumun kesinliği sosyal destek algısı, tutum nesnesi ile doğrudan deneyim, ikna edilmeye karşı dirençli olma ve tutumun tekrar edilmesi unsurlarından etkilenir. Tutumun kesinliği tutum-davranış tutarlılığının, tutumun kalıcılığının ve direncin artmasına sebep olur.¹⁰⁷

Bir tutumun diğer tutumlarla ilişkili olup olmaması o tutumun değişebilirliğini etkiler. Böyle bir durumda bir tutumun değişimi diğerlerini de etkilediğinden o tutumun değişmemesi için diğer tutumlar baskı oluştururlar. Bu baskı tutumun değişme ihtimalini azaltır.¹⁰⁸ Tutumun, bireyin kendilik algısının bir parçası olan değer sistemine olan yakınlığı ise tutumun merkeziliği (centrality) olarak isimlendirilir.¹⁰⁹

1. Dinî Tutumlar

Dinî tutum, bireylerin din ve dinle ilgili olan durumlara karşı olumlu veya olumsuz duygu, düşünce veya davranış durumu içinde olma eğilimidir.¹¹⁰ Dinî tutum kişinin dine karşı duygu, düşünce ve davranışlarını belirleme şeklidir. Kişinin dine dair bilgi ve inançları, onun bir esasından yahut tamamından hoşlanıp hoşlanmaması onun dinî tutumunu oluşturmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁵Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, 363-365.

¹⁰⁶Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 33-34.

¹⁰⁷Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 35.

¹⁰⁸Nuran Hortaçsu, *En Güzel Psikoloji Sosyal Psikoloji* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2012), 293.

¹⁰⁹Katz, “The functional approach to the study of attitudes”, 169.

¹¹⁰İlke Harputlu, *Dinî Tutum ve Özgeçmişlik* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 5.

¹¹¹Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Bilim Kent Yayınları, 2016), 82.

Dinî tutumların da diğer tutumlar gibi bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutları vardır. Bireylerin dinî inanç, düşünce ve bilgileri bilişsel boyutu oluşturur. Bireyler din hakkındaki bilgilerini aile, okul, cami, kitle ve iletişim araçlarından gözlem ya da yaşantı yoluyla edinirler. Dine karşı oluşan olumlu ve olumsuz tutumları din hakkında öğrenilenler belirler.¹¹²

Bireylerin din hakkında iç dünyalarında oluşan izlenimler, dine karşı hissedilen heyecan veya korkular dinî tutumların duygusal boyutunu oluşturur. Bilişsel boyuttan daha durağan ve süreklilik gösterme eğilimindedir.¹¹³

Dinî tutumun davranışsal boyutu ise dinî ibadetler, faaliyetler ve hareketlerden oluşur. Kişilerin bir dine ait kutsal metinleri okumaları, ibadetleri yerine getirmeleri, dinî mekânları ziyaret etmeleri, dinî toplantılara katılmaları gibi davranışları dinî tutumun davranışsal boyutunu oluşturur.

Tutumların kendi başlarına gözlenemeyen ancak sebep oldukları davranışlar veya bireyin ifadeleri üzerinden anlaşılabilen bilişsel eğilimler olduğu yukarıda ifade edilmişti. Dinî tutumlarda aynı şekilde temelde bireyin zihnindeki eğilimlerdir. Ancak bireyin dinî ibadetleri yerine getirmesinden, dinî sembollerden hoşnut olmasından veya söylemlerinden dinî tutumunu anlamak mümkündür. Aynı şekilde bireyin dinî gereklilikleri yerine getirmemesi, dinî sembollerden rahatsızlık duyması veya olumsuz söylemlerinden de dine karşı olumsuz tutumlara sahip olduğunu söylemek mümkün hale gelir.¹¹⁴

Dinî tutumlar da diğer tutumlar gibi güçlü veya zayıf olabilirler. Bilişsel, davranışsal ve duygusal üç başlıktan da desteklenen tutumlar diğerlerinden daha güçlüdür ve değiştirilmesi daha zordur. Ancak yalnızca bilişsel veya yalnızca davranışsal olan dinî tutumların değişmesi nispeten daha kolaydır.

¹¹²Harputlu, *Dinî Tutum ve Özgeçilicilik*, 7.

¹¹³Harputlu, *Dinî Tutum ve Özgeçilicilik*, 7.

¹¹⁴Abdulvahap Baydaş vd., “Dinî tutum açısından tesettür moda giyim tercihi için etkili olan faktörlerin belirlenmesine yönelik bir çalışma”, *Bilimname* 42/2 (2020), 184.

2. Tutumların İşlevleri

Tutumların bireylerin ne işine yaradığı konusunda yapılan ilk çalışmalara göre tutumlar, nesnelere değerlendirilmesine, sosyal adaptasyona ve dışsallaştırmaya hizmet ederler. Nesnelere değerlendirilmesi işlevi, kişinin çevresindeki nesnelere ilişkin tutumlarını, sosyal adaptasyon işlevi ise kişinin sosyal çevresine uyum sağlamak için benimsediği tutumlarını ifade eder. Dışsallaştırma ise kişinin içsel sorunlarının oluşturduğu anksiyete ile mücadele etmek ve egoyu savunmak için benimsediği tutumlarıdır.¹¹⁵

Tutumların işlevlerine yönelik bir diğer yaklaşım ise insanların tutumlara neden sahip olduklarını anlamaya çalışır. Kişiler aynı tutumlara sahip olsalar bile tutum onlar için farklı işlevlere sahip olabilir. Ayrıca bir tutum birden fazla işleve de sahip olabilir. İşlevlerinin bilinmesi tutumların değişimine dair tahminlerde bulunmayı kolaylaştırır. Bir tutumun değiştirilebilmesi için o tutumun birey için işlevini bilmek gerekir. Bu yaklaşıma göre tutumlar aşağıdaki işlevleri yerine getiriyor olabilirler:

1. Araçsal, uyumsal veya ihtiyaçları giderme işlevi (the instrumental, adjustment or utilitarian function).
2. Egoyu savunma işlevi (the ego defense function).
3. İçsel değerlerin ifade edilmesi işlevi (the value expression function).
4. Anlama veya bilgi işlevi (the knowledge function).¹¹⁶

Araçsal, uyumsal veya ihtiyaçları yerine getirme işlevi bireylerin çevrelerindeki ödülleri artırma, cezaları ise azaltma çabalarını ifade eder. Bir çocuk, dünyasında onun ihtiyaçlarını gideren nesnelere karşı olumlu tutumlar geliştirirken, onu engelleyen veya ona zarar veren nesnelere karşı olumsuz tutumlar geliştirir. Bu işlevi yerine getiren tutumlar ya arzu edilen bir amaca ulaşmayı, arzu edilmeyenden sakınmayı sağlıyordur yahut memnuniyet güdüsünün ortaya çıktığı tecrübelerle dayanan duygusal işbirlikleridir. Genel olarak bu işlevi yerine getiren tutumlar, tutum nesnesinin geçmiş veya mevcut durumda bireye sağladığı fayda algısına dayanırlar. Bu tutumların edinilmesinde tutum nesnesinin açıklığı, sürekliliği, ödül veya cezaya yakınlığı, bireyin

¹¹⁵Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 46.

¹¹⁶Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 47-48; Katz, "The functional approach to the study of attitudes, 170".

eylemleri ve amaçları ile ilişkisi önemli faktörlerdir.¹¹⁷Yaşamları boyunca insanların bazı davranışları ödüllendirilirken bazıları olumsuz tepkilere yol açmıştır. Toplumsal uyum işlevine hizmet eden tutumlar insanların belli amaçlara ulaşmasını kolaylaştırır, başkalarının kabul edilmelerini sağlar.¹¹⁸

Bireyler yalnızca dış dünya ile uyum içinde yaşamaya çalışmazlar. Aslında enerjilerinin büyük bir kısmını da kendileri ile yaşayabilmek için kullanırlar. Bireyin egosunu, kendi kendisinin kabul edilemez içgüdülerinden korumak için kullandığı mekanizmalar ve anksiyeteyi azaltmak için yarattığı metotlar ego savunma mekanizmaları olarak bilinirler.¹¹⁹ Ego savunma mekanizmaları bireyi, kendi gözünde kendilik değerini yitirmesine neden olabilecek yenilgiler gibi dış tehlikelerden veya suçluluk duygusu uyandıran istekler gibi iç tehlikelerden korur.¹²⁰ Egoyu savunma işlevine hizmet eden tutumlar bireyin kabul edemediği veya bastırıldığı içsel çatışmalarından kaynaklanır.

Tutumların pek çoğu bireyin benliğinin asıl doğasını ötekilerden saklamasına yardımcı olurken, bazı tutumlar da bireyin asli değerlerine veya olmak istediği insana olumlu anlamlar yüklemesini sağlar. Değer ifade edici tutumlar kişi için önemli değerlerle ilgilidir. Bu türden tutumlar kişinin benlik algısının bir parçasıdır. Değer ifade eden tutumlar özellikle sosyalleşme döneminde öğrenme yolu ile edinilir. Birey kendilik algısının ana planını yaşamının ilk yıllarında edinir. Ebeveynler sıklıkla çocuklarının önüne, olmasını istedikleri özellikleri iyi bir karakterin temel özellikleri olarak sunarlar. Yine çocukluk sosyalleşmesine benzer şekilde, yaşamının ileriki yıllarında bireyler yeni bir gruba girdiklerinde yeni değerler öğrenirler ve içselleştirirler.¹²¹

Bilgi işlevini yerine getiren tutumlar kişinin dünyasını ve yaşamını anlama ve anlamlandırma çabasıyla ilişkilidir.¹²² Bireyler dünyayı anlamlandırabilmek için standartlara, çerçevelere ve atıflara ihtiyaç duyarlar. Tutumlar ise bu standartların oluşmasına yardımcı olur.¹²³

¹¹⁷Katz, "The functional approach to the study of attitudes", 171.

¹¹⁸Hortaçsu, *En Güzel Psikoloji Sosyal Psikoloji*, 294.

¹¹⁹Katz, "The functional approach to the study of attitudes", 172.

¹²⁰Engin Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası* (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 70.

¹²¹Katz, "The Functional Approach To The Study Of Attitudes", 173-174.

¹²²Hortaçsu, *En Güzel Psikoloji Sosyal Psikoloji*, 294.

¹²³Katz, "The Functional Approach To The Study Of Attitudes", 175.

3. Tutum ile Davranış Arasındaki Tutarlılık

Tutumlar ve davranışlar arasında tutarlılık olup olmadığına dair çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bazı araştırmacılar ikisi arasında bir ilişki olmadığını savunurken diğerleri ilişki olduğunu iddia etmişlerdir. Tutum ile davranış arasında korelasyon olup olmadığına inceleleyen çalışmalar ise -.20 ile .73 arasında değişen sonuçlara ulaşmışlardır.¹²⁴

Tutum ve davranış arasındaki ilişkinin kişilik özellikleri, durumsal unsurlar, konu hakkındaki bilgi düzeyi, tutumun boyutları arasındaki ilişki, niyet, sosyal kurallar, tutumun kuvvetliliği ve erişilebilirliği gibi değişkenlerden etkilenebildiği belirlenmiştir.¹²⁵ Örneğin yüksek benlik denetleme (kendini ayarlama, self-monitoring) özelliğine sahip olan kişilerin düşük benlik denetleme özelliğine sahip olanlara göre daha az tutum-davranış tutarlılığı gösterdikleri gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra kendilerini aynada izleyen kişiler daha fazla tutum davranış tutarlılığı gösterirken, zamansal baskı ve sosyal baskı gibi durumsal unsurların da tutum davranış tutarlılığını etkilediğine dair bulgulara ulaşılmıştır.¹²⁶

Bireylerin konu hakkında bilgilerinin artışı ile davranış ve tutumları arasındaki tutarlılık artarken bilgi düzeyi düştükçe tutarlılık azalmıştır. Tutumun boyutları arasındaki ilişkiler de tutum ve davranış arasındaki tutarlılığı yordamada kullanılabilir. Çünkü bireyler tutumlarının duygusal ve bilişsel boyutları arasındaki tutarlılığı koruma ihtiyacı duyarlar. Kuvvetli tutumların, bireyin davranışlarını etkileme ihtimali çok yüksektir. Bir tutumun ne kadar kolay bir şekilde hatırlandığı, ne kadar hızlı geri çağırılabilmesini ifade eden erişilebilirlik de tutumların davranışları belirleme oranını artırır.¹²⁷

4. Tutumların Ölçülmesi

Gözle görülemeyen ve elle tutulamayan tutumların nasıl ölçüleceği konusu sosyal psikoloji araştırmacılarını uzun yıllar meşgul etmiştir. Tutumların ölçülmesi için geliştirilen yöntemleri doğrudan ve dolaylı yöntemler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Doğrudan yöntemler; bireyin kendisinden sözlü ya da yazılı bilgi alma, tutum ölçekleri

¹²⁴Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 69.

¹²⁵Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 69.

¹²⁶Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 70.

¹²⁷Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 70-76.

ve sosyometrik yöntemleri kapsar. Dolaylı yöntemler ise diğerlerine sorma, gözlem, elektronik aletler, rapor, arşiv, dergi ve süreli yayınlardan yararlanma ve örtük ölçümlerdir.

Bireylerin tutumlarına dair fikir sahibi olunmak isteniyorsa kullanılacak en mantıklı yöntem doğrudan kendilerine sormaktır. Ancak bu yöntemin bireylerin soruları anlamaması, sorulan tutuma dair kendi durumlarının farkında olmamaları veya verdikleri cevapların gerçeği yansıtmaması gibi ihtimalleri de barındırdığı göz ardı edilmemelidir.¹²⁸ Bazı araştırmacılar tutumları öğrenmek için ölçme araçlarını kullanmayı tercih ederler. Bu araştırmacılar ölçeklerin herkes tarafından aynı şekilde anlaşıldığı, katılımcıların okudukları ölçek maddelerini anlayabildikleri, kendilerini dürüst bir şekilde ifade edebildikleri ve tutumun ölçülebilir nitelikte olduğu gibi ön varsayımlarla hareket ederler. Ancak yukarıda doğrudan bireye sorma tekniğinin barındırdığı riskler ölçek kullanımında da geçerlidir. Sosyometrik yöntemde ise bireylerin birbirleri hakkındaki tutumlarını yazılı ve sözlü olarak belirtmeleri istenir. Bu yöntem daha çok küçük gruplarda ve gelişim psikologları tarafından kullanılır.¹²⁹

Dolaylı yöntemlerden ilki diğerlerine sorma tekniğidir. Bireyin kendi tutumları hakkında yanıltıcı bilgi verme ihtimaline karşı bu yöntemde, aile, arkadaş, öğretmen gibi yakın çevreye bireyin tutumları sorulur. Ancak yanlışlık ve bilgisizlik ihtimali yine bulunmaktadır. İkinci teknik, bireyi doğal ortamında belli bir süre izlemektir. Gözlem tekniğinde ses tonu, fiziksel veya sosyal mesafe, yüz ifadeleri ve vücut dili incelenerek bireyin tutumlarına dair çıkarımlarda bulunulur.¹³⁰

Bazı araştırmacılar insan duygularının fiziksel temelleri de olduğuna inandıklarından çeşitli cihazlarla bireylerin terlemesine, jest ve mimiklerine bakarak tutumlarını tahmin etmenin mümkün olduğuna inanmışlardır. Örneğin “yalan makinesi” bu mantıkla çalışan bir cihazdır.¹³¹ Tutum ölçümünde kullanılan bir diğer yöntem de hâlihazırda yazılı olan kaynaklardan yararlanmaktır. Örneğin bir öğrencinin derse katılım evraklarına ve sınav kâğıtlarına bakarak öğrencinin o derse yönelik tutumunu tahmin etmek mümkündür. Bireyin içe bakışla belirlemesinin ve ifade etmesinin zor olduğu,

¹²⁸Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 83.

¹²⁹Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 92.

¹³⁰Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 93.

¹³¹Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 95.

herhangi bir nesneye ilişkin olumlu-olumsuz duygu, düşünce ve davranışsal eğilimlerin zihindeki tortuları olarak tanımlanan örtük tutumların ölçülebilmesi için örtük ölçüm araçları kullanılmaktadır. Örtük ilişkiler testi, kelime cümle tamamlama, bir cümleyi açıklama yaparak tamamlama gibi yöntemler örtük tutumların belirlenmesinde kullanılmıştır.¹³²

5. Tutum Değişimi

Daha önce de ifade edildiği gibi tutumların düşünce davranış ve duygu boyutları veya toptan kendisi değişebilmektedir. Bu bölümde tutum değişiminde hangi içsel süreçlerin geliştiğini anlamaya çalışan bilişsel tutarlılık kuramları açıklanmıştır. Bu teorilerin ortak noktası bireyin zihnindeki tutarsız bilişlerin bir rahatsızlık duygusu uyandıracığı ve bireyin bu rahatsızlığı giderme doğrultusunda hareket edeceğidir.¹³³

Bilişler arasındaki uyumsuzluklara odaklanan araştırmacılardan Heider bu uyumsuzluğu “dengesizlik”, Newcomb “asimetrik”, Osgood ve Tannenbaum “uygunluk” ve Festinger “çelişki” olarak tanımlamıştır. Bu araştırmacılara göre bilişsel tutarsızlıklar bireyi rahatsızlığa, simetriye, uygunluğa doğru veya çelişkiye sevk ederler. Bu kuramların arasında bilişlerin tanımlanması noktasında ve uygulama alanlarında farklılıklar vardır.¹³⁴ Çalışmada aralarındaki en yoğun kuram olan Festinger’in Bilişsel Çelişki Kuramı kullanılacağından burada da yalnızca bu kuramın detaylarına yer verilecektir.

a. Bilişsel Çelişki Kuramı (Cognitive Dissonance Theory)

1957 yılında Leon Festinger’in geliştirdiği Bilişsel Çelişki Kuramı, tutum değiştirmeyi açıklayan popüler kuramlardan biridir. Teori bireyin içsel bir uyum arayışında olduğu ve birbiriyle uyumsuz bilişlerin veya davranışların, bireyin zihninde bir rahatsızlık hissine yol açacağı, sonuç olarak bireyin bu rahatsızlığı gidermek için bilişleri veya davranışı değiştirerek uyumu arttırma, uyumsuzluğu azaltma yönünde çaba göstereceğini iddiasına dayanır.¹³⁵ Çelişkinin azalmasını sağlayacak fikir veya davranış değişiklikleri bazen oldukça güç hatta imkânsız olabilmektedir.¹³⁶ Yine de, Aronson ve

¹³²Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 101.

¹³³ Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, 301.

¹³⁴Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 159.

¹³⁵Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Stanford, California: Stanford University Press, 1962), 1.

¹³⁶Leon Festinger, “Cognitive Dissonance”, *Scientific American* 207/4 (1962), 94.

diğerleri, bilişsel çelişkinin insan düşünce ve davranışlarının temel güdüleyicisi olduğunu iddia ederler.¹³⁷

Festinger, kuramını açıklarken önce “uyumsuzluk” (inconsistency) kavramını kullanmış ancak mantıksal tutarsızlıktan daha geniş bir anlamı olan ve sosyal psikologların Türkçeye “çelişki” olarak çevirdiği “dissonance” kelimesiyle terimleştirmiştir.¹³⁸ Uyum ve çelişki (consonance - dissonance) kavramlarını daha nötr oldukları gerekçesiyle kullanmayı tercih etmiştir.

Kuramın temelde iki hipotezi vardır:

1. Çelişkinin oluşması psikolojik olarak bireyi rahatsız eder. Onu bu rahatsızlığı giderme ve uyumu artırma doğrultusunda motive eder.
2. Çelişki söz konusu olduğunda birey hem onu azaltmaya hem de onu artırabilecek durum ve bilgilerden aktif olarak kaçınmaya çalışır.¹³⁹

Bireyin kendisi, davranışları veya çevresi hakkında bilgi, fikir ve inanışları “biliş” (cognition) olarak isimlendirilir.¹⁴⁰ Festinger bilgi, fikir veya inanç gibi farklı formları olan bilişlerin tümünü teori içerisinde biliş elementleri olarak tanımlar ve çelişkinin elementler arasındaki uyumsuzluktan kaynaklandığını ifade eder. Bilişler veya elementler gerçekliğin çıplak bir ifadesini değil gerçekliğin birey tarafından algılanma ve deneyimlenme şeklini ifade eder.¹⁴¹ Aronson ve diğerleri biliş kavramını sosyal biliş olarak kullanmış ve bu kavramı “insanların kendileri ve sosyal dünya ile ilgili düşünme şekilleri; yargı ve kararlara varırken sosyal bilgileri seçme, yorumlama, anımsama ve kullanma biçimlerimiz”¹⁴² olarak tanımlanmıştır.

Festinger, elementler arasındaki ilişkinin “ilgisiz” (irrelevant), “çelişkili” (dissonance) ve “uyumlu” (consonance) olabileceğini söylemiştir. İki element birbiriyle hiçbir ilişki içerisinde değilse birbirleri ile ilgisizdirler. Ancak bilişlerin kesin olarak birbirleri ile ilişkisiz olduklarına karar verebilmek oldukça güçtür. Bu durum bazen diğer bilişleri de

¹³⁷Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, 301.

¹³⁸Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 2.

¹³⁹Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 3.

¹⁴⁰Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 3.

¹⁴¹Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 9-11.

¹⁴²Aronson v.dğr., *Sosyal Psikoloji*, 123.

bilmeyi gerektirir. Bazen ise başlangıçta ilişkisiz olan iki biliş zaman içerisinde birbirleri ile ilişkili hale gelebilmekte veyahut tam tersi olabilmektedir. Bilişler birbirleri ile ilişki içerisindelerse ya uyumlu ya da çelişkilidirler. İki element arasında olması gereken ilişki yoksa çelişki ilişkisi vardır.¹⁴³

(1). Çelişki nasıl ortaya çıkar ve yükselir?

Bilişsel çelişki şu durumlarda ortaya çıkar:

1. Yeni bir olay olduğunda veya yeni bir bilgi edinildiğinde anlık bile olsa bir çelişki anı ortaya çıkar. Birey henüz kendisine yeni ulaşan bilgi veya o anda yeni ortaya çıkan durum karşısında tam bir kontrol durumunda olmadığına çelişki kolaylıkla yükselebilir.
2. Yeni bir olay ya da bilgi olmasa bile çelişki gündelik hayatta sürekli olarak oluşur. Çünkü çok az şey tamamıyla iyi ya da tamamıyla kötüdür. Çok az olayın kesin ve tatmin edici bir sonucu vardır. Bir karar verirken verdiğimiz karar ve vazgeçtiğimiz seçenek arasında kaçınılmaz bir şekilde çelişki oluşur.

Festinger'e göre bilişsel çelişki mantıksal tutarsızlık, kültürel töreler/adetler, fikir genellemesi ve geçmiş deneyim ile ilişkili olarak ortaya çıkar.¹⁴⁴

1. Mantıksal tutarsızlık (logical inconsistency): Örneğin bir kişi bütün insanlığın ölümlü olduğuna ancak kendisinin bir insan olarak ölümsüz olduğuna inanırsa bu durumda bilişsel çelişki hisseder. Çünkü bu iki biliş birbiriyle mantıksal olarak tutarsızdır.
2. Kültürel adetler (cultural mores): Batılı değerlere göre eğer bir hoca öğrencisine sinirlenip, kontrolünü kaybedip bağırmağa başlarsa, bu durum onun bir hocanın nasıl biri olması gerektiğine dair düşünceleriyle çelişir. Ancak belki de başka bir kültürde bu o kadar da uygunsuz olmayan hatta kabul edilebilir bir davranış olarak görülebilir.
3. Bir biliş ile daha geniş ve kapsayıcı başka bir biliş arasındaki tutarsızlık (inconsistency between one cognition and a more general, more

¹⁴³Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 174.

¹⁴⁴Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 175.

encompassing cognition): Birey kendisini cumhuriyetçi olarak tanımlarken bir seçimde demokrat bir adaya oy verirse bu onun genel durumlarda kendisi hakkındaki “ben cumhuriyetçi bir insanım” fikriyle çelişir.

4. Geçmiş deneyim (past experience): Bir kişi bir çiviye basar ve acı hissetmezse, geçmiş deneyimlerinin aksine bir durum tecrübe ettiği için çelişki yaşar.¹⁴⁵

(2) Ortaya çıkan çelişki neden ve nasıl giderilir?

Bireyin bir karar verdiği hemen hemen her durumda seçilmeyen alternatiflerle seçilen arasında çelişki ortaya çıkar. Seçilmeyen alternatiflerin olumlu özelliklerine dair bilişler ve seçilen alternatifin olumsuz yönlerine dair bilişler verilen karar ile çelişkilidir. Seçilen karar ile ilgili olumlu bilişler ve seçilmeyen karar ile ilgili olumsuz bilişler ise verilen karar ile uyumludur.¹⁴⁶Festinger’in erken dönemlerde yaptığı deneysel çalışmalar karar vermenin ve sonucun kesinleşmesinin hemen ardından çelişkiyi azaltma mekanizmalarının devreye girdiğini göstermiştir.¹⁴⁷

Sosyal psikologlar davranışlarımızın ardındaki temel motivasyonlardan birinin olumlu benlik algısını korumak olduğunu ifade etmişlerdir. Çoğu bireyin benlik saygısı orta veya üst düzeydedir. Sık sık bu seviyeyi koruyabilmek için çeşitli davranışlarını mazur gösterme, çelişkileri azaltma ihtiyacı duyarlar. Bilişsel çelişkiyi azaltma çabaları aslında bir anlamda başa çıkma yöntemidir. Birey, benlik saygısını tehdit eden durumla başa çıkmaya çalışmaktadır.¹⁴⁸ Kendimize yüksek standartlar koyarız, üstün değerler benimseriz ve ona göre yaşamaya çalışırız.¹⁴⁹Bu bizim diğer bir temel güdümüz olan “doğru olma gereksinimi”mizden kaynaklanır. Ancak doğru olma gereksinimimiz sık sık kendimiz hakkında iyi şeyler hissetme gereksinimimizle çatışır.¹⁵⁰ Yani çelişki bir anlamda, bireyin kendisinden beklediği ile gerçekte olan arasında gerçekleşir. Görüntüde iki biliş arasında çelişki yaşanıyor gibi görünse de genellikle çelişki bir

¹⁴⁵Elliot Aronson, “The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective”, *Advances in Experimental Social Psychology* 4/6, (1969).

¹⁴⁶Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 261.

¹⁴⁷Festinger, “Cognitive Dissonance”, 96.

¹⁴⁸Aronson v.dğr., *Sosyal Psikoloji*, 301.

¹⁴⁹Joel Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory* (California: Sage Publications, 2007), 90.

¹⁵⁰Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, 53.

davranışa dair bilişler ve bireyin kendilik algısı arasında yaşanmaktadır. Bir uyumsuzluk hissediliyorsa bu bilişin benlik algısı ile uyumsuzluğudur.¹⁵¹

Bu durum yüksek özsaygısı olan bireylerin diğerlerinden daha çok çelişki hissedip hissetmedikleri sorusunu ortaya çıkarmıştır. Aronson'un öz tutarlılık görüşüne göre öz saygı, bir takım beklentilerin toplamıdır. Yüksek öz saygıya sahip kişiler kendilerinin iyi ve ahlaki davranışlar yapacağına, başkalarını incitmeyeceğine ve herhangi bir durumda onurlu davranacaklarına dair bir beklenti içerisindeyler. Öz saygısı düşük kişilerin ise kendilerinden farklı beklentileri vardır. Öz saygısı yüksek kişilere göre daha zayıf yargılarda bulunacaklarına dair beklentileri vardır ve onursuz veya ahlaksız davrandıklarında şaşırırlar.¹⁵² Davranışlar sonucunda yaşanan çelişkinin büyüklüğü kişinin öz saygısından da etkilenir. Öz saygısı yüksek insanlar davranışları istenmeyen sonuçlar doğurduğunda daha büyük çelişki yaşarlar. Ancak bu durum yalnızca davranış, öz saygı ile doğrudan ilişkili ise, istenmeyen sonuç öz saygıyı tehdit ediyorsa geçerlidir.¹⁵³

Bir grup içerisinde yer alan bireylerden birinin, diğerleriyle aynı fikirde olmadığını açıkça söylenmesi grubun diğer üyelerinde bilişsel çelişkiye sebep olabilir.¹⁵⁴ Festinger'in bu düşüncesi üzerine çalışmaya devam eden araştırmacılar bunu "Dolaylı Bilişsel Çelişki" olarak adlandırmışlardır. Sosyal Kimlik Teorisi'ne göre kimliğimizin bir kısmı, ait olduğumuz grubun sağladığı bilgilerden oluşur. Tıpkı kendimizi iyi ve saygın gördüğümüz gibi grubumuzu da olduğundan daha iyi olarak kabul ederiz. Bireyler ait oldukları grupları diğerlerinden daha iyi olarak görme eğilimindedirler. Bireyin ait olduğu gruptan birinin karşıt tutumlarından dolayı tutumlarını değiştirebilirler. Ancak bu bazı değişkenlere bağlıdır. Bireyin ait olduğu gruba olan düşkünlüğü, hissettiği aidiyetin büyüklüğü ve gruba aykırı hareket eden kişinin bunu özgür iradesiyle yapması, ortaya çıkan aykırı sonuçların öngörülebilir olması bu değişkenlerden bazılarıdır. Önemli bir değişken, gruba aykırı hareket eden

¹⁵¹Aronson, "The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective", 4/27.

¹⁵²Cooper, *Cognitive Dissonance*, 102.

¹⁵³Cooper, *Cognitive Dissonance*, 114.

¹⁵⁴Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 261.

kişinin normalde grubun aykırı bir üyesi değil de prototipik bir üyesi, yani bireyin özdeşim kurabileceği bir üyesi olmasıdır.¹⁵⁵

Festinger'ın bilişsel çelişkinin, azaltılması gereken bir güdü gibi olduğu yönündeki ısrarı bireylerin bu uyumsuzluğu gidermek için bir yol bulmak zorunda oldukları imasını içerir. Bireyler açlıktan ölmek için yemek yemeyi yalnızca “tercih etmezler” aynı zamanda bu istikamette güdülenirler. Aynı şekilde çelişkinin azaltılması ihtiyacı da bir tercihten kaynaklanmaz. Bireyin doğal bir eğilimi olarak ortaya çıkar.¹⁵⁶

Çelişkinin oluşması, onun giderilmesi yönünde bireyi motive eder. Bu motivasyonun büyüklüğü ise çelişkinin derecesine veya büyüklüğüne bağlıdır.¹⁵⁷ Yaşanan bu çelişki ve uyumsuzluk hissi bireyin gerginlik ve stres hissini artmasına sebep olur. Hissedilen gerginlik ne kadar yüksek olursa, çelişkiyi azaltmak için o kadar büyük bir değişim olması gerekir. Bu gerginliği azaltmaya duyulan istek, tutum değişiminin ardında yatan temel gerektir.¹⁵⁸

Karar verme sonrası yaşanacak çelişkinin derecesi ise a) kararın önemi (importance of decision), b) seçilmeyen alternatifin görece çekiciliği (relative attractiveness of unchosen alternative) ve c) karar verirken elde olan alternatiflerin özelliklerinin örtüşmesinin derecesi (degree of cognitive overlap) ile belirlenir.¹⁵⁹ Aronson ve diğerleri kararın kalıcılığının da yaşanacak çelişkiyi etkilediğini ifade etmişlerdir. Bir karar ne kadar kalıcı ve geri alınamaz olursa çelişkiyi azaltma eğilimi de o denli büyük olur.¹⁶⁰ Kişi, geriye dönemeyeceği bir karar verdikten sonra yaşadığı çelişkiyi azaltmak için tutumunu kararı doğrultusunda değiştirir. Verdiği kararın akıllıca bir karar olduğuna kendisini inandırır.¹⁶¹

Başlangıçta, herhangi bir konudaki iki bilişin rahatsızlık hissi oluşturmaya yeteceği düşüncesi hâkimken, zamanla yapılan çalışmalarda insanların benlik saygılarının tehdit edildiği durumlarda çelişkinin en güçlü ve en rahatsız edici seviyeye ulaştığı sonucuna

¹⁵⁵Cooper, *Cognitive Dissonance*, 124-129.

¹⁵⁶Cooper, *Cognitive Dissonance*, 3.

¹⁵⁷Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 18.

¹⁵⁸Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*, 62.

¹⁵⁹Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 181.

¹⁶⁰Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, 309-310.

¹⁶¹Kağıtçıbaşı - Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar*, 170.

varıldı. Çünkü çelişkiler bireyi olduğunu zannettiği kişi ile olmak istediği arasındaki uyumsuzlukla yüzleşmeye zorluyordu. Kurama göre bireyin zihni, kararları konusunda kendisini daha iyi hissetmesi için çelişkiyi azaltmaya çalışacaktır.¹⁶²

Hangi sebepten ortaya çıkmış olursa olsun birey, yaşadığı çelişkiyi tamamen gidermek mümkün değilse bile azaltmanın bir yolunu arayacaktır. Bu noktada bireyin çelişkiyi artıracak yeni bilgilerden kaçınması ve uyumu artıracak bilgileri aktif bir şekilde araması beklenebilir.¹⁶³Nitekim Festinger'in araştırmaları, bireylerin bir karar verdikten sonra verdikleri karar ile uyumlu biliş oluşturabilecek bilgileri aktif olarak aradıklarını ortaya koymuştur.¹⁶⁴

Çelişkiyi azaltmanın temelde birkaç yolu vardır:

- Davranışı, bilişle uyum sağlayacak şekilde değiştirmek.
- Bilişi, davranışla uyum sağlayacak şekilde değiştirmek.
- Denklemeye yeni ve uyumlu bilişler ekleyerek çelişkiyi azaltmaya çalışmak.¹⁶⁵
- Uyumsuz bilişi göz ardı etmek.
- Uyumlu bilişlerin önemini artırmak.
- Uyumsuz bilişlerin önemini azaltmak.¹⁶⁶

Teoriye göre, bir karar verdikten sonra yaşanan çelişkiyi azaltmak için zihin vazgeçilen seçeneğin önemini azaltarak ve tercih edilen seçeneğin önemini yücelterek yaşanacak bilişsel çelişki hissini azaltmaya çalışır.¹⁶⁷ Yine, bir karar verilmesinin ardından bireyin verdiği karara duyduğu güven artış gösterir veya seçilmeyen alternatiflerin arasındaki çekiciliğe dair zıtlık abartılarak uyum artırılmaya çalışılabilir.¹⁶⁸ Bazı durumlarda ise bireyler çelişkinin yaşanmasından veya çelişkinin artmasından kaçınma eğilimi gösterirler. Festinger'e göre çelişki ile ilgili deneyim bireyde korku yaratır ve birey bu

¹⁶²Aronson v.dğr., *Sosyal Psikoloji*, 301-308.

¹⁶³Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 21-22.

¹⁶⁴Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 83.

¹⁶⁵Aronson v.dğr., *Sosyal Psikoloji*, 302.

¹⁶⁶Eddie Harmon-Jones - Cindy Harmon-Jones, "Cognitive Dissonance Theory After 50 Years of Development", *Zeitschrift für Sozialpsychologie* 38/1 (2007), 8.

¹⁶⁷Aronson v.dğr., *Sosyal Psikoloji*, 308.

¹⁶⁸Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 83.

çelişkiye sebep olacak her şeyden kaçınabilir. Kişi yeni bilişini desteklemesini beklediği kişilerle iletişim kurar ve desteklemeyeceğini bildiği kişilerden ise uzak durur.¹⁶⁹

1959'da Abelson bu yöntemlere ek olarak çelişkiyi azaltmak için bir de "Aşkınlık" (transcendence) yöntemini eklemiş ve bunu "uyumsuz bilişlerin üst bir ilkenin altında uzlaştırılması" olarak tanımlamıştır. Örneğin Tanrı'nın kötülüğe izin vermesi gibi teolojik ikilemler bazen aşkın kavramlara müracaat ederek çözümlenebilmektedir. Temel dinî inançların yanlışlanmasının, aşkınlığa müracaat ederek yaşanan çelişkinin azaltılması yöntemini uyandırmak için yeterli olabileceğini önermektedir.¹⁷⁰

Bireysel farklılıklar bilişsel çelişkinin azaltılması için seçilen yöntemi etkiler. Bilişsel çelişki teorisi ile ilişkili olan bireysel farklılıkları Aronson üç başlıkta toplamıştır:

1. Bireylerin çelişkiye tahammül edebilme dereceleri farklılık gösterir. Bazı insanlar diğerlerine göre çelişkiyi daha kolay göz ardı edebilirler.
2. Bireyler yaşadıkları çelişkiyi azaltmada kullandıkları yöntem seçme konusunda farklılık gösterebilirler
3. Bireyler neyin uyumlu neyin uyumsuz olduğuna dair yaklaşımlarında farklılık gösterebilirler.¹⁷¹

Kişi davranışını bir zorlanma sonucunda, gönüllü olmayarak yaptığını düşünürse davranış ve tutum farklı olsa bile bu farklılık bilişsel bir çelişkiye neden olmaz. Çünkü birey bu durumda davranışını mantıksal olarak izah etme ihtiyacı duymayacak, "beni zorladıkları için bu şekilde davranıyorum" diyerek davranış ile tutum arasındaki tutarsızlığın sorumluluğunu dışarıya atfederek çelişkinin yükünden kendisini kurtaracaktır. Birey davranışını makul gösterecek dışsal bir gerekçe bulduğunda tutarsızlıktan dolayı bir rahatsızlık hissetmemektedir.¹⁷² Örneğin katılımcıların tamamına çok sıkıcı görevlerin verildiği bir deneyde, katılımcıların bir kısmına 1 dolar diğer bir kısmına ise 20 dolar verilmiştir. Araştırmanın sonunda 1 dolar alan katılımcılar

¹⁶⁹Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 180.

¹⁷⁰Christopher T. Burris - Eddie Harmon-Jones, "“By Faith Alone”": Religious Agitation and Cognitive Dissonance", *Basic and Applied Social Psychology* 19/1, 20.

¹⁷¹Aronson, "The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective", 4/27.

¹⁷²Kağıtçıbaşı - Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar*, 170.

görevlerin sıkıcı olmadığını söyleyerek tutum değiştirirken, 20 dolar alan katılımcılar görevlerin sıkıcı olduğunu ifade etmişler yani tutum değiştirmemişlerdir. Bu durum, 20 dolar alan katılımcıların kendilerini bu görevi para için yaptıkları konusunda ikna edebildiklerini ama 1 dolar alan katılımcıların bu kadar sıkıcı görevler bu kadar az para için yapamayacağından aslında görevlerin sıkıcı olmadığı yönünde kendilerini ikna ettiklerini göstermektedir.¹⁷³ Bu durum “zorlanmış uyum” (induced compliance) olarak kavramlaştırılmıştır. Kişi davranışı için dışsal bir gerekçe bulamadığında ise çelişkiden kurtulmak için davranışını sevmeye ve doğru bulmaya başlar.¹⁷⁴

Birey arzu ettiği bir davranışı gerçekleştirmekten men edilirken kendisine yönelik dışsal tehdit ne kadar büyük olursa yaşadığı çelişki o kadar azalır. Çünkü gerçekleştirmek istediği aktiviteyi gerçekleştirememesinin sebebini dışsal tehdit ile meşrulaştırabilir. Ancak tehdit azaldıkça çelişki artar. Çünkü kendisini davranıştan men eden tehdit yeterli bir gerekçe gibi görünmez. Bu durum “yetersiz meşrulaştırma” (insufficient justification) kavramı ile ifade edilir.¹⁷⁵

Birey kendi tutumuna aykırı bir söylemde bulunmak zorunda kaldığında yine bilişsel olarak bir çelişki hisseder. Ancak eğer bu söylem yukarıda ifade edildiği gibi bir zorlanma durumunun sonucunda gerçekleşiyorsa yaşanan çelişki az olur ve tutumun değişmesini gerektirmez. Ancak eğer bireyin özgür bir karar vermesine ortam hazırlandığı halde içsel tutumuna aykırı bir söylemde bulunuyorsa, zamanla içsel tutum dışsal olarak ifade edilen tutum yönünde değişir.¹⁷⁶

Yaşanan çelişkinin sınırlarını belirleyen bir diğer etken de bireyin tutumuna olan bağlılık derecesidir. Araştırmacılar bireyin ancak aykırı söylemlerde bulunduğu içsel tutumuna bağlılığı yüksek ise bir çelişki hissedeceği, kendi tutumuna çok bağlı değilse çelişki yaşamayacağını da ifade etmişlerdir.¹⁷⁷

Festinger bireylerin kendi tutumlarından farklı bir bilgiye maruz kalma ve maruz kalmaya yönelik gönüllülük gösterme durumlarının bireyin bilişsel bir çelişki yaşadığının ve bu çelişkiyi gidermeye çalışmasının göstergesi olduğunu ifade

¹⁷³Harmon-Jones - Harmon-Jones, “Cognitive Dissonance Theory After 50 Years of Development”, 8.

¹⁷⁴Kağıtçıbaşı - Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar*, 173.

¹⁷⁵Aronson, “The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective”, 4/5.

¹⁷⁶Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*, 63.

¹⁷⁷Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*, 63.

etmiştir.¹⁷⁸ Bu yüzden bu durumu deney yoluyla incelemiştir. Aktif olarak bilgi arama durumun çelişkinin derecesi ile eğrisel bir ilişki gösterdiğini tespit etmiştir. Eğer çok az çelişki varsa ya da çelişki hiç yoksa birey ya uyumu arayacaktır ya da çelişkili bilgiden kaçınacaktır. Orta dereceli çelişki en yüksek derece bilgi arama ya da davranıştan kaçınmaya yöneltecektir. En yüksek çelişkiye yakın bulunduğu durumlarda ise birey çelişkiyi yaratan bilgiyi arayabilir. Böylece birey çelişkiyi azaltabilmek için bilişlerini değiştirebilir.¹⁷⁹

1956 yılında Brehm, teorinin hipotezlerini karar öncesi ve sonrası karşılaştırmalarla test etmiş ve bulgular “özgür seçim paradigması” (free choice paradigm) başlığıyla kavramlaştırılmıştır. Buna göre bireyler iki seçenek arasından birine karar verdiklerinde, seçilen seçeneğin bütün olumlu özellikleri karar ile uyumlu bilişler iken, seçilmeyen seçeneğin bütün olumlu özellikleri karar ile uyumsuz bilişlerdir. Seçilmeyen seçeneğin olumlu özellikleri ne kadar fazla ve önemli ise birey o kadar fazla bilişsel çelişki/rahatsızlık hisseder. Tipik bir karar verme sürecinde seçeneklerin çekici özellikleri birbirine ne kadar yakınsa seçim o kadar rahatsızlık verici olur. Birey seçtiği seçeneğin olumlu özelliklerini abartıp, seçmediği alternatifin olumlu özelliklerinin önemini azaltarak bu rahatsızlıktan kurtulmaya çalışır. Brehm, alternatiflerin birbirine çok yakın olduğu ve karar vermenin zor olduğu bir deney ile, alternatiflerden biri çok daha çekici olduğundan karar vermenin kolay olduğu ikinci bir deney kurgulamıştır. “Özgür seçim” (free choice) olarak kavramsallaştırılan bu araştırmaya göre bireyler iki alternatif birbirine çok yakın olduğunda ve seçim yapmakta zorlandıklarında kendi seçimleri doğrultusunda tutumlarını değiştirmede kararlılık gösterirken, kolay bir seçim yaptıklarında tutumlarını değiştirmezler. Seçtikleri alternatifin negatif yanlarını görmeye devam ederler. Ancak seçeneklerin birbirine yakınlığından ötürü seçim yapmakta zorlanan bireyler kararlarını verdikten sonra, seçmedikleri alternatifin negatif yönlerini abartma eğilimi gösterirler.¹⁸⁰

Teorinin hipotezlerini araştırırken kullanılan ikinci paradigma ise “inancı olumsuzlama paradigması” (belief disconfirmation paradigm) olarak kavramsallaştırılmıştır. Festinger ve arkadaşları bazı şartlar altında bireyin kesin surette inandığı bir inanca yönelik aksi

¹⁷⁸Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 48-49.

¹⁷⁹Sakallı Uğurlu, *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*, 184.

¹⁸⁰Harmon-Jones - Harmon-Jones, “Cognitive Dissonance Theory After 50 Years of Development”, 8.

yönde iddialı bir delil ile karşılaştığında bilişsel çelişki yaşayacağını, eğer yeni bilgi doğrultusunda inancını değiştirmezse başka yöntemlerle bu çelişkiyi azaltmaya ve gidermeye çalışacağını ifade etmişlerdir. Bu durumda birey yeni bilgiyi yanlış bir bakış açısıyla ele alabilir, yanlış yorumlayabilir, bilginin inancını yalanladığı iddiasını reddedebilir, kendisi ile aynı fikirde olanların desteğini arayabilir ve diğerlerini kendi görüşünü kabul etmeleri konusunda ikna etmeye çalışabilir.¹⁸¹

Kuram kapsamında çalışılan üçüncü paradigma “çabayı mazur gösterme eğilimi” (effort justification) olarak kavramsallaştırılmıştır. Buna göre birey, talep ettiği bir şeye ulaşmak için ne kadar çok çaba gösterirse o şeyden o kadar çok hoşlanma eğilimindedir. Çünkü aksi durumda birey elde ettiği şeyden hoşlanmazsa, çok çabalamış olmasından ötürü benlik saygısı zedelenebilir ve bilişsel rahatsızlık hissi artabilir.¹⁸² Aronson ve Mills’in 1969 yılında yaptıkları deney bireylerin sıkıcı ve ilginç olmayan bir iş için ne kadar fazla çaba harcarsa o kadar fazla bilişsel çelişki hissettiğini göstermiştir. Birey bir gruba girmek için ne kadar fazla çaba gösterirse aynı şekilde bu çabanın boşa gitmediğine inanmak için grubun olumsuz yanlarını görmeme konusunda o kadar fazla çaba harcamaktadır.¹⁸³

Kurama dair çalışmalar için kullanılan dördüncü paradigma ise “zorlanmış uyum” paradigmasıdır (induced compliance veya forced compliance). Festinger bireyin kendi tutumunun aksine bir tutumu veya davranışı kamusal alanda göstermek zorunda bırakılma veya göstermesi yönünde teşvik edilme durumunda yaşayacağı çelişkileri incelemiştir. Festinger, bireyin bu davranışı için bulduğu meşrulaştırıcı sebep veya baskı ne kadar az olursa yaşayacağı çelişkinin ve gizli tutumunu değiştirmesi ihtimalinin o kadar büyük olacağını ifade etmiştir.¹⁸⁴ Birey böyle bir durumda kaldığında bazen kendi tutumuna aykırı olan ama toplum içinde göstermek durumunda kaldığı tutumu benimseyerek kendi düşüncelerini de değiştirirken, bazen düşüncelerini aynı şekilde korumaya devam etmektedir. Festinger bu farklılığı belirleyen durumları

¹⁸¹Eddie Harmon-Jones - Judson Mills, “An introduction to cognitive dissonance theory and an overview of current perspectives on the theory”, *Cognitive dissonance: Reexamining a pivotal theory in psychology*, 2nd ed (Washington, DC, US: American Psychological Association, 2019), 6.

¹⁸²Aronson v.dğr., *Sosyal Psikoloji*, 318.

¹⁸³Aronson, “The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective”, 4/4.

¹⁸⁴Festinger, “Cognitive Dissonance”, 96.

incelemeye çalışmıştır. Şu durumlarda bireyin açıkça farklı bir tutumu benimsiyormuş gibi görünse de içsel olarak kendi tutumunu sürdürdüğü bulgusuna ulaşmıştır:

1. Birey, tutum değiştirmemesi durumunda cezalandırılacağı bilgisi ile tehdit edilirse, uyum sağlama veya cezalandırma seçenekleri arasında kalır. Bu durumda eğer bahsi geçen ceza, bireyin tutumunun direncinden daha fazla ise birey görünen davranış ve tutumlarını değiştirecektir ancak içsel olarak önceki tutumunu sürdürecektir.
2. Birey, tutumunu değiştirmesi durumunda ödüllendirileceği teklifi ile karşı karşıya kaldığında, ödül, tutumun direncinden daha yüksek ise birey vaat edilen ödülü elde etmek için görünür şekilde tutum veya davranışını değiştirebilir. Ancak yine bu şekilde uyum gerçekleşmiş gibi görünse de birey kendi tutumunu gizil olarak sürdürecektir. Yani aslında çelişki devam edecektir.¹⁸⁵

Bu durumda şöyle bir soru sorulabilir: Sadece görünüşte değişip gizil olarak değişmeyen tutumu, görüntüde ve gizil olarak değişmiş tutumdan nasıl ayırt edebiliriz? Festinger, bunun için iki yöntem olduğunu ifade ediyor. Birinci yöntemde etki veya baskı oluşturan unsur ortamdaki kaldırılır. Eğer değişim sadece kamusal ortamda gerçekleşmiş ise etki veya baskı oluşturan durum ve bireyler ortamdaki kaldırıldığında değişim devam etmez ve birey açık olarak da kendi tutumuna döner. İkinci yöntem ise gizil tutumun doğrudan ölçülmesi yoluyla olur. Bireye tam anonimlik teminatı verilerek gizil tutumuna dair sorular sorularak değişimin görünen alandaki ile uyumlu olup olmadığı kontrol edilebilir.¹⁸⁶

Bireyin gizli düşüncesi ile çelişen açıktan bir davranışı yapması için ödüllendirilmesi veya ceza ile korkutulması hemen hemen her zaman çelişki ortaya çıkarır. Açıktan yapılan davranış bireyin gizli düşüncesi ile çelişkilidir ancak bu açık davranışın sebebinin ödül alması veya cezadan kaçınmasına sebep olduğu bilgisi ile uyumludur.¹⁸⁷ Bireyin gizli tutumunun direnci, ödülün veya cezanın büyüklüğü ile ilişkilidir. Ödül veya ceza çok büyük olduğunda yaşanacak bilişsel çelişkiyi azaltır. Böyle bir durumda birey gizli tutumu ile toplumsal davranışı çelişkili bile olsa bunu ödül veya cezanın

¹⁸⁵Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 85.

¹⁸⁶Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 86-87.

¹⁸⁷Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 261.

büyüklüğü nedeniyle yaptığını düşüneneğinden yaşadığı çelişki oldukça küçük olur. Ancak ödül veya ceza çok küçük olursa yaşanan çelişki artar. Bu durumda birey gizil düşüncesi ile uyumlu davranışlar ortaya koymaya devam eder ancak ödülün veya cezanın varlığından dolayı az da olsa çelişki yaşamaya devam eder.¹⁸⁸ Ödülün veya cezanın ne çok fazla ne de çok az olduğu, yalnızca açık uyumu ortadan kaldıracak düzeyde olduğu durumlarda, çelişki daha büyük olacağından bireyin gizli tutumunu da değiştirerek çelişkiden kurtulması ihtimali artar.¹⁸⁹

Festinger ve Carlsmith'in birlikte gerçekleştirdikleri *1 Dolar-20 Dolar* olarak bilinen meşhur deney ile ödülün büyüklüğünün bireyin gizli tutumu ile açık davranışının çelişmesi durumunda yaşanan çelişkiye olan etkisini test etmişlerdir. Deney için katılımcılar 3'e ayrılmış, hepsine aynı sıkıcı görev verildikten sonra birinci gruba 1 dolar verilerek sıradaki katılımcıya görevin çok ilginç olduğunu söylemeleri istenmiştir. İkinci gruba aynı talep doğrultusunda 20 dolar verilmiş, kontrol grubu olan üçüncü gruba ise hiçbir şey verilmemiştir. 1 dolar grubundaki bireyler görevin çok ilginç olduğunu söyledikten sonra, daha çok çelişki yaşamış ve bunu azaltmak için daha büyük çaba sarf etmişlerdir. Bu durumda aslında görevin o kadar da sıkıcı olmadığı yönünde tutum değiştirmişlerdir. 20 dolar grubundakiler ise daha az çelişki yaşamış ve dolayısıyla çelişkiyi azaltmaya yönelik daha az çaba sarf etmişlerdir. Bu durumda ödül ne kadar büyük ise değişimin o kadar az olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹⁰

Bir başka çalışmaya göre birey tutumu ile çelişkili bir davranışta bulunduğu eğer karar verme özgürlüğü fazla, davranış bağlayıcı, davranış istenmeyen sonuçlar doğuruyor ve bu sonuçlar öngörülebilir ise yine yaşanan çelişkinin büyüklüğü artar. Yani kişi kararı vermeye zorlanmış ise yaşadığı çelişki azalır. Sorumluluk, kararı vermesi için zorlayan kişiye yüklenir. Kişi kararı verirken özgür, ancak karardan sonraki davranış kalıcı bir davranış değilse çelişkinin çok yükselmeyeceği söylenebilir. Hem özgür bir seçimle yapılmış hem de kalıcı bir davranış olduğu halde istenmeyen sonuçlar doğurmamışsa bu durumda çelişki çok yüksek olmayabilir. Karar özgür bir seçimle verilmiş, davranış bağlayıcı bir davranış, istenmeyen sonuçlar doğurmuş ancak

¹⁸⁸Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 91-92.

¹⁸⁹Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 95-96.

¹⁹⁰Leon Festinger - James M. Carlsmith, "Cognitive Consequences of Forced Compliance", *Journal of Abnormal and Social Psychology* 58 (1959), 118.

bu sonuçların önceden tahmin edilmesi mümkün değilse aynı şekilde birey kendi kararı konusunda büyük bir çelişki yaşamayabilir.¹⁹¹

Cooper'a göre uyumsuzluk süreci davranışla başlar. Birey bir davranışta bulunur ve bu davranışın bir takım sonuçları ortaya çıkar. Bu sonuçlar olumlu, olumsuz veya nötr olabilir. İdraki olan canlılar olarak insanlar genellikle sonuçları tahlil edebilir ve sonuçların değerini tayin edebilir. Bu durumda sonuçlarından hoşlanacağımız veya kabul edilebilir bulacağımız davranışlarda bulunmayı deneriz. Çoğu zaman olumlu veya nötr bulduğumuz şeyler yaparız ve çelişki hissetmeyiz. Ancak bazen davranışlarımız istenmeyen veya olumsuz sonuçlar doğurabilir. O zaman çelişki yükselir.¹⁹² Seçme şansımız olmasaydı davranışlarımızdan sorumlu hissetmezdik. Olumsuz sonuçlar bile doğursa çelişki yaşamazdık. Sorumluluğu reddettiğimizde çelişki azalır ve süreç sona erer.¹⁹³

Bilişsel çelişki yalnızca sosyal psikologların değil Nöro-psikoloji araştırmacılarının da ilgisini çekmiştir. Konu ile ilgili araştırmalar yapan nörologlar bilişsel çelişkinin ve bunun azaltılmasının beynin bilgileri işlemesine de yansıdığına dair bulgular elde ettiler. Bir çalışmada çelişki yaşayan bireyler MRG cihazına bağlanarak izlendiğinde, çelişki esnasında beynin akıl yürütme bölgelerinin neredeyse bütünüyle kapandığı, çelişki giderildiğinde ise beyindeki mutluluk bölümlerinin yanıp söndüğü gözlemlendi.¹⁹⁴

(3) Çelişkinin giderilmesini zorlaştıran durumlar nelerdir?

Bilişlerin çelişkili olduğu durumlarda hangi bilişin değiştirileceğine karar verirken bilişlerin dirençliliğinin göz önüne alınması gerekir. Bazı tutumlar değişime karşı hiçbir direnç içermezken bazıları son derece dirençli olabilir. Davranışlara dair bilişsel tutumların değişim direnciyle çevreye dair bilişsel tutumların değişim direnci de aynı değildir.¹⁹⁵

Davranışlara dair bilişsel bir tutumun direncinin sebeplerinden ilki, bu tutumun gerçekliği ne kadar yansıttığına bağlıdır. Örneğin bir kişi çimenlerin yeşil olduğunu düşünüyorsa bu düşüncesini değiştirmesi son derece zordur. Çünkü bu bilişin gerçekliğe

¹⁹¹Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*, 73.

¹⁹²Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*, 75.

¹⁹³Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*, 76.

¹⁹⁴Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, 316.

¹⁹⁵Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 24.

dair bir temeli vardır. Bilişin değişime olan direnci bireyin davranışının değişime olan direncini belirlediğinden bu türden bilişlerin değiştirilmesi ne kadar zorsa davranışların değiştirilmesi de o kadar zordur. Bunun yanı sıra davranışın değiştirilmesi bir kaybı veya acıyı beraberinde getireceği durumlarda, mevcut davranışın alternatiflerine göre olumlu yanları olduğunda veya davranışın değişiminin mümkün olmadığı durumlarda da değişime direnç yükselir.¹⁹⁶

Çevreye dair bilişsel bir tutumun direnci söz konusu olduğunda ise yine direnci belirleyen ilk faktör gerçeklikle olan ilişkidir. Örneğin gerçekliğin sosyal yapı olduğunu düşünürsek, bireyin bilişsel tutumlarının değişime olan direnci yeni bilişlerini destekleyecek bir sosyal çevre bulma ihtimaline bağlıdır. Bireyin sahip olduğu biliş, diğer bilişlerinden bazıları ile uyumsuz olsa da çoğunluk bilişleriyle uyumlu olduğunda da değişime karşı dirençli olur.¹⁹⁷

İki uyumsuz biliş arasında ortaya çıkabilecek maksimum uyumsuzluk, daha az dirençli olan bilişin toplam direnci kadardır. Uyumsuzluğun büyüklüğü bunun üzerinde olamaz. Çünkü uyumsuzluk, az dirençli olan bilişin direnç noktasını aştığında, bu biliş zaten değişeceğinden uyumsuzluk ortadan kalkacaktır.¹⁹⁸

Festinger bu konuyu açıklarken şöyle bir adamı örnek gösterir: Adam bütçesini aşarak çok pahalı bir araba alan fakat aldıktan sonra hem aracın bir takım pahalı tamir işlerinin olduğunu, hem diğer arabalardan daha fazla yakıt tükettiğini hem de arkadaşlarının arabayı çirkin bulduklarını fark eder. Arabaya dair bu uyumsuz bilişler yeteri kadar artarsa, kişi daha az dirençli olan davranışla ilgili bilişini -yani bu durumda arabayı geri satmak- değiştirebilir ve maddi sonuçlarına katlanabilir.

Festinger, tutum ve davranış uyumsuz olduğunda, tutumu değiştirmenin görünen davranışı değiştirmekten daha kolay ve olası olduğunu ifade eder. Yani kişi inancına aykırı hareket ediyorsa, inancının hareketleri doğrultusunda değişmesi olasıdır.¹⁹⁹

Son olarak, bilişsel çelişkinin ilk etapta neden oluştuğu yani insan hayatında nasıl başladığına dair de teoriler üretilmiştir. Bunlardan biri çocukluk yıllarında öğrenildiğine

¹⁹⁶Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 25.

¹⁹⁷Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 27.

¹⁹⁸Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 28.

¹⁹⁹Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*, 85.

dairdir. En erken 5 yaşında çocuklarda çelişkinin oluştuğu ve azaldığına dair bulgular vardır. Örneğin bir çocuk koşarken lambaya çarpar ve onu düşürürse ebeveynlerinden olumsuz geri dönüt alır. Ancak ablası onu iter ve çocuk çarparak lambayı düşürürse olumsuz dönüt ablaya yönelir. Çünkü sorumluluk onundur. Bu, yetişkinlerdeki uyumsuzluk ile aynı mantıktadır. İstenmeyen bir sonucun oluşması memnuniyetsizlik oluşturur ancak yalnızca sorumlu kişi sizseniz bu böyledir. Hikayeye bir katman daha eklenebilir. Bir sandalye masaya dayalı duruyor olsun. Çocuk sandalyeyi çeker. Ancak bilmediği şey babasının masanın ayağı kırık olduğu için sandalyeyi destek olarak kullanmış olduğudur. Çocuk sandalyeyi çeker ve masa dengesini kaybederek düşer. Çocuk ebeveyninden kızgınlık veya başka türlü olumsuz bir dönüt almaz çünkü davranışının olumsuz sonuç ortaya çıkarabileceği ihtimali öngörülemezdir. Bu hikayelerin ana fikri, bilişsel çelişkinin ikincil güdü olarak öğrenilmiş olabileceğidir. Olumsuz olaylara karşı verilen duygusal tepki üzüntü ve rahatsızlıktır. Bu duygudan kaçınılmalı, duygu ortaya çıktığında çözümlenmelidir. Ancak çocuk aynı zamanda eğer olumsuz sonuçları doğuran eylemler zorla yapılmışsa veya sonuçların öngörülmesi mümkün değildiyse bu olumsuz sonuçların olumsuz duygular oluşturmadığını da öğrenir. Belki de bilişsel çelişki işte böyle öğrenilen bir durumdur. Ancak bu konuda yapılan çalışmalar henüz çok yetersizdir.²⁰⁰

b. İşlevselci Yaklaşım

Tutum değişiminde işlevselci yaklaşımı savunan Katz'a göre, tutumların değişebilmesi için öncelikle işlevlerinin bilinmesinin gerektiğine daha önce değinmiştik. Katz'a göre bir tutum, hizmet etmesinin beklediği işleve artık hizmet etmiyorsa veya bireyi tatmin etmiyorsa tutum değişimine uygun bir ortam oluşmuş demektir.²⁰¹

Uyum sağlama işlevine hizmet eden tutumların değişebilmesi için iki temel koşul baskın geliyor olabilir: Birincisi, o işlev ile ilgili olan tutum ve eylemlerin eskiden verdiği memnuniyeti artık vermiyordur veya ikincisi bireyin arzu seviyesi yükselmiştir.²⁰²

²⁰⁰Cooper, *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*, 89.

²⁰¹Katz, "The functional approach to the study of attitudes", 176-177.

²⁰²Katz, "The functional approach to the study of attitudes", 177.

Tutum değiştirme prosedürleri genellikle egoyu savunma işlevine hizmet eden tutumların değişimi konusunda nadiren olumlu etki gösterirler. Hatta zaman zaman bumerang etkisi yaparak bireyin kendi tutumlarına daha sıkı ve daha duygusal bir biçimde tutunmasına sebep olurlar. Katz, bu tutumların değişiminde işe yarayabilecek üç temel faktör belirlemiştir. Öncelikle tehdit unsurunun ortadan kaldırılması yeterli olmasa da gerekli bir başlangıçtır. İkinci olarak katarsis veya duyguların havalandırılması (ventilation of emotions), tutum değişimi için gerekli olan ortamı sağlayabilir. Üçüncü olarak da egoyu savunmacı davranış, birey kendi egoyu savunma mekanizmalarına dair içgörü geliştirdikçe değişebilir.²⁰³

Değer sağlama işlevi olan tutumların değiştirilebilmesi için ise şu iki durumdan birinin ortaya çıkmış olması gerekir: 1) Bireyin kendilik algısı ve kendiliğiyle ilişkili olan değerlerden memnun olmama derecesi. 2) Bireyin değerlerine uygun olmayan eski tutumlarından memnun olmayışı.²⁰⁴

Bilgi işlevini sağlayan tutumların değişmesi, mevcut tutumların yeni ve değişen durumlarla baş etmedeki yetersizliğinden kaynaklanır. Birey kendi evreninde anlamlı bir bütünlük olmasını ister. Bu yüzden belirsizliğin olduğu durumlarda da ya inançlarını değiştirir ya da yeni tutumlar oluşturur.²⁰⁵

²⁰³Katz, "The functional approach to the study of attitudes", 182-185.

²⁰⁴Katz, "The functional approach to the study of attitudes", 188-189.

²⁰⁵Katz, "The functional approach to the study of attitudes", 190.

İşlev	Köken ve dinamikler	Tutumun ortaya çıkışı	Koşulların değişimi
Uyumsal İşlev	Memnuniyet ihtiyacını karşılayan tutum nesnesinin faydası. Dışsal ödüllerin maksimize edilip, cezaların minimize edilmesi.	1. İhtiyaçların harekete geçirmesi. 2. Tatmin ihtiyacı ile ilişkili ipuçlarının belirginliği.	1. Yoksunluk ihtiyacı. 2. Yeni ihtiyaçların ve yeni arzu düzeylerinin yaratılması. 3. Ödül ve cezaların değiştirilmesi. 4. Tatmin ihtiyacı için yeni ve daha iyi yöntemlere vurgu yapılması.
Egoyu savunma	İç çatışmalara ve dış tehlikelere karşı koruma.	1. Bir tehditin söz konusu olması. 2. Nefrete ve bastırılmış dürtülere başvurma. 3. Öfke anında yükselme. 4. Otoriteryen öneri kullanma.	1. Tehditlerin giderilmesi. 2. Katarsis 3. İçgörü geliştirme.
Değer ifade etme	Öz kimliği korumak; olumlu benlik algısını pekiştirmek; kendini ifade etme ve öz belirleme.	1. Değerlerle ilişkili ipuçlarının belirginliği 2. Bireyin kendilik algısını yeniden ortaya koyma çabası 3. Benlik algısını tehdit eden ikircikli durumlar	1. Bir dereceye kadar bireyin kendinin memnun olmaması. 2. Yeni tutumun bireyin benlik algısına daha uygun olması 3. Eski değerlerin önemini azaltmak için tüm çevresel destekleri kontrol etmek
Bilgi düzeyi	Anlama ihtiyacı, anlamlı bilişsel düzenleme için, tutarlılık ve açıklık için.	1. Eski problemin kendisinin veya eski problemle ilişkili ipuçlarının yeniden düzenlenmesi.	1. Yeni bilgilerin veya çevredeki değişikliklerin yarattığı belirsizlik. 2. Problemler hakkında daha anlamlı bilgiler.

Tablo 1: Katz'ın "Tutumlara İşlevselci Yaklaşım" tablosu.²⁰⁶

c. Kendini Ayarlama Teorisi

Tutum değişimi ile davranış değişimi arasındaki ilişkileri doğru analiz edebilmek için başvurulması gereken teorilerden biri de Kendini Ayarlama Teorisi (Self-Monitoring Theory)'dir. Sosyal Psikolog Mark Snyder tarafından ortaya atılan teori, tutum ve

²⁰⁶Katz, "The functional approach to the study of attitudes", 192.

davranış tutarlılığının tespitinde kişiliğin de önemli bir belirleyici olduğuna dikkat çeker. Kendini ayarlama, bireylerin sosyal durumlarda kendilerini diğerlerine nasıl sundukları arasındaki farklıları belirleyen kişilik özelliğidir. Yüksek kendini ayarlama özelliği olan kişiler başkalarının onlar hakkında sahip olduğu izlenimi değiştirmek için güdülenmiş ve bunda yeteneklidirler. Kendini ayarlama düzeyi düşük kişiler ise durum ne olursa olsun görece tutarlı bir benlik sunumuyla kendi içsel tutumlarına sadık kalmaya odaklanmaya eğilimlidirler.²⁰⁷ Başka bir ifadeyle, kendini ayarlama, bireylerin sosyal ortamlarını gözlemleyerek tutumlarını veya şartlarını ayarlayabilme kabiliyetleridir.²⁰⁸

Kendini ayarlama teorisi, bireylerin dışavurumsal davranışlarını ve kamusal görünümelerini ne ölçüde izleyecekleri ve kontrol edecekleri noktasında farklılık gösterdiklerini iddia eder. Kendini ayarlama düzeyi yüksek kişiler, toplumsal ipuçlarının farkındadır ve onlara göre hareket ederler. Kendini ayarlama düzeyi düşük kişiler ise kendilerinin gerçek benliklerini yansıttığını düşündükleri tutumları ile tutarlı davranışlar ortaya koymayı önemserler.²⁰⁹

Kendini ayarlama; ifade kontrolü (expressive control), tutum-davranış tutarlılığı (attitude-behaviour consistency), farklı ikna ve reklam türlerine cevap verebilme (responsiveness to different type of persuasion and advertising), örgütsel davranış (organizational behaviour) ve kişilerarası ilişkiler (interpersonal relationships) gibi çeşitli davranışsal alanlarla ilişkilidir.²¹⁰

Kendini ayarlama teorisi, bireyin bir eylem örüntüsü ve benlik sunumu inşa ederken iki türlü bilgidен yararlandığı hipotezine dayanır: Birincisi, durumsal ve kişilerarası özellikler gibi dışsal ipuçları; ikincisi ise duygusal durumlar, eğilimler ve tutumlar gibi içsel ipuçlarıdır. Prototipik yüksek kendini ayarlama düzeyine sahip kişilerin arzu edilen bir benlik sunumu inşa edebilmek için durumsal ipuçlarına dayanacağı düşünülürken

²⁰⁷Roy F. Baumeister - Kathleen D. Vohs (ed.), "Self-Monitoring", *Encyclopedia of Social Psychology* (California: Sage Publications, 2007), 831.

²⁰⁸Mark R. Leary - Rick H. Hoyle (ed.), *Handbook of Individual Differences of Social Behaviour* (New York: The Guilford Press, 2009), 404.

²⁰⁹Leary - Rick H. Hoyle, *Handbook of Individual Differences of Social Behaviour*, 574.

²¹⁰Leary - Rick H. Hoyle, *Handbook of Individual Differences of Social Behaviour*, 574.

prototipik düşük kendini ayarlama düzeyine sahip kişilerin davranışlarına rehber olarak içsel eğilim ve tutumlarına dayanacakları öngörülmektedir.²¹¹

Kendini ayarlama ile dindarlık arasındaki ilişkilere dair yapılmış çalışmalara bakıldığında iç güdümlü dinî yönelim ile kendini ayarlama düzeyi arasında pozitif yönlü ancak düşük kuvvetli korelasyon olduğu, dış güdümlü dinî yönelim ile kendini ayarlama arasında ise pozitif yönlü ve anlamlılık düzeyi yüksek korelasyon bulunmuştur. Ayrıca dinî grup üyelerinin, dinî grup üyesi olmayanlara göre kendini ayarlama puanlarının az da olsa yüksek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.²¹²

C. BULGULARIN ANALİZİNDE KULLANILAN DİĞER PSİKOLOJİ TEORİLERİ

1. Bağlanma Teorisi

Bağlanma teorisi ilk olarak John Bowlby tarafından ortaya konmuş ancak pek çok diğer araştırmacı tarafından çalışılarak genişletilmiş ve günümüzde ilişkileri açıklamada kullanılan temel teorilerden biri olmuştur. Bowlby bağlanmayı, “insanın yaşamındaki özel insanlara karşı hissedilen, onlarla etkileşim içinde olduğunda zevk almasını, sıkıntı yaşadığında yakınlıkları ile rahatlamasını sağlayan güçlü duygusal bir bağdır” olarak tanımlamıştır.²¹³Bowlby’ye göre bağlanma öncelikle bebek ve ona temel bakımlarını veren anne veya bakımları veren diğer kişi arasında oluşur. Bu kişiye birincil bakıcı adı verilir. Bebek bakım verenle güçlü duygusal bağlar geliştirmeye doğal olarak eğilimlidir ve o kişiyi kaybettiğinde öfke, kaygı, depresyon gibi psikolojik sıkıntılar yaşar. Bebeklikte ortaya çıkan ve genellikle anne ile başlayan bu bağlanma yaşam boyu diğer kişilerle olan bağlılıkları da etkiler. Kurama göre bireyin gençlik ve yetişkinlikte kendine güven duyması, samimi ve yapıcı ilişkiler kurması birincil bakıcı veya annesi ile olan ilişkisinin niteliği ve kalitesiyle doğrudan ilgilidir.²¹⁴

Bowlby’nin çalışmaları Mary D. S. Ainsworth tarafından geliştirilerek bağlanma ilişkisini belirleyen dört ölçüt ortaya konmuştur: “Bağlanma figürüyle yakınlığı

²¹¹Leary - Rick H. Hoyle, *Handbook of Individual Differences of Social Behaviour*, 574.

²¹²Büşra Kılıç Ahmadi, *Dinî Yönelim ve Dinî Grup Üyeliliğinin Kendini Ayarlama İle İlişkileri Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017), 199-201.

²¹³Akif Hayta, *Allah’a Bağlanmak: Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi* (İstanbul: Onto Yayıncılık, 2017), 6.

²¹⁴John Bowlby, *Attachment and Loss: Volume 1, Attachment*, (Londra: Tavistock Institute-Basic Books, 1982), 177-230.

sürdürme, bağlanma figürünü keşifte bulunurken güvenilir bir dayanak olarak görme, bağlanma figürünü koruyan ve güven veren bir sığınak olarak içselleştirme ve bağlanma figüründen uzaklaştığında ayrılık kaygısı yaşama”. Ainsworth güvenli bağlanmaya giden süreçleri de tanımlamış ve bireyin önemli gördüğü kişilerle kurduğu bağların geçici değil zaman içinde süreklilik gösterdiğini, bu duygusal bağın belli bir kişiyi kapsadığını ve yerine herhangi bir kişinin koyulamadığını belirtmiştir.²¹⁵ Ainsworth yaptığı deneyler sonucunda bağlanma davranışlarının güvenli, kaygılı-kararsız ve kaçınan olmak üzere üç şekilde sınıflandırılacağı sonucuna varmıştır. Güvenli bağlanan bebekler daha az ağlar ve anneleri yanlarındayken keşfetme ve anneleri yokken daha az sıkıntı çıkarma eğilimindedirler. Anneleri geri geldiğinde hemen yaklaşma belirtileri gösterirler. Kaygılı-kararsız bağlanma davranışı gösteren çocuklar annelerinden ayrıldıklarında yoğun bir kaygı, gerilim ve kızgınlık belirtileri göstermişlerdir. Anneleri ile birlikte değilken çok fazla keşif davranışı göstermemişler anneleri döndüğünde ise anneye yapışma, öfke ve kızgınlık davranışları göstermişler ve uzun süre sakinleşememişlerdir. Kaçınan bağlanan çocuklar ise anneden ayrılmaktan çok fazla etkilenmemekte, ürkek bir şekilde de olsa keşfetmeye çalışmakta, anne geri döndüğünde ise onunla yaklaşmayı reddetmektedirler.²¹⁶

Bowlby çocukların dünya ve kendilerini ve diğer insanları da kapsayan içsel zihinsel algılamalarını “içsel çalışan modeller” olarak tanımlamıştır. Bebeğin birincil bakıcısıyla tekrarlanma etkileşimleri, bakıcının verdiği tepkiler ve bakıcının davranışları bebek veya çocuk tarafından içselleştirilerek içsel çalışan modellere dönüştürülür. Bunlar aynı zamanda çocuğun daha sonra diğer yakın ilişkilerine uyarlayacağı ilksel şemalardır. İçsel çalışan modeller bireyin kendilik algısını, yakın ilişkilerine yönelik beklentilerini şekillendirmekte ve bireyin yaşantılarını yorumlamasına yardımcı olmaktadır. İçsel çalışan modeller genellikle birey farkında değilken işlev gören ve kişiye bağlanma figürleri ile diğerlerinin davranış ve niyetlerine ilişkin yorumda bulunmada rehberlik eden yapılardır. Bu yapılar çocuklukta bağlanma ilişkileri ile yetişkinlikteki duygu ve davranışlar arasındaki sürekliliği sağlayan yapılardır.²¹⁷

²¹⁵Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, 7.

²¹⁶Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, 84-85.

²¹⁷Mary D. S. Ainsworth, “Attachment, Retrospect and Prospect”, *The Place of Attachment in Human Behaviour*, (ed.) C. M. Markes-J. S. Hinde, Londra: Tavistock Publications, 1982, s. 11.

Eric Fromm, çocuğun anne babasının sevgisine, doğru sözlülüğüne ve adaletine duyduğu inancın hayatı boyunca pek çok kez yıkıldığını söyler. Çocuk dinsel eğilimle yetiştirilmişse bazen bu Tanrı'ya olan inancın da yıkılmasına sebep olur, der.²¹⁸ Nitekim daha sonra yapılan araştırmalar bağlanma teorisinin sadece insanlararası ilişkileri değil bireyin tanrı ile olan ilişkisini de belirlediğini ortaya koymuştur. İnançlı kişilerin tanrı ile ilişkilerini de insanlarla kurdukları sevgi ilişkileri aracılığıyla anladıkları görülmüştür. Bu konudaki erken çalışmalar Kirkpatrick'in din ve Tanrı tasavvuru çalışmaları ile başlamıştır. Kirkpatrick, bağlanma teorisinin dinî tecrübe ve davranışı anlamada önemli bir çerçeve oluşturduğunu savunmuştur. Kirkpatrick ve Shaver tarafından yapılan çalışmada bağlanma tarzıyla dinî inanç, teslimiyet, bağlılık, Tanrı imgesi, din değiştirme tecrübesi ve dil ucuyla konuşma gibi değişkenler arasında ilişki bulunmuştur. Bu öncü çalışmalardan sonra devam eden çalışmalarda da Tanrı ile kurulan bağın niteliğinin birincil bakıcı ile kurulan bağın niteliğinden etkilendiği, Tanrı ile güvenli bağ kuramayan bireylerin bu yoksunluğu telafi etmek için din değiştirme ve duygusal açıdan güçlü tecrübe ve değişimlere açık oldukları görülmüştür.²¹⁹

Tıpkı çocukların kendilerinden daha güçlü ve akıllı olan bağlanma figürleri (veya bakımveren) ile olan ilişkilerinde yaptıkları gibi bazı inananlar Tanrı'yla yakınlık kurmak ve sürdürmek için çabalarlar (örneğin dua ederken), gerildiklerinde bir rahatlama kaynağı olarak Tanrı'ya yönelirler. Tanrı'yı, keşif için çıktıklarında dönecekleri güvenli bir liman olarak görürler. Daha önceden hissettikleri Tanrı ile bir olma hissinden uzaklaştıklarında yüksek bir acı tecrübe ederler. Başka bir deyişle tanrı ile olan ilişkinin algılanışı bazı inananlar için güvenlik hissinin önemli bir kaynağıdır.²²⁰ Tanrı, ihtiyaç hissedildiğinde çocuklarının yanında olan, onların güvenliğini sağlayan koruyucu ve şefkatli bir anne gibi düşünülür.²²¹ İnsanlardan daha üstün bir bağlanma figürüdür.²²²

²¹⁸Erich Fromm, *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*, çev. Yurdanur Salman - Nalan İçten (İstanbul: Payel Yayınları, 1990), 25.

²¹⁹Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, 7-9.

²²⁰Rosalinda Cassibba vd., "Attachment and God Representations among Lay Catholics, Priests, and Religious: A Matched Comparison Study Based on the Adult Attachment Interview.", *Developmental Psychology* 44/6 (Kasım 2008), 1754.

²²¹Lee A. Kirkpatrick, "Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi", çev. Mustafa Koç, *Bilimname* X/1 (2006), 133-172.

²²²Kirkpatrick, "Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi", 150.

Bağlanma teorisi, aileleriyle güvenli bir bağlanma gerçekleştirememiş çocukların başka yerlerde, başka figürlerle bu bağlanmayı geliştirmiş olup olmadığının araştırılmasını önerir.²²³ Bireylerin birincil bağlanmalarının güvenli veya güvensiz olmasının onların dinî gelişimlerinde ve özellikle de Tanrı ile ilişki algılarında da önemli etkilerinin olacağı iddia edilmiştir. Nitekim yapılan araştırmalar bu iddiaları desteklemiş ve bağlanma ve dindarlık arasında iki farklı gelişimsel yol olduğunu ortaya koymuştur. Birincisi, telafi etme yöntemidir. Birey bu yolla duyarsız bakımveren ve güvensiz bağlanmanın verdiği sıkıntıyı Tanrı ile telafi etmeye çalışabilir. Bu şekilde bir birincil bağlanma tecrübesi olan kişilerde, yaşadıkları stresi düzenleme ihtiyaçlarına göre Tanrı ile artan ve azalan ilişkiler kurabilirler. Bu tür kişilerde hem kaygı dönemlerinde ani din değiştirmelerin sıkça görüldüğü hem de örneğin yeni ve samimi insan ilişkileri kurdukları, kaygının daha az olduğu dönemlerde dindarlık düzeylerinin azaldığı görülmüştür. “Uyma yöntemi” diyebileceğimiz ikinci yöntem ise duyarlı ve dindar bakımverenler aracılığıyla dinin tecrübe edilmesidir. Bu hipoteze göre ebeveynleri ile güvenli bağlanma ilişkisi geliştiren kişilerin ebeveynleri dindar olduğu sürece dindar olmaları beklenir. Çünkü bu durumda bireylerin kendilikleri, ebeveynleri ve Tanrı hakkındaki içsel modellerini Tanrı algılarına genellemeleri beklenir. Aynı şekilde güvenli romantik bağlanma da Tanrı ile güvenli bağlanma ile ilişkilidir. Bu durumda Tanrı sıcak, güvenilir ve duyarlı bir bakımveren olarak algılanır.²²⁴

²²³Kirkpatrick, “Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi”, 155.

²²⁴Cassibba vd., “Attachment and God Representations among Lay Catholics, Priests, and Religious”, 1754.

İKİNCİ BÖLÜM

BULGULAR

Bu çalışmada bireylerin başörtüsüne yönelik tutumları ve bu tutumların değişim süreci doğrudan kendilerine sorularak öğrenilmiştir. Elde edilen bulgular aşağıda paylaşılmıştır.

A. DEMOGRAFİK VERİLER

Araştırma için katılımcılarda kadın olmak, 18 yaşından büyük olmak ve Ankara'da yaşaması şartı aranmıştır. Bu şartlara uyan 22 kişi ile görüşülmüştü.

22 kişinin yaşları 22 ile 50 arasında değişmektedir. Katılımcılardan 1'i önlisans mezunu, 7'si lisans öğrencisi, 8'i lisans mezunu, 3'ü yüksek lisans öğrencisi, 1'i yüksek lisans mezunu, 2'si ise tıpta uzmanlık öğrencisidir. 7 öğrenci haricindeki katılımcıların biri yeni mezun ve çalışmamaktadır. Diğerlerinin 1'i temizlik görevlisi, 4'ü öğretmen, 1'i sivil toplum çalışanı, 2'si avukat, 1'i tercüman, 2'si doktor, 2'si sağlık çalışanı, 1'i de kurum uzmanı olarak çalışmaktadır.

Katılımcıların 15'i hiç evlenmemiş, 4'ü evlenmiş ve hâlâ evli, 3'ü ise bir evlilik yapmış ancak sonrasında boşanmış kişilerdir.

Katılımcıların başlarını örtme yaşları 6 ile 24 arasında, başörtülü kalma süreleri ise 2 ile 19 yıl arasında değişmektedir.

Katılımcıların biri üç çocuk, dördü iki çocuk ve ikisi birer çocuk sahibidir.

Demografik Bilgiler		Doğum Yılı	Yaş	Başörtüsü Takma	Başörtüsünü Çıkarma	Başörtülü Kalma Süresi	Mesleği	Medeni Durumu	Varsa Çocuk Sayısı
1	Katılımcı 1	1998	23	2013	2020	7	Lisans öğrencisi	Bekâr	-
2	Katılımcı 2	2000	21	2014	2019	5	Lisans öğrencisi	Bekâr	-
3	Katılımcı 3	1972	50	1992	1998	6	Öğretmen	Evli	2
4	Katılımcı 4	1989	31	2016	2018	2	Sağlık çalışanı	Evli	1
5	Katılımcı 5	1990	31	2014	2019	5	Öğretmen	Boşanmış	1
6	Katılımcı 6	1993	29	2007	2019	12	Öğretmen	Bekâr	-
7	Katılımcı 7	1996	25	2002	2021	19	Sivil toplum çalışanı	Bekâr	-
8	Katılımcı 8	1990	32	2009	2011	2	Tercüman	Bekâr	-
9	Katılımcı 9	1993	29	2013	2018	5	Avukat	Bekâr	-
10	Katılımcı 10	1979	42	1996	2006	10	Öğretmen	Boşanmış	2
11	Katılımcı 11	1998	23	2013	2019	6	Lisans öğrencisi	Bekâr	-
12	Katılımcı 12	1999	22	2013	2020	7	Lisan öğrencisi	Bekâr	-
13	Katılımcı 13	2000	23	2011	2021	10	Çalışmıyor	Bekâr	-
14	Katılımcı 14	2001	22	2012	2022	10	Lisans öğrencisi	Bekâr	-
15	Katılımcı 15	1993	28	2011	2021	10	Avukat	Bekâr	-
16	Katılımcı 16	1994	29	2006	2016	10	Doktor	Evli	2
17	Katılımcı 17	1994	28	2010	2021	11	Doktor	Bekâr	-
18	Katılımcı 18	1996	27	2014	2022	8	Kurum uzmanı	Bekâr	-
19	Katılımcı 19	1998	21	2011	2023	12	Lisans öğrencisi	Bekâr	-
20	Katılımcı 20	1990	33	2009	2015	6	Sağlık çalışanı	Evli	2
21	Katılımcı 21	2000	23	2012	2020	8	Lisans öğrencisi	Bekâr	-
22	Katılımcı 22	1992	31	2008	2021	13	Temizlik görevlisi	Boşanmış	3

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Bilgileri

B. BAŞÖRTÜSÜ KULLANMAYA BAŞLAMA SÜRECİ

Görüşmenin başında katılımcılardan kısaca kendilerini tanıtmaları istendikten sonra “Başörtüsü ile hikâyeniz nasıl başladı?” sorusu sorulmuştur. Bu soruya katılımcılar kendi istedikleri şekilde cevap vermişlerdir. Bu sorunun amacı katılımcıların başörtüsü kullanmaya başladıkları dönemin anlaşılabilmesidir. Kendilerine bu detay sorulmadığı halde katılımcıların hepsi başlarını örtmeleri doğrultusunda bir baskıya maruz kalıp kalmadıklarını da ifade etmişlerdir.

1. Çevresi Başörtülü Olduğu İçin Başörtüsü Kullananlar

Katılımcı 1, arkadaş çevresinden etkilenerek 15 yaşında başörtüsü kullanmaya başladığını ifade ediyor.

Katılımcı 5, ortaokulun son sınıfında iken 14 yaşında başörtüsü kullanmaya başlıyor. “Ailem illa kapan demedi. Tabii ki ister istemez bir yönlendirme vardı ama kendi isteğimle kapandım.”

Katılımcı 6, ilkokul 7. Sınıftayken kapandığını, kimsenin ona karışmadığını ancak hep gördüğü için özenip başörtüsü kullanmaya başladığını söylüyor.

Katılımcı 9, üniversiteye yeni başladığı dönemde dedesini kaybetmesinin ardından ölüm fikrinin kendisini sarstığını ve bir günde başörtüsü kullanmaya karar verdiğini söylüyor. Kendi kendine bu kararı verdiğini ve aslında hayatının sonuna kadar da öyle kalacağını düşünerek başörtüsü kullanmaya başladığını ifade ediyor.

Katılımcı 12, liseye başlarken kendisi isteyerek başörtüsü kullanmaya başladığını söylüyor.

Katılımcı 13, 11 yaşındayken umreden döndüklerinde kendi isteğiyle başını örttüğünü söylüyor ancak bugünden geriye bakınca başını örterek bütün aileyi mutlu edebileceği düşüncesiyle bu kararı vermiş olabileceğini düşündüğünü anlatıyor.

Katılımcı 14, gittiği dershanenin sohbet gruplarına katıldığını, buralarda tesbihatlar yapıp videolar izlediklerini, o dönemde kendi isteğiyle başörtüsü kullanmaya başladığını anlatıyor.

Katılımcı 15, 18 yaşında başörtüsü kullanmaya karar verişini şu yaşantısı ile birlikte anlatıyor:

“Sonra bir gün okuldan çıkıyordum Beyazıt Meydanı’ndaydım. Birkaç kişi durdurdu beni. Allah’a inanıyor musunuz falan dedi. Yehova Şahitleri miymiş öyle bir grupmuş herhalde. Ya dedim ben Müslümanım, Allah’ı da çok seviyorum. “Aa hiç öyle görünmüyorsunuz” dediler. Bu beni çok etkiledi. Dedim ki ya ben Müslüman bir kadınıma ama Müslüman gibi görünmüyorum. Çok üzülmuştüm.”

Katılımcı 16, Lise 1’e başladığında kendi isteğiyle başörtüsü kullanmaya başladığını anlatıyor. Ancak bu isteğinin arkasında ailesinin muhafazakâr olmasının ve kendisinin de büyük çocuk olarak kardeşlerine örnek olmak istemesinin etkin olabileceğini ima ediyor.

“Ben Konya’da büyüdüm. Lise 1’e geçince, orada çok muhafazakâr bir çevremiz vardı az çok tahmin edersiniz. Ailem de öyle hani. O zaman kendi isteğimle Lise 1’de kendiliğimden kapatıp gitmişim okula. Lisede okulda açıyorduk gerçi ama biraz çevrenin şeyi, üç kardeşiz biz en büyükleriyim ben. Küçüklüğümde beri ben en büyük modelim hep. Annemle babam da gerçekten bize örnek yaşıyorlardı dinî anlamda. Hala da birçok konuda örnek alırım ben. (...) Daha sonra tesettür konusunda da öyle. Dizimin altında kıyafetler bunları hep kendim seçerek, beğenerek alıyordum. Hiçbir zaman işte şöyle giyin, ilk başlarda bilinçsiz bir kapanma vardı lisedeyken, kısa giyordim pantolonumun şu kemer kısmı görünürdü ilk kapandığımda. Ama annemler hiç zorlamamışlardı şöyle giyin böyle yap. Ya da kuzenlerim eve gelirdi erkek kuzenlerim Konya’da okuyordu onlar da arkadan falan bağlardım ya da açık dururdum hiçbir zaman uyarı almadım ama bunlar bende daha sonra olgunlaştı çok daha fazla dikkat etmeye başladım ama

bunların hepsi kendiliğinden oldu. Hatta bu yüzden annem... Bu annemin bana karşı teveccühünü takdirini daha da arttırdı bu da beni çok mutlu ediyordu. Aslında doğru olanın hani kendiliğinden bu kadar güzel bir şey geliştirdiğim için kendimi çok şanslı da hissettim çoğu zaman. Yani uzun bir süre böyle bu modda gittik. Mutlu... Kendi tercihlerim dâhilinde.”

Katılımcı 17, anne babası erken olduğu gerekçesiyle karşı çıksa da kendisinin Lise 3’te başörtüsü kullanmaya başladığını anlatıyor.

Katılımcı 18, kendi arzusuyla, ailesinin herhangi bir talebi olmaksızın başörtüsü kullanmaya başladığını söylüyor.

“Lise son sınıfta ani bir kararla, ailemin hiç bir baskısı olmadan. Anadolu lisesi normal bir okul kendi kendime tamamen kendi isteğimle kapandım.”

Katılımcı 19, kendi isteği ile başörtüsü kullanmaya başladığını ancak o yaşta muhtemelen çevresinden etkilendiğini düşündüğünü anlatıyor:

“Annemden babamdan da kızım kapan gibi bir laf da duymadım ama o zamanlar Kur’an kursuna gidiyordum. Yine İstanbul’da muhafazakâr bir ilçede yaşadığımı söyleyebilirim. Hani şey aslında bu biraz da çevremden etkilendiğim bir şey. Tamam, annemden babamdan baskı görmedim. Annem babam bunu sözlü olarak söylemedi ama daha çocuksun aslında annen baban kuzenlerin komşuların ve sevdiğin insanlar bu profilde olduğu için sen de aslında tamam ben de böyle olmalıyım diyorsun çocukken hani bu noktada aslında çok bilinçli bir şekilde kapandığımı düşünmüyorum kesinlikle temelimin kuvvetli olduğunu düşünmüyorum.”

Katılımcı 20, kendi kararıyla içinden gelerek başını örtmeye başladığını söylüyor.

“Annemle babama da sürpriz oldu. Emin misin falan dediler. Zaten ailemden böyle baskı denilen bir şey olmaz hiç. Temeli atarlar bana bırakırlar. Sağ olsunlar yanlış yapacağımı düşünmezler. O şekilde devam ettim.”

Katılımcı 21, 6. Sınıf öğrencisiyken başörtülü olarak Kuran kursuna gittiğini, Ramazan bitince de o şekilde devam etmek istediğini anlatıyor.

“O zaman Kur’an kursuna gidiyordum. Her Kur’an kursuna gidişimden başörtüsünü takar da giderdim. Böyle heveslenirdim falan. Ben de o şekilde kapanmışım 1 ay boyunca Ramazan boyunca kapalıydım sonra açılacaktım. Öyle olur ya çocuklar Ramazanda heveslenir örtünür sonrasında açılırlar. Benim çevrem öyleydi en azından. Sonra dedim ki ben böyle çok sevdim bu şekilde olmayı çok sevdim kendimi çok rahat hissediyorum. Zaten çocukluğumda da böyle şey yapamıyordum nasıl söylesem annem dar pantolon falan alırdı giy aklın kalmasın, içinde hevesin kalmasın derdi. Ben giyiyordum belli bir süre sonra rahat edemiyordum. O zamanlar da böyle 1-2 defa giyiyordum anne verelim bunu ya sıkılıyorum diyordum. Bol pantolon ya da elbise giymek istiyordum. Genel olarak böyle tarzım salaş bol şeyler giymek istiyordum küçükken de bu vardı. Büyüdüğümde de böyle oldu kapandım. Kapandıktan sonra açılacaktım bir büyük olan ablama dedim ki abla ben böyle kalmak istiyorum böyle çok sevdim daha rahat hissediyorum.”

Katılımcı 21, babasını küçük yaşta kaybettiğini, annesinin ise ilgisiz bir anne olduğunu, hatıralarında onu hiç hatırlamadığını, herhangi bir tepkisine dair bir hatırasının

olmadığını, kendisinin ablaları ile daha samimi olduğunu ancak onların da hayatlarındaki olaylarla daha meşgul olduklarını anlatıyor.

“Ben küçük yaşta babamı kaybettim. O dönem de kaç yıl sonra... 2-3 yıl sonrası falan oluyor yani ben 9 yaşındayken kaybettim 12 yaşındayken kapandım. O dönemde annem de benimle çok ilgilenemedi. Annem de çok hâkim değildi yani ben açılmışım kapanmışım çok ilgilenmiyordu yani. Ablam da sadece bir gün ütü yaparken ben dedim ki abla ben böyle yapacağım o da yap ama bir daha açılmazsın dedi. O da lisedeydi. Abim askerdeydi. En büyük ablamda nişanlıydı hep dışarıda alışveriş eşya falan hep bir koşturmacası vardı. O zamana kadar en büyük ablam hep bize yardımcı olmuştur bizi yetiştirmiştir yani. Sonra ben hep bir büyüğümleydim. Sonrası ama... Annem... Annemi hiç hatırlayamıyorum o zamanlar nasıl olduğunu, konuştuk mu tebrik etti mi onu bile hatırlamıyorum. Anneme dair hiçbir şey hatırlamıyorum. Biz zaten annemle 11.-12. Sınıf zamanı daha bir samimi olduk.”

Bu açıklamaları birlikte değerlendirdiğimiz zaman bazı katılımcıların başörtüsü kullanmaya başladıkları dönemde başörtüsünü kendileri isteyerek taktıkları halde, bugünden geriye baktıklarında küçük yaşta aslında bu kadar önemli bir kararı kendi kendilerine almalarının mümkün olmadığını, çevrelerinden etkilendiklerini düşündüklerini ifade ettiklerini görürüz. Bu durumu iki şekilde açıklayabiliriz:

Birincisi, sosyal psikologlar bireylerin temel güdülerinden ikisinin “kendileri hakkında iyi şeyler hissetme gereksinimi” ve “doğru olma gereksinimi” olduğunu ifade ederler. Bu güdüler her zaman aynı doğrultuda olmazlar.²²⁵ Bazen bireyler kendilerini daha iyi hissetmek için geriye dönük olarak davranışlarının anlamını çarpıtabilirler. Buna geçmişteki davranışları mazur gösterme eğilimi denebilir. Bu durumda katılımcılar sonradan başörtüsü takmak istemedikleri bir duruma geldikleri için, bu kararı aldıklarında bunu kendi istekleri doğrultusunda yapmış oldukları bilgisi öz saygılarını zedeleyeceğinden, başörtüsünü kendileri istediklerini söyledikten hemen sonra zaten

²²⁵Aronson, “The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective”, 4/53.

ailelerinin veya çevrelerinin bu doğrultuda olduğunu, sözle söylenmese bile kendilerinden bunun beklendiğini bildiklerini söylemişlerdir.

İkincisi ise, bireyin ilk tutumunu (başörtüsü takma) kendi seçmiş olması, ikinci tutumu (başörtüsünü takmak istememe) ile uyumsuzdur. Birey bu uyumsuzluğu gidermeye çalışırken, bilişsel çelişkiyi giderme yöntemlerinden olan “sorumluluğu başkasına yükleme” yöntemini kullanmaktadır. Bu yöntemlerin kullanılması illa ki bilinç düzeyinde olmak zorunda değildir. Nitekim bu örneklerde bireyler bu yöntemi kullandıklarının farkında değildir.

2. *Namaz Kıldığı İçin Başörtüsü Kullanmaya Başlayanlar*

Katılımcı 3, 22 yaşında yeni evli ve yeni bir öğretmenken, zaten namaz kılıyorum uzun giyiyorum diyerek başörtüsü kullanmaya başlıyor. Ailesi veya eşi herhangi bir şekilde tercihinin karışmıyor herhangi bir baskı söz konusu bile değil.

Katılımcı 8, üniversitede okurken bir cemaatin (F. Gülen Grubu) evlerinde kalmaya başladığını, zaten dinî konulara da ilgili olduğu için bu evde sürekli ibadet ettiğini süreç içerisinde de başörtüsü kullanmaya başladığını ifade ediyor. Ancak üniversitelerde başörtüsünün yasak olduğu dönemde kullanmaya başladığı için okulda çıkarmak durumunda olduğunu anlatıyor.

Katılımcı 10, üniversiteye hazırlandığı dönemde arkadaşlarının etkisiyle namaza başladığını, namaz kılarken örtünme şartından dolayı da tamamen başını örtmeye karar verdiğini anlatıyor. Başını örtme kararının tamamıyla kendisine ait olduğunu hatta ailesinin şaşkınlık ve şüpheyle yaklaştığını ifade ediyor.

Katılımcı 11, lise 1 öğrencisiyken başörtüsü örtmeye başladığını, öncesinde de zaten namaz kıldığını söylüyor.

3. *Zorunluluk Hissederek Başörtüsü Kullananlar*

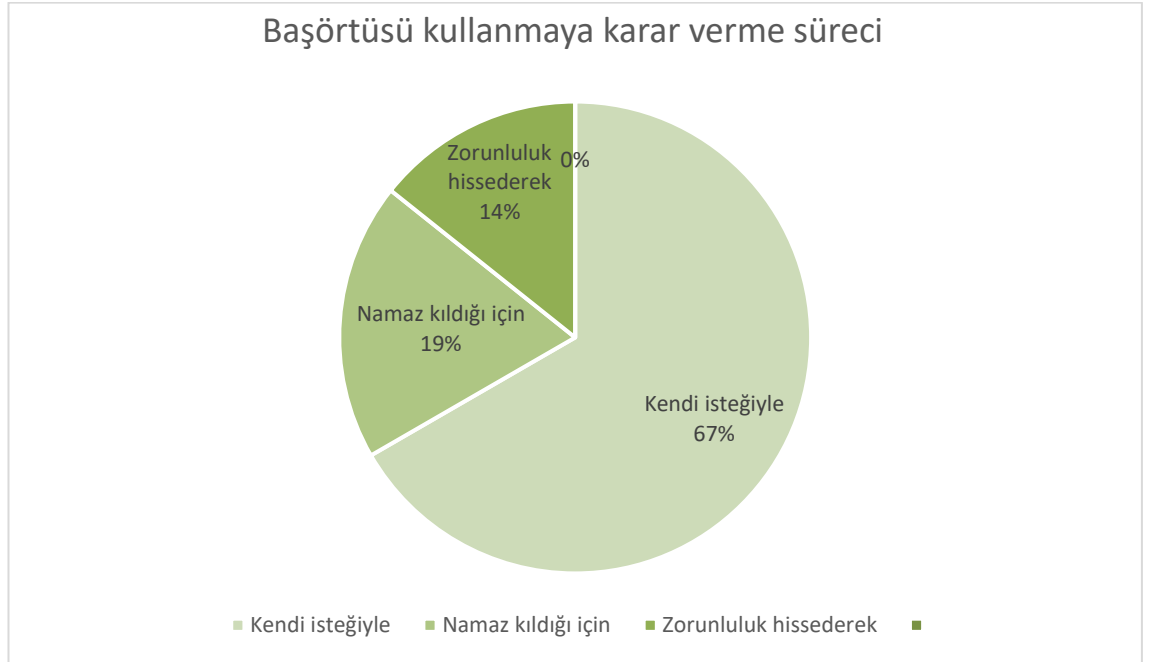
Katılımcı 2, 14 yaşında baskı altında kalmadan başörtüsü kullanmaya başlamasını şöyle anlatıyor: “Kimse bana örtün demedi ama ben zaten zorunda olduğumu biliyordum” diyor. “Hiçbir zaman ailem baskı yapmadı. O yolun karşımdaydım biliyordum ama isteyerek kapandım”.

Katılımcı 4, 27 yaşındayken çocuk sahibi olduktan sonra başörtüsü kullanmaya karar veriyor. Eşinin ailesinin dindar olduğunu ve ailenin bir anne olarak kendisinden başörtülü olmasını beklediklerini düşündüğü için başörtüsü kullanmaya karar verdiğini anlatıyor. “Böyle anne mi olur, böyle eş mi olur” gibi ifadeler kullanıldığı için böyle bir karar almış.

Katılımcı 7, altı yaşındayken Kur’an okumayı öğrendiğini ve başörtüsü kullanmaya başladığını söylüyor. O dönemde kendi ülkesinde yaşayan katılımcı okula giderken başörtülü olmak zorunlu olduğundan başörtüsü kullanmaya başlamış.

4. Değerlendirme

Katılımcıların anlattıklarına bakılarak 6 yaşındayken okulda zorunlu olduğu için başını örttüğünü ifade eden Katılımcı 2, evli ve hamile iken eşinin ailesinin beklentileri doğrultusunda başını örttüğünü ifade eden Katılımcı 4 ve zorunluluk hissettiğini söyleyen Katılımcı 7 haricinde bütün katılımcılar başlarını kendi kararları doğrultusunda örttüklerini, ifade etmişlerdir. Bu noktada katılımcılara bu konuda bir soru sorulmadığını ifade etmeliyim. Onlara açık uçlu bir soru sorularak bir şekilde hikâyelerini anlatmaları istenmiştir. Yukarıda görüldüğü gibi katılımcıların hepsi bu doğrultuda bir yönlendirmeye maruz kalıp kalmadıklarını ifade etmişlerdir.

Grafik 7: Katılımcıların baş örtüsü kullanmaya başlama süreçleri

Kendi hikâyelerini geriye dönük olarak düşünürken bir baskıya maruz kalmadıkları halde ailelerinden öyle gördükleri için örtündüklerini bunun bir baskı olmasa bile bir yönlendirme olduğunu ifade edenler olmuştur.

Alanyazında yapılan diğer çalışmalar incelendiğinde, katılımcıların başörtülerini genellikle 12-14 yaşlarında kullanmaya başladıkları ve çoğunlukla kendi istekleriyle başörtüsü kullanmaya başladıkları görülmüştür. Örneğin Koca tarafından yapılan çalışmada 8 katılımcıdan 7'si başlarını kendi istekleri doğrultusunda örttüklarini hatta bazıları bunu ailelerinin isteğine karşı gelerek yaptıklarını ifade etmiştir.²²⁶

Ancak geçmişteki örtünme tecrübelerini bugünden geriye bakarak anlatan katılımcılar, bugün başörtüsünü çıkarmayı tercih ettikleri için, kendi istekleriyle başlarını örtmüş olmak bilışı ile bugün başörtüsünü çıkarmış olmak bilışleri uyumsuz hale gelerek rahatsızlık oluşturduğu tahmin edilmektedir. Çünkü katılımcıların bu rahatsızlık duygusunu bastırabilmek için “kendim istedim ama zaten ailemdeki herkes başörtülüydü”, “kendim örtündüm ama onay almak, bağ kurmak istedim” gibi açıklamalarla sorumluluğu başka öznelerle yükleyerek geçmişteki örtünme kararının bugün kendilerinde sebep olduğu rahatsızlığı gidermeye çalışmışlardır.

Ancak Sağırılı'nın çalışmasında katılımcıların çoğunluğu başlarını örtmelerinin bir rutinin sonucunda gerçekleştiğini, geldikleri yaş, aldıkları eğitim veya ailenin söylemleri sonucunda başlarını örttüklarini söylemişlerdir.²²⁷ Yalçı'nın çalışmasında ise katılımcıların bir etki, beklenti veya baskı nedeniyle başlarını örtenlerin olduğu görülmektedir.²²⁸

Bu soruya verilen cevapların bizim tezimiz açısından asıl önemli olan boyutu, katılımcıların soruyu cevaplarırken aileleri üzerinde mi yoksa çevreleri üzerinde mi daha fazla anlatıya yer verecekleri sorusudur. Cevaplarda görüldüğü gibi katılımcıların bir kısmının özellikle anneleri ile olan ilişkilerine dair daha fazla bilgi vermeye istekli

²²⁶Sümeyye Koca, *The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women's Struggle to Take Of Headscarf* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020), 28.

²²⁷Sağırılı, *Başörtüsü Giymeyi Bırakan Üniversite Mezunu ve Çalışan Kadınlar Üzerine Nitel Bir Araştırma*, 73.

²²⁸Yalçı, *Gündelik Hayat, Bireysel Kimlik ve Din: Türkiye'de Başörtüsünü Çıkaran Kadınlar Örneği*, 139.

olduğu görülmüştür. Görüşmelerin devamında bu katılımcılara aile ilişkilerine dair daha fazla soru sorulmuştur.

C. AİLENİN DİNDARLIK DURUMU

Katılımcılar başörtüsü ile olan hikâyelerinin nasıl başladığını anlattıktan sonra büyüdükleri çevreyi daha iyi anlayabilmek için onlara ailelerinin dindarlığını nasıl tanımladıkları ve ailelerindeki formel dinî eğitim alan kişilerin olup olmadığı sorulmuştur. Farklı katılımcıların benzer ifadelerle ailelerini tanımladıkları görülmüştür.

1. “Ortalama, Geleneksel Dindar”

Katılımcı 1, annesinin başörtülü olduğunu, başını örterek ailesine sürpriz yaptığında sevindiğini ama babasının sevinmediğini ve acele bir karar olduğunu düşündüğünü ifade ediyor. Ablasının başörtülü olmadığını ve ailesinin dindarlık durumunun “ortalama” olduğunu ifade ediyor. “Annem namazlarını kılmaya çalışır, babam cumalara gider”.

Katılımcı 3, ailesinde geleneksel anlamda Müslümanlık olduğunu ancak herhangi bir dinî eğitim olmadığını söylüyor. Ailede başörtüsü kullanan kimse yok. Herhangi bir dinî eğitim de almamış. Yalnızca bazı yazlar Kur’an kursu eğitimi almış.

Katılımcı 4, kendi ailesinin geleneksel dindar olduğunu ancak başını örtmesine karşı olmadığını fakat eşinin ailesinin dindar bir yaşantıyı sürdüren, dinî eğitimler almış kişiler olduğunu onlar istediği veya onların böyle istediğini düşündüğü için örtündüğünü ifade ediyor. Örtünme kararını alırken kırgın olduğunu, aileye ait değilmiş gibi hissettiği için böyle bir karar verdiğini söylüyor.

Katılımcı 7, annesinin ileri yaşlarda kapandığını ve ortalama bir dindarlığa sahip olduğunu söylerken babasının küçük yaştan itibaren gerekirse şiddete de başvurarak dinî yaşantıyı benimsetmeye çalıştığını anlatıyor.

Katılımcı 8, ailesini geleneksel dindar, kendi halinde ve çok muhafazakâr olmayan olarak tanımlıyor. Bunun yanı sıra annesinin namazlarında son derece titiz olduğunu vakitleri asla kaçırmadığını da ekliyor.

Katılımcı 10, ailesini geleneksel bir dinî yaşantıya sahip olarak tanımlıyor. Başını örtmesine yönelik bir taleplerinin olmadığını nitekim annesinin de başörtülü olmadığını söylüyor.

Katılımcı 11, anne babasının namaz kıldığını ancak ortalama bir dindarlık düzeyine sahip olduklarını söylüyor. Başörtüsünü kendi isteğiyle bir anda karar vererek örttüğünü, annesinin birkaç yıldır başörtülü olduğunu, ablasının ise başörtülü olmadığını belirtiyor.

Katılımcı 16, ailesini “muhafazakâr” olarak tanımlıyor.

Katılımcı 17, babasını biraz daha muhafazakâr ama annesini daha rahat ve seküler olarak tanımlıyor. Annesinin evlendikten sonra bir süre başörtüsü kullandığını ancak öğretmen olduğu için başörtüsü yasakları döneminde başörtüsünü çıkardığını anlatıyor.

“Annem genelde karşı, babam böyle destekliyor işte küçüklüğümden beri dinî alışkanlık kazandırırım oruç tutalım namaz kılalım tarzında şeylere o daha çok yönlendiriyordu. Benim çok aklımda öyle bir şey yoktu açıkçası. Bu altıncı sınıftaki süreçten sonrasında birazcık arkadaş çevrem değişti. Bu sekizinci sınıf ve sonra lisede de daha çok muhafazakâr aileleri olan işte kendileri de bir şekilde başörtülü olan namaz kılan arkadaşlarım oldu.”

Katılımcı 18, ailesini muhafazakâr, kültürel dindar ama herhangi bir cemaat veya gruba aidiyeti olmayan olarak tanımlıyor.

Katılımcı 19, ailesi ile ilgili şunları söylüyor: “İstanbuluyum. Ailem hala orada yaşıyor. Muhafazakâr bir aileye sahibim ama geleneksel İslamcı ebeveynlere sahip değilim bunu söyleyebilirim. Annem de babam da üniversite mezunudur. Gerçekten araştırmayı severler. Eğer bir şey akıllarına yatmadıysa onu kabul etmeyebilirler.”

Katılımcı 20, ailesi hakkında şöyle konuşuyor:

“Benim baba tarafım özellikle açıktır tamamen. Baya öyle. Annem tarafı daha genelde dikkat ederler. Tesettürlüdür. Ben biraz arafta kaldım. İlerlerken. Babam mesela halamlarla görüşelim falan deyince ne gerek var böyle bir şeye falan diyorlardı. Etkilenmediğimi düşünsem de bence içime atmışım yani içimde birikmiş. Öyle düşünüyorum sonradan. Onlara bu sizi ilgilendirmiyor benim hayatım falan diyordum ama içimde birikiyormuş. Çevremden falan böyle tepkiler aldım.”

2. İmam Hatip Veya İlahiyat Eğitimi Almış Aileler

Katılımcı 5, babasının el-Ezher mezunu olduğunu ve ailesini dindar bir aile olduğunu ifade ediyor.

Katılımcı 6, ailesini dindar olarak tanımlıyor. Bütün ailesinin imam hatip geçmişi olduğunu, sadece iki abisinin düz lise mezunu olduğunu ifade ediyor. Ailesini “görünürde çok muhafazakâr ama aslında geleneksel muhafazakâr” olarak tanımlıyor.

“Ama onun dışında şekilsel olan şeyler mesela kurban ibadeti. İşte borçlu da olsak mutlaka kurban kesilmesi gerekiyor. İşte başörtüsü mutlaka yapılması gerekiyor. Yani öyle bir sıkı bir ailede annem yetiştiği için kendi ailesinde. Bize de o şeyler öğretiliyordu. Dinî eğitimlerimiz oluyor, ahlaki ilkelere çok dikkat ediliyor. Böyle bir aileydik. O süreçte tabii benim için farklı bir dünya yok. Tabii etrafımızdaki insanlar da öyle.”

Katılımcı 21, bütün ailesini imam hatip mezunu ve dindar olarak tanımlıyor.

3. Dindar Olmayan Aileler

Katılımcı 9, ailesinin dindar olmadığını, 20 yaşında başını örtmeye karar verdiğinde ailesinin bunu erken ve gereksiz bulduğunu ifade ediyor. Annesinin başörtülü olmasına rağmen namaz kılmadığını ifade ediyor.

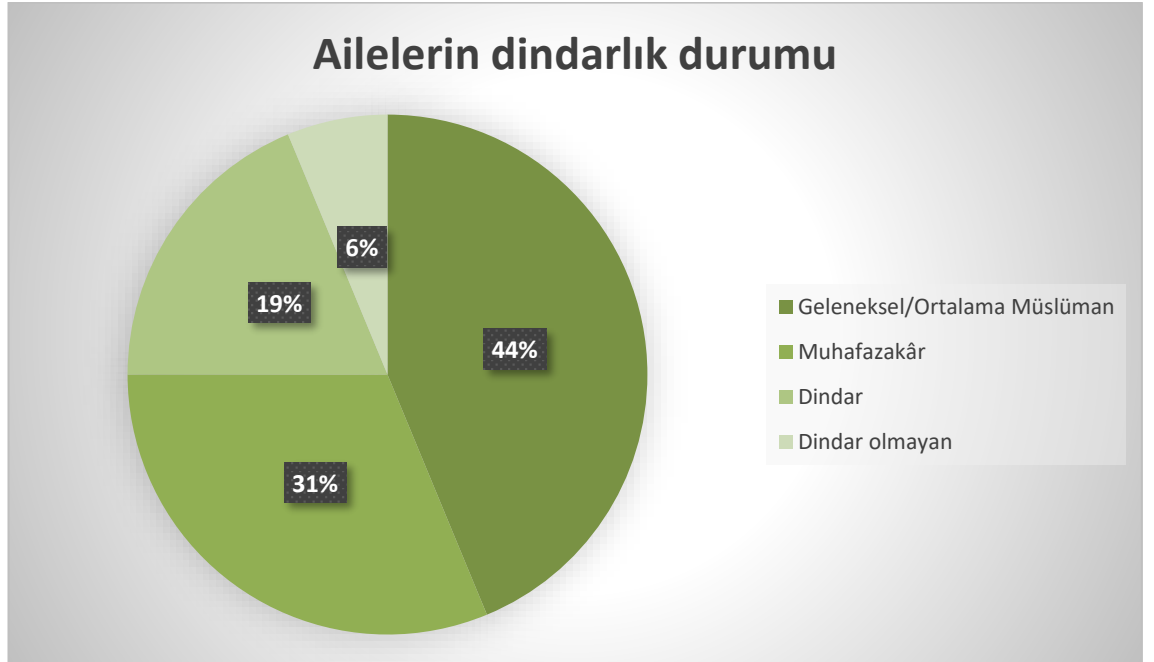
4. Dinî Gruplara Mensup Olan Aileler

Katılımcı 13, anne ve babasının evlenmeden önce dinî yaşantıları olmayan ancak arayış içinde olan insanlar olduğunu, zamanla annesinin Menzil tarikatına babasının ise Kadiriye'ye bağlandığını ve kendisinin bu iki cemaatin içinde büyüdüğünü anlatıyor. İki dinî grup arasında geçen çocukluk yıllarını “benim için en güzel yıllardı” şeklinde tanımlıyor.

5. Değerlendirme

Katılımcıların büyük kısmı ailesi hakkında konuşurken “ortalama”, “geleneksel” ve “muhafazakâr” kelimelerini tercih etmiştir. “Dindar” kelimesini kullananlar azınlıktır. Bu noktada katılımcıların arasında bir kavram kargaşasını olduğunu söylemek mümkündür. “Ortalama dindarlık” la neyin kast edildiği açık değildir. Genel olarak ailenin din hakkında asgari bilgiye sahip olmakla beraber ibadetler konusunda hassas olmadıkları, babanın cumadan cumaya namaza gittiği, annenin beş vakit namaz kılıyor olma ihtimalinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Yine katılımcıların konuşmalarından “dindar” ile “İslamcı” olarak iki farklı kavramın zihin dünyalarında yer bulduğunu söylemek mümkündür. “İslamcı” ile Ak Partililik arasında ilişki kurdukları söylenebilir.

Grafik 8: Katılımcıların ailelerinin dindarlık durumu

D. KATILIMCININ DİNÎ EĞİTİMİ

Araştırmamızın beşinci sorusu “Bireyin aldığı veya almadığı din eğitimi başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?” şeklinde idi. Bu soruya cevap bulabilmek amacıyla katılımcılara daha önce dinî eğitim alıp almadıkları soruldu. Bu soruya verilen cevaplar aşağıda derlenmiştir.

1. Yazları Kur’an Kurslarına Gidenler

Katılımcı 1, 3, 4, 8, 11, 14, 19 ve 21 yaz Kur’an kurslarında alınan eğitim haricinde din eğitimi almadığını ifade etmiştir.

2. İmam-Hatip Lisesi Veya İlahiyat Fakültesinden Mezun Olanlar

Katılımcı 2,yazları Kur’an kursuna gittiğini ve imam hatip lisesinden mezun olduğunu söylüyor. Katılımcı 5 ise 1 yıl imam hatip hazırlık okuduktan sonra ayrılmıştır. Katılımcı 6,hem İmam Hatip Lisesi hem de İlahiyat Fakültesi mezunudur. Öncesinde de dinî eğitimler aldığını ifade ediyor. Annesinin lise tercih döneminde “İmam Hatip dışında bir yer okuyamazsın” dediğini de aktarıyor. Katılımcı 10, yalnızca ilahiyat fakültesi mezunudur.

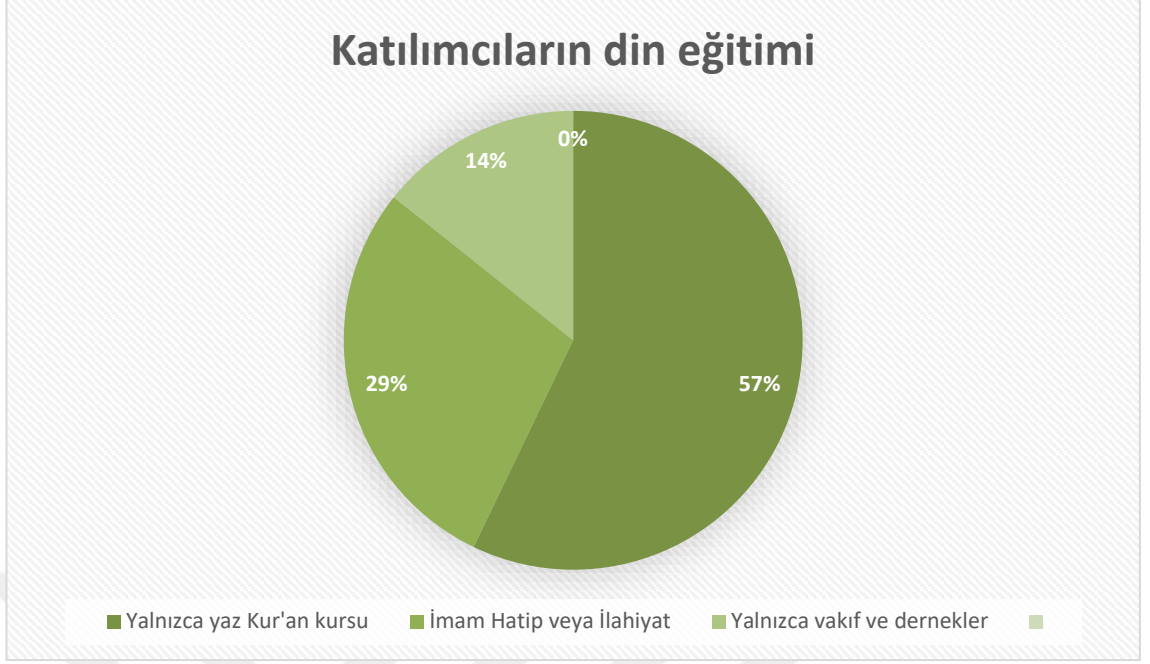
3. Resmi Kurumlar Haricinde Din Eğitimi Alanlar

Katılımcı 7, din eğitimini ailesinden almış ve bu eğitim oldukça da sertmiş. 6 yaşında Kur’an’ı ilk kez baştan sona okumuş olan katılımcı namazında zorla da olsa kıldırıldığını ifade ediyor. O dönemde zihnindeki Tanrı tasavvurunun korkunç, cezalandıran, elinde sopayla kullarının hata yapmasını bekleyen bir tanrı olduğunu anlatıyor.

Katılımcı 13, okul öncesinden itibaren dinî eğitim almaya başlamış. Mahmut Efendi, Menzil veya Nur Cemaati gibi pek çok grubun yatılı kurslarında yoğun dinî eğitim tedrisatından geçmiştir.

4. Değerlendirme

Katılımcıların hemen hemen hepsi yaz kurslarına katılmışken yalnızca bir kişi hem imam hatip lisesinde hem de ilahiyat fakültesinde okumuştur. Bir kişi de yalnızca ilahiyat fakültesi mezunudur.

Grafik 9: Katılımcıların almış olduğu din eğitimi

Katılımcıların çoğu yalnızca yazları çocukların gittiği Kuran kursunda dinî bir eğitim aldığını söylerken birkaç kişi imam hatip veya ilahiyatta resmi dinî eğitim almıştır. İlahiyat eğitimi aldığını ifade eden iki kişinin eğitim hayatlarına dair anlattıklarına yakından bakalım.

Katılımcı 6 üniversite hayatını şu ifadelerle anlatıyor:

“Sonra imam hatibe geçtikten sonra, zaten bütün çevrem öyle olduğu için, çok rahat bir şekilde hiç sorgulamadığım bir dönem yaşadım. Ta ki üniversiteye kadar...Üniversitede fark ettim ki bütün kabullerimi de öyle almışım, yani sadece başörtüsünü değil, bütün dinî kabullerim de öyle, sorgulamadan, olması gereken bu diye kabul etmişim. Ve bende din algısı çok fedakâr olmakla bağdaşmış zihnimde. Yani verici olacaksın, fedakâr olacaksın, sorgulamayacaksın, kabul edeceksin. Her şeyi Allah rızası için yapacaksın. Kabulleniyor musun bunu'yu kendime sormamışım yani. Sonra ilahiyata gidip de oradaki algım, oradaki derslerle daha derinlemesine

gördüğümüzde artık öğretilen ve yaşanan şeyin ötesinde bir din olduğunu görmeye başladım. Daha derinliği olan bir din olduğunu görmeye başladım. Öyle olunca tercihler, seçenekler, haklar, kişinin hakları bunlar üzerinde de çok fazla yoğunlaştım. Ve bir sürece girdim. Ben gerçekten biliyor muyum bu dini diye. Üçüncü sınıfa geçtiğimiz süreçte. Biraz daha felsefe dersleri de görmeye başlamıştık. Dinle alakalı, dinler tarihi mesela, İslam tarihi mesela beni çok şey yapmıştı. İslam tarihi dersinde mesela böyle hiç bize böyle anlatılmadı dediğim noktalar olmuştu yani. Mesela Hz. Ömer ile ilgili hatırladığım bir nokta var. Hz. Osman'ı hani biz hep hayasıyla biliriz değil mi yani peygamber efendimiz bile kendisinin yanına gittiğinde kendisini toparlarmış. Çeki düzen verirmiş. Hep bu anlatılırdı. Hz. Osman kimdir dendiğinde bunu bilirsin başka bir şeyi bilmezsin. Ama biz İslam tarihinde mesela Hz. Osman'ın kendi ailesine yaptığı ayrıcalıkları gördük. Devlet lideri olduktan sonra... Hz. Osman'ın ölümü çok acı bir ölüm yani insanlar tarafından taşlanarak, şehit edilmiş bir şekilde ölüyor yani. O yaptığı şeylerden dolayı. Şimdi bu sefer tekrar baştan bir sorguluyoruz. Ne oldu? Yani din gerçekten bize bu anlatılan mı? Bize ne kadar anlatılıyor? Sadece iyi gelen tarafı, din sosyolojisinde, din psikolojisinde de bunu konuşuruz hep. İnsana iyi gelmesi, insanı mutlu etmesi, huzurlu etmesi ama... Bu değil ki yani. Detaylarıyla bilmek gerekiyor. O süreçte, her şeyi sorguladığım bir noktada başörtüsünü de sorgulamaya başladım. İlk önce bu çok yoğun bir şekilde dedim ya ailemde namaz çok düzenli kılınmadığı için ben de kendim böyle çok düzenli bir şekilde oturtmamıştım zihnimde. İlahiyata başladığım süreçte artık biraz daha yoğunlaştım ve böyle hani ezan okunduğunda hiç kaçırmadığımız bir şey olur ya hani böyle bir şey yaşarsınız. O yoğunluğu yaşadığım bir anda bir gün namazı da sadece şekilsel olarak kıldığımı fark ettim. Yani sürekli sorguluyorum namazın içinde başlıyorum namaza, yani gerçekten bunu yapmam gerekiyor mu? Niye şimdi bu hareketi yapıyorum? Neden eğiliyorum neden kalkıyorum? Veya niye bu sureyi okumak neden Arapça? Türkçe kılmaya başladım bir dönem. Türkçe acaba iyi gelecek mi diye. Yüksek sesle kılmaya başladım. O kafamdaki sorular geçer mi diye. Sonra namazı bıraktım. Denedim bana

iyi gelmiyordu. Daha kötüye götürüyordu beni. Kendimi daha iyi hissettiğim zamanda başlarım diye namazı bırakmışım o zaman. Sonrasında tabii tesettür o kadar kolay olmuyor çünkü insanların bakış açısı... Bir sabah kalkayım da tesettürden vazgeçeyim diyemiyorsunuz. Tesettür diye söylüyorum ama bence zihnimde tesettür algısı çok farklı yani hani başörtüsünden vazgeçmiş oldum.

Mesela Kurandaki geçiş maksadı... Başörtüsü olarak mı geçiyor. Bu örtünün maksadı ne? Kadından istediği şey ne diye buraları sorguladım. Yabancı mesela farklı görüşte olan insanlar da var. Tamamen başörtüsünü reddediyor. Bu da din, ilahiyatçı kadınlar ama bir yandan da şey olarak bakıyorlar yani Kur’anda direkt yoktur diye de bakanlar var. Ben o aralar hocalarla da konuşmadım hiç. Bu benim bir içsel yolculuğumdu. Aslında ben kimim? Sorusuna cevap verdiğim noktada din tabii ki çok baskın ben kimim sorusunda. Yaşantımızda da çok baskın çünkü... Şimdi mesela güzel sanatlar fakültesinde okurken onu fark ediyorum. Tabii ki insanların hayatlarında hala din var ama benim kadar hiçbir zaman hayatlarına almamışlar. Öyle bir ailede dünyaya gelmedikleri için. Sadece geleneksel olarak yaşamışlar ve o da rahatsız etmiyor onları. Ama karakterinizde bu kadar baskın bir şey varsa mecburen orayı da deşiyorsunuz ben kimim sorusuna cevap ararken.”

Katılımcı 6, ilahiyat eğitimi aldığı sırada çeşitli konularda ailesinde anlatılanlarla okulda anlatılanların farklı olduğunu görmeye başladıktan sonra dinî sorgulamalarının başladığını ifade ediyor. Ailesinin dindar bir aile olduğu, çocuklarından dindarlık anlamında beklentileri olduğu halde anne babasının düzenli namaz kılmayışının, babasının kendisiyle hemen hemen hiç iletişim kurmamasının da bu sorgulamaları tetiklediğini söyleyebiliriz.

Katılımcı 10 ise ilahiyatı bile isteye tercih etmediğini, psikoloji okumak isterken kendisini orada bulduğunu ve bir türlü de içine sindirerek ve isteyerek okula gidemediğini anlatıyor. Sosyal bilimlere ağırlık vererek bir an önce mezun olmaya çalıştığını ve ilahiyat eğitiminde kendisinde dindarlık anlamında herhangi bir şeyi etkilemediğini ifade ediyor.

Katılımcıların ifadeleri bütüncül olarak değerlendirildiğinde çoğunluğun din eğitiminin yüzeysel olduğu, yazdan yaza alınan parça parça dinî eğitim haricinde bir eğitim almadıkları görülmektedir. Dinî eğitim alan iki kişiden birinde aldığı eğitimin ailesinin dindarlığı ile çelişmesi başörtüsüne yönelik tutumunu çıkarma yönünde etkilerken ikincisinin kararını herhangi bir şekilde etkilemediği görülmektedir.

E. BAŞÖRTÜLÜ İKEN YAŞANAN PROBLEMLER

Katılımcılara başörtülü iken bir sıkıntı yaşayıp yaşamadıkları sorulmuştur. Bu soruyla araştırmamızın birinci ve ikinci soruları olan “Bireyin içinde bulunduğu sosyal grupla olumlu veya olumsuz ilişkileri başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur? Bireyin ailesi ile olan olumlu veya olumsuz ilişkileri başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?” cevap bulunmaya çalışılmıştır.

1. Grup Kimliğinden Ayrı Bireysel Kimliği Yokmuş Gibi Davranıldığını Söyleyenler

Katılımcı 1, sanki sadece bir gruba aitmiş, sanki sadece bir siyasi düşünceye mensupmuş gibi görülmekten rahatsızlık duyduğunu ifade ediyor.

“Düşüncelerimi sormadan benim o düşünceye sahip olduğumu düşünüyorlar. Sorsalar veya en azından bir iletişime girseler belki farklı bir şeyler çıkacak veya belki farklı bir şeyler söyleyeceğim ama bunu hiç düşünme zahmetine bile girmeyenler oldu.”

2. Başörtülüken Yaşından Büyük Veya Olduğundan Çirkin Göründüğünü Düşünenler

Katılımcı 1, kendisinin ablasından büyük olduğunun zannedildiğini söylüyor.

Katılımcı 2, başörtülüken belirgin bir dışlanma fark etmediğini ancak başörtüsünü çıkardıktan sonra aldığı aşırı övgünün, önceki haline yönelik bir eleştiri olduğunu düşündüğünü anlatıyor.

“Başörtüsünden dolayı dışlandım diyemem ama çıkardıktan sonra aradaki farkı gördüm arkadaşlarım çok övüyorlardı yeni halimi.”

Katılımcı 14, ortaokulda okula kadar başörtülü gidip okulda açtığını ama arkadaşlarından çok utandığını söylüyor. Lisedeyken ise hiçbir spora katılmadığını, takımların spor kıyafetlerinin onun tesettürüne uymadığı için spor yapamadığını anlatıyor.

3. İş Hayatında Problem Yaşayanlar

Katılımcı 3, 1994 yılında başörtüsünün kamu kurumlarında kullanımının yasak olduğu dönemde Ankara’da öğretmenlik yaptığı için konu ile ilgili sık sık sıkıntı yaşadığını anlatıyor. Başörtüsü kullanmaya başladıktan sonra ilk olarak ailesi ile sıkıntılar yaşayan katılımcı, ailesinin Balkan göçmeni olduğunu, başörtüsünü gereksiz ve devlet karşıtı bir eylem olarak yorumladığını ifade ediyor. 1992 yılında başörtüsü kullanmaya başlayan ve bu dönemde coğrafya öğretmeni olan katılımcı, çalıştığı okullarda bol ve uzun kıyafetler giymesi ile alay edildiğini, dışlandığını, tuhaf hareketlere maruz kaldığını ifade ediyor.

“Mesela ben merdivenden çıkarken arkamdan hareket yapıyorlarmış. Bir arkadaş görmüş o eleştirmiş, kızmış. Ben öğretmenler odasına giriyorum böyle garip garip hareketler yapıyorlar, kahkahalar atıyorlar. Ya fularını alıyor bir şeyler yapıyor falan. Yani seni rencide edici her şeyi yapıyor. Beden dili ve kendi aralarındaki konuşmalar sana ithafen yapılıyor. Ama dönüp ne diyorsun dediğin zaman sen alınganlık yapıyorsun diyorlar.”

28 Şubat sürecinde başörtülü bir kadın olarak yaşamaya çalışan katılımcı, okulda, okul dışı törenlerde, gezilerde başörtüsüz olarak gezerken ve başörtüsüz olarak herkesle muhatap olurken gününün sadece eve gidiş dönüş gibi çok az bir kısmında başörtülü olabiliyor olmasının onu duygusal olarak sarstığını ifade etmiştir. Katılımcı 3, o dönemi şu şekilde anlatıyor:

“Sonra ben artık kendimin nereye ait olduğunu anlayamaz hale geldim. Yani hiç unutmuyorum 19 Mayıs töreniydi o kadar büyük stada gidiyoruz. Öğrenci götürüyorum yine. Yani her gün ben başı açık sokaktayım zaten. Başörtüsünü iki adım ev yolunda takıyorum. Onun dışında hep başım açık benim. Bir öyle, bir öyle, bir öyle... Beni daha çok yormaya başladı yani. Nereye ait olduğunu anlayamadığım bir süreç... Demek ki tam olarak yerleşmemiş de içimde. Takmamın bir anlamı kalmadı. Yani anlamını yitirdi... Bende öyle bir şey var ki hayattaki bakış açım da öyle. Bir şeyi ya hep yapacağım ya hiç. Yani böyle bir öyle, bir öyle...”

Katılımcı 4, başörtüsü kullanmaya başladığı dönemde iş yerinden çok büyük bir tepki aldığını söylüyor. Neden böyle bir şey yaptın, ne değişti de böyle bir karar verdin, 15 Temmuz yüzünden mi yaptın gibi tepkiler aldığını anlatan katılımcı duygularını şöyle ifade ediyor:

“Çok üzülüyordum, eve gittiğimde hep ağlıyordum ve hincımı eşimden çıkarıyordum.”

Başörtülü iken hem dindar hem de dindar olmayan çevrelerden sürekli eleştiri aldığını ve ayrımcılığa uğradığını, özellikle de Ankara’da yaşamının hayatını derinden etkilediğini söyleyen Katılımcı 15 ise yaşadıklarını şöyle anlatıyor:

“Bir de benim hayatımda şöyle bir şey var İstanbul’da bu konuda gerçekten daha rahattım. İstanbul gerçekten dindar bir şehir orada başörtülü olduğum için bir ayrımcılığa uğramadım. Yani uğradım ama çok az yani nerede uğramışsındır işte Bakırköy’den metroya bindiğinde teyzenin biri rahatsız olmuştur. Kendince bir şeyler söylemiştir. Ama Ankara’da iş hayatında bunu gerçekten hem kendini dindar olarak addeden insanlardan hem de dindar olmayan insanlardan gerçekten başörtülü olduğum dönemde fazlaca ayrımcılığa uğradığımı düşünüyorum.

Ben bir ara Twitter’da linç yedim. Ünlü bir firmanın avukatlığını yapmıştım. Orada da firmaya layık bulunmadım. Ve herkes bana kim bu kız, daha çok küçük, niye buranın avukatı? Sen önce başındaki o örtüyü çıkar. Atatürk’ün önünde resim paylaşmışsın ama görse senin suratına tükürürdü. Belli bir kesim de yazıyor ki şuna bak başörtülü ama erkeklerle poz vermiş. Allah ıslah etsin.

Yani bir baktım iki taraf için de korkunç bir figürüm. Neden korkunç bir figür olarak görülüyorum? Ben de bu iş için yapmam gereken ne varsa yapmışım. Çok güzel bir üniversitede okumuşum. Ruhsatımı almışım. Bu işte iyiyim. Azimliyim çabalıyorum ama benim varlığım sorgulanıyor. Varlığımın sorgulanması açıkçası beni çok şey etkiledi.”

Katılımcı 15, başörtülü bir birey olarak, dindar olmayan insanlardan iltifat aldıkça bir şeyleri yanlış yaptığını düşünerek kendisine daha fazla sorumluluk yüklediğini ve bunun da bir noktadan sonra yorucu bir yaşam tarzına sebep olduğunu anlatıyor:

“Nereye girersem gireyim insanlar iyi bir iltifat ettiklerini zannediyordu ama çok kırıncı bir iltifattı ve beni çok düşündürürdü. Ya siz başörtülüsünüz ama onlara pek benzemiyorsunuz. Hani daha modern giyiniyorsunuz. Çok güzel giyiniyorsunuz. İnsanlar hassasiyetleri olmadığı için iltifat ettiklerini zannediyorlardı ama ben diğer başörtülü olanlara benzemiyorsam hani

herkes öyleyken ben öyle değilsem bir şeyleri benim için yanlış yaptığımı, bu tarz düşünen insanları rahatsız etmediğim için hatta yanlış yaptığımı düşünüyordum. Daha koyu renk, daha bol, daha böyle... Hani bu benim için bir mesaj verme savaşına dönmüştü. Evden her çıkışım gerçekten kendim de bir süre aslında psikolojik olarak rahatsızlandığımı orada fark ettim. Evden çıkarken mesela bu gün nedir eşofmanımla gelmişim buraya Pazar günü rahatım. Ama başörtülüyken gideceğim yerde bile daha saygılı karşılanabilmek, “ben varım, ben varlıkluyum, bana saygı duymak zorundasın” mesajını verebilmek için giyime kuşama aşırı dikkat ettiğimi fark ettim. Alttan alta görünmeyen mesajlar vermeye çalıştığımı fark ettim.”

Katılımcı yaşadığı bu sıkıntılı ruh halini de karşılaştığı önyargılar, dinî görüşünden dolayı dışlanma, aşağılanma ve kendi ifadesiyle “layık bulunmama” tecrübesine bağlıyor.

“Çünkü başörtüden dolayı şu soruların çok rahat gelebildiğini fark ettim. “Hangi okulu bitirdiniz?” bir küçümseme. Başörtülü insanların bir zekâsının olabileceği, bir YKS, ÖSS sınavında başarılı olabileceği fikrini insanların hala aşamamış olması beni çok şaşırtırdı. Hala da şaşırtıyor. Mesela şu anki durumumda insanlar bana bunu layık buluyor. İstanbul Üniversitesi’nden mezun olmayı, insanların gözlerinde bile, hadi ya aaa falan böyle. Hep bir özel okulda okumam gerekirmiş gibi. Nedense işte kendi siyasi görüşümden dolayı hep torpilliymişim gibi. Liyakatsizliğe çok önem veriyormuş. Kardeşim ben niye liyakatsizliği isteyeyim ki, liyakatsizliğin bu kadar alıp başını gitmesini isteyeyim ki ben devlet okulunda okumuşum. Ben 15-16 yaşında gidip dershanede dersini çalışmış bir insanım yani. Yapması gerekeni her zaman vaktinde yapan bir insan olmuşum. Yüksek lisansımı da öyle... Ben niye liyakatsizliği, niye torpili savunayım ki... Ankara’da adliyede bir duruşmaya girmiştım. Kadın bana bakıyor diyor ki, daha neler göreceğiz ya. Daha neler göreceğiz, diyor.”

Katılımcı 15, Ankara’da yaşıyor olmanın başörtüsüne yönelik tutumunu çok derinden etkilediğini ifade ediyor. Yalnızca dindar olmayanlardan gördüğü dışlanma, önyargılı tutumlar ve bunların sebep olduğu değersizlik hissi değil, öncesinde aidiyet hissettiği dindar insanların da kendilerinden beklemediği şekilde hareket etmelerinin kendisinde sebep olduğu hayal kırıklığına dikkat çekiyor.

“Ankara gerçekten benim hayatımda çok değişim ve dönüşüme, benim ülkeme insanlara dair de fikrimi çok değiştirdi. Kayseri’de yaşasaydım, İstanbul’da yaşasaydım şu an hala aynı fikirlerde aynı görüşlerde olabilirdim ama bu şehir bir siyaset şehri olduğu için siyasetin insanı bu kadar değiştireceğini, siyasi emellerin insanları bir koltuk bir şeyin bu kadar rol tiyatro sergileyebileceklerini ben açıkçası riyakârlıkla Ankara’da tanıştım diyebilirim. Buradaki insanların televizyon karşısına çıkıp ahlâk sattığı, en Müslüman oldukları en ahlâklı onların oldukları bir dava, bir inanmışlık uğruna yaşadıklarını her gün pompaladıklarını, ama arka kısımda senin onları başka şekilde gördüğün, her anlamda böyle özel hayatlarında öyle, iş hayatlarında ticaretlerinde öyle. Beni riyakârlık böyle dehşete düşürmüştü nasıl diye. Ama sonra ben bunu bir tiyatro oyununa benzetiyorum artık ve gerçekten insanların bu duygularını bu hassasiyetlerinin kullanılması beni çok üzüyor. Kendimi o çemberden çıkmış gibi hissediyorum artık. Çünkü zorunda değilim. Buna dair bak şöyle bir örnek olmuştu. Riyakârlığa örnek vereyim. Şimdi Ankara’nın bir tane barosu vardı ikincisi kurulacaktı. İki tane baro olmasını destekliyorum mu kesinlikle desteklemiyorum. Bu baroların tek başına olması gerektiği, bölünmemesi gerektiği fikrindeydim. Ama beni sürekli arıyorlar, arıyorlar, arıyorlar. Ya işte bak biliyorsun Ankara barosunda başörtülülere şöyle eziyet etmişlerdi. O zaman da başörtülüydüm. Eziyet ettiler. Size ruhsat vermemişlerdi işte filanca teyzen ne zorluk çekti falanca hanım hiç duruşmalara giremedi. İşte şöyle oldu böyle oldu falan filan. Dedim ki yani bunlar da bir fikri savunuyor. Her fikrini savunan insan gibi bir imzamn,

benim için kolay olan bir imzanın, onların hayatlarında bir şeyleri değiştirebileceklerini nihayet mücadele ettikleri şeyde faydası olabileceğini ve açıkça söylemek gerekirse bunu yine o başörtülü kadınlar için bu imzayı verdim kurulabilmesi için. Nihayetinde gün sonunda kuruldu. Şimdi kuruldu resmi ziyaretlere başladı Ankara barosu. Bakıyorum işte filanca kurumu ziyaret, beş tane erkek yanlarında iki tane kadın ikisi de açık. Diyorum böyle denk gelmiştir. Ertesi gün paylaşıyorlar. Yine aynı şey. Sonraki gün paylaşıyorlar yine aynı şey. Bir hafta iki hafta yine ziyaret fotoğraflarına bakıyorum bana benzeyen hiç kimse yok orada. Medyasına da bakıyorum böyle denk gelmiştir belki diye geriye gidiyorum geriye gidiyorum göremiyorum. Sonra dedim ki yani bizim yanımızda duramayacak bizimle bir resim paylaşmaya yüreği olmayan insanların gelip de nasıl bizi sömürdüğünü, nasıl bizim o duygularımızla oynadığını, sana gelip zırl zırl başörtü edebiyatı yaparken kendilerinin seninle bir resim paylaşmadığı bir düzen bir delikanlılık dedim ki ben bu insanlarla birlikte olmayacağım. Ben bu insanlara herhangi bir fayda sağlayacak artı 1 olmayacağım. Bu insanlar için, muhafazakâr kadını kendi kafalarında konumlandığı yer artı 1. Bu salaklar, bu enayiler zaten korunmaya muhtaçlar, zaten her taraftan sağlıklı sollar bunlara müdahale ediliyor. Bunlar zaten bize muhtaç gidecek başka yerleri yok. Biz onlara herhangi bir koltuk vermeyeceğiz onlar hep bizim koltuğumuz lehine oy kullanacak. Hep bizim o koltuklarda oturmamız için bizim için çabalayacak. Ben bu fikri gördüm mü gördüm. Bu duyguyu iliklerime kadar hissettim mi bu riyakârlığı? Hissettim. Ve kalbimde ilk defa yani başörtümü çıkarma sürecimi belki bir kelimeyle anlatabilecek olsam bir kelimeye indirgeyebilecek olsam kaba bir tabir olacak ama enayilik duygusuydu. Bu enayilik duygusu beni çok düşündürdü ve bunu böyle bir ortamda yaşadım. Geçmiş hayatımı kontrol ettiğim zaman yaptığım şeyin bir fedakârlık mı olduğu, bir mücadele mi olduğu yoksa bir enayilikler üzerine kurulu bir şey mi olduğunu çok düşündüm. Ve gün sonunda ağır basanın enayilikler olduğunu hissettim.

Başörtülü iken saygı görmediği, pozisyonuna layık bulunmadığı, birilerinin çıkarları için kullanıldığı gibi duygularının ağır bastığını ifade eden katılımcı kendisine unvanıyla hitap edilmediğini, başörtülü bir kadın avukat olarak başörtüsüz bir kadın avukatla aynı şekilde değerlendirilmediğini hissettiğini ifade ediyor:

“Kendini yalnız hissediyorsun, sözde yanındalar ama başörtülü bir kız çocuğuna hanım demek istemiyorlar. X hanım demek istemiyorlar. Hanım kızsın sen. Sen hep yeğensin. Sen hep kız çocuğusun. Kız evladısın. Ya da bir yengesin. Ya da bir bacısın. Kadın olarak, başörtülü bir kadın olarak, varlığının, sözünün hükmünün iş hayatında olabilmesi için hep bir tarafında bir ağabeyinin bir erkek figürünün olması gerektiğini fark ettim. Ve bu bana göre bir şey değildi. Çünkü yaşamımı hiçbir zaman bu belki feministlik kadın hakları bilmem ne gibi basit olarak adlandırılabilir ama bir insan olarak ben de herkes kadar her şeye layık olduğumu düşünerek büyüdüm. Dedim bu ne sahtekârlık ya bu ne riyakârlık ya. Hissettiğim duygu gerçekten de enayilik duygusuydu. O insanların... Hiç, hiç zor değildi onlar için. Benim yeni bir iş alamama vesile olmaları, beni şey yapmaları hiç zor değildi. Ama yapmadılar. Niye yapmadıklarını yaşım ilerledikçe anlıyorum. Yapmazlar. Çünkü sana görülen, sana onların tayin ettikleri bir kader var. Hayat var. Bu ilk yıl söyledikleri şey gibi. Ya evlenirsen? Ne değişir burada? Avukatlıktan ziyade, iş kadını iş insanı olarak varlığın onlar için alışılmış bir şey değil.”

Katılımcı 17, çalışma hayatına başladığında bir anda kendi muhafazakâr çevresinin dışına çıkmış olduğunu, ilk defa kendisi gibi düşünmeyenlerle bir arada uzun vakit geçirdiğini anlatıyor.

“Ben de böyle ara ara topluca yemek yemeye gidelim tarzında şeylere katılıyordum ama içkili mekânlarda oluyordu. Ben normalde alkollü

mekânlarda oturmazdım öncesinde. Gerçi üniversitede hiç son dönemlerde böyle bir şey yaptım mı hatırlamıyorum ama ilk orada olabilir Kars'ta. Böyle sofrada yani içki içiliyor, daha önce alkollü mekânda bulduysam da masamda içki içilmemiştir. İlk defa orada öyle bir ortamda bulundum. Ve birazcık kendimi garip hissediyordum açıkçası yani başörtüsüyle biraz arada uzaylı gibi kaldığımı ilk orada hissettim açıkçası.”

Başörtülü olduğu dönemde direkt olarak ayrımcılığa maruz kalmasa da sürekli olarak kendini ispatlama gayreti içerisinde olduğunu anlatıyor.

“Başörtüyle ilgili bir şey görmedim ama zaten liseden kalma bir kendini ekstra kanıtlama hassasiyeti de var. Üniversitede bazı hocalar zaten hani nasıl geldiğiniz belli değil hak ettiniz mi hak etmediniz mi falan tarzında tavırları. Hani böyle bir ekstra çaba ekstra kendini kanıtlama. Üniversitede öyle bir hocamız vardı direkt olarak siz burada olmayı hak etmiyorsunuz. Nasıl geldiğiniz belli. İşte bu klasik yok sorular çalınmıştı yok sorular verilmişti her başörtülünün maruz kaldığı ithamlar. Bunlardan dolayı da refleks olarak şey geliştiriyorsunuz hayır ben başörtülüyüm ama şey değilim ben de hak ediyorum burada olmayı ben de onlar kadar iyi bir doktorum vs. böyle bir şey geliştirmiştim yani.”

Doktor olan katılımcı, çalışma arkadaşlarının ve ortamının dinî konulardaki hassasiyetinin azalmasında etkili olduğunu söylüyor. Hem iş hayatının dininin gerekliliklerini yerine getirebilmesi için çok müsait olmaması, hem de girdiği her ortamda başörtülü kimliği ve başörtülülere yönelik önyargıları taşıyarak girmiş olmanın kendisini zorladığını anlatıyor.

“Bizim çalışma düzenimizde 36 saat birlikte çalışıp, gece birlikte yatıp her türlü yemeği birlikte yiyip çok fazla birlikte yatıp kalktığımız bir ortamımız oluyor bizim. Genel olarak da hani biraz kıdem şeyleri de çok vardır. Çömez ekibi olarak biz birlikte takılıyoruz. Birlikte nöbet tutuyoruz birlikte vakit geçiriyoruz. Ara ara da zaten vaktimiz çok yok ama olursa da dışarıda da birlikte takılıyoruz. O ekibin içerisinde de hiç başörtülü kimse yoktu çok fazla dinî hassasiyeti olan işte namazını kılan tarzında da kimse yok. Hâlâ yok yani. Bilmiyorum giderek birazcık başörtüsüyle ilgili sorgulama, özellikle üniversitede hocalardan bir şeyler görsen bile çevrendekilerle birbirine destek olup onu çok fazla hissetmiyorsun ama tek başına kaldığın bir ortamda çok da genel geçer de konuşmayayım tek başıma kaldığımda o yabancılık hissi herkesten farklılık hissi... Ben biriyle karşılaştığım zaman, ilk gördüğü şey benim başörtüm oluyor ama benim kişiliğimi benim aslında nasıl bir insan olduğumla ilgilenmiyor direkt bir yaftalaması oluyor benim hakkımda bir fikri oluyor genel olarak o fikre çok uygun bir insan değilim. Hani mesela kendimi tanımlamam gerekirse başörtüsüne rağmen özgürlükçü düşünen ne bileyim işte özgürlükçü düşünen diyeceğim galiba sadece. Öyle bir insan olmama rağmen... İnsanları asla yargılamam onların hayattaki seçimlerine dair kötü bir düşüncem olmaz. Özgürlükçü bir insan olmama rağmen insanlar beni direkt işte bu da yobaz, bu da şöyle gibi insanların benim hakkımda böyle düşündüklerini düşünüyordum ve giderek bu düşünce beni daha çok rahatsız etmeye başlamıştı. Onun dışında ülkenin siyasi konjonktürü de başörtüsünün çok fazla dile düşürüldüğü, başörtüsünün çok fazla ideolojilere kurban edildiği bir şekil aldı ve hani böyle benim hiç istemediğim halde insanlar başörtülü bacısı olduğum için benden bir şeyleri temsil etmemi bekliyorlardı. Hani hem bir kesim onu bekliyor diğer kesim onun gibi olduğumu düşünüyor ben iki tarafa da ait hissetmiyorum. Bu benim için sadece nasıl uzun kollu giymeyi tercih ediyorsam başımı da örtmeyi tercih ediyorum ama insanlar için böyle değildi. Bu da beni çok rahatsız etmeye başlamıştı. Sanki benim kişiliğimin karakterimin önüne geçiyormuş gibiydi. Bu da insanlara iletişim kurmamada bana engel oluyormuş gibi hissetmeye başlamıştım. Sonra

çıkarma sürecim de çok kolay olmadı. Tamam ben hadi başımı açıyorum demedim.”

Katılımcı 20, özellikle iş hayatında yaşadıklarının, dindar insanlara karşı duyduğu güveni derinden sarstığını ve başörtülü olmaya devam etmek istememesinde etkili olduğunu söylüyor.

“Şöyle bir yerdi. Konyalı, kapalı muhafazakâr birine ait klinik, çalışanları açık... Kapalı açık ayrımı yapmıyor alırken. Ben gittim CV’mi verdim ertesi gün beni aradılar gelin başlayın diye. Odasına gidip işte bağırarak namaz kılan bir adam, herkes namaz kılsın diye. Ama anlatamıyorum yaşamak gerekiyor ya da niye ben o kadar etkilendim bilmiyorum böyle bir insan, açık kapalı ayrımı yapıyor. Açıkları önemsiyor, seni insan yerine koymuyor. Mesela ben orada hocalarla falan iyi anlaşırdım, hocalar beni çok tutardı çok iyi olduğumu söylerdi. Benim gerçekten sağlık yönünden çok güzel destek olduğum söylerlerdi. Diğerinin böyle bir amacı yok. Ama sen ne dersen de onu destekliyor seni görmezden geliyor. Onu çağırıyor bir şey olduğu zaman. Orası benim hem özgüvenimi bitirdi. Bilmiyorum psikolojimi bitirdi çok kötü yaptı beni.

Bir hocayla bir şey yaşadığımda gidip bunu açıkladığımda, müdürüm ben bu hocayla böyle bir şey yaşadım burada ben haklıyım bir daha bu hocayla çalışmak istemiyorum dediğimde, hoca seçebiliyorsunuz. Ben diğer hocalarla yoluma devam etmek istiyorum dediğimde falan hiç beni dinlemedi bile. O dinlememesi benim içimde bir hırsa, bilmiyorum değişik çok kötü bir şey hasta oldum en son. Diğerleri söylediğinde dikkate alınmıyordu. Diğerleri de hiç sevmiyordu, müdürü hiç kimse sevmiyordu. Eşi de diş hekimiydi ara sıra gelip gidiyordu 9 yaşında kızı vardı. Onlar da geliyor 11 yaşında onlar da tesettürlü falan. 8 yaşındayken kızını kapattı böyle bir aile yani ve ben inanın ki kendimi oraya dayanarak biraz da girdim yani dedim ki beni anlarlar. Aynı dili konuşuruz. 3 yere başvurmuştum.

Burada daha rahat ederim diye düşünmüştüm. Eşim de çok sevinmişti bak ne güzel namazını da kılarsın mescidi de var ne güzel rahat bir ortam falan. Müdür de anlar ondan sonra falan ama anlatamıyorum yaşamak lazım. Şu an da herkes çıktı klinikten bir de hak yiyordu o zaman yanlış hatırlamıyorsam 2000 lira alıyorduk. 400 lirasını odama bırakacaksınız diyordu. 400'ü fazlamış bize. Bütün herkesin yatırması gerekiyor. Herkes odasına dört yüz lirasını bırakıyordu. Bir tehdit mi vardı yok ama çıkarırdı. Oda şöyle bir dönemdi benim için. Belki her şeyin üst üste gelmesinden dolaydır bilmiyorum hep soruyorum niye o girdaptan çıkmadım diye. Bize bir şey mi yapıyor ya diyorduk. Yemeğe bir şey mi katıyor. Biz burayı hem sevmiyoruz hem çıkamıyoruz. Herkes şikâyetçi herkes ortama güvenerek gelmiş ama adam hak yiyor. Ayrımcılık yapıyor. Başka tesettürlü olan da yoktu.

Hatta böyle halkla ilişkilerde falan diyormuş ki benim için o arka planda kalsın, açık arkadaşa sen ilgilen o önde olmasın falan diyormuş. Sen bağırarak namaz kılıyorsun. Hasta geliyor o anda. Her gün klinikte olmuyordu eşinin kliniğinde falan da oluyordu şubeleri var bunların. En son işte ben çıkarken K...’a açtılar. Bana da K...’a gel işin çok iyi falan dedi. K...’da daha rahat edersin dedi. K...’da oturturum ben seni dinlenirsin falan dedi. Dedim ki ben hayatımda bir daha görmek istemiyorum seni dedim. Ben zaten şöyle bir seneye yakın falan hala çalışıyordum o senenin sonuna doğru ben açıldım. Tesettürü çıkardım. Bu bazen biz klinikte çalışırken oturuyor mu herkes çalışıyor mu diye bakmak için bazen kontrol ederler ya. Şöyle bir baktı sonra bir daha baktı bana n’aptın kızım sen falan dedi. Ben böyle cevap vermedim. Diğer kızlarda böyle rahat ediyordu böyle oldu falan dediler. Sizlik bir şey yok dediler, Allah Allah ya dedi aşağıya indi. Ondan sonra da çok karşılaşmadım. Ama ben bilmiyorum içimde ne biriktirdiğimi niye öyle o anda patladığını çözümü ne bilmiyorum. Pişman mıyım, ben zaten daha o gün açılırken pişman olarıktan devam ettim.”

4. Öğrenci İken Başörtüsü Yasaklarını Tecrübe Edenler

Katılımcı 5, başörtülü iken lise ve üniversitede başını açmak zorunda kaldığını, otobüste serviste başını açarak okula girdiğini, ancak o dönemlerde hiç çıkarma düşüncesinin olmadığını anlatıyor.

Katılımcı 8, başörtüsü kullanmaya başladığı dönemde üniversitede yasakların devam ettiğini ve okuluna başını açarak girdiğini anlatıyor. Başörtüsünü takıp çıkarırken kendisini çok kötü hissettiğini, çok zorlandığını anlatıyor. Başörtüsüyle kendini güzel hissetmediğini, güzel görünmeye çalışırken örtüyü yapmak için çok fazla vakit harcadığını, şehirlerarası yolculuklarda örtünün kendisini zorladığını, yemek yerken bile çenesinin altından örtüyü tutturduğunun farkında olarak rahatsız bir şekilde yemek yemeye çalıştığını anlatıyor.

5. Başörtülü Olduğu İçin Dinin Diğer Gereklere De Dört Dörtlük Yerine Getirmek Zorunda Hissedenler

Katılımcı 9, başörtüsü takmaya başladığında 20 yaşında olduğunu, ailesinin karışmayıp kendi haline bırakması ve örtülü hiç arkadaşının da olmaması sebebiyle çok zorlandığını, “başörtüsünün hakkını vermeye çalışmanın” çok zor olduğunu ifade ediyor. Başörtüsünü takmasından itibaren çok kısa sürede çok kilo alıp verememesi ve en doğrusunu yapmak adına bol ve uzun kıyafetler giymesinin kendisini yaşlı gibi gösterdiği kaygıların, zamanla örtüyü kendisi için bir eziyete çevirdiğini anlatıyor ve bu süreçlerde çok fazla rüya gördüğünü ekliyor.

“İlginç bir şekilde çok fazla rüyalarla sınıyordum. Rüyamda sanki böyle hep çarşaf falan gelip beni boğuyordu. Çarşaf dediğim normal yatağa serdiğimiz bir çarşaf var ya geliyor ve ben onun içinden bir türlü kurtulamıyorum. Yani örtüyü kafamda nasıl kodladıysam böyle beni boğuyordu sürekli ama sonradan onu aşmıştım. Çok da keyifli zamanlarım da oldu ilk zamanlar zorlandım, 2-3 sene iyi gitti sonra bir şeyler daha ters gitti.”

Katılımcı 9, başörtülü olduğu dönemde kadınlara dair hükümlerin bazılarının kendisini zihnen çok yordugunu, ne kadar kendini ikna etmeye çalışsa da bazı rivayetleri içine sindiremediğini anlatıyor. Bunların yanında son derece vesveseli olduğunu, abdest konusunda bile kılı kırk yarararak her hükmü öğrenmeye çalıştığını, yine bunun da kendisini yordugunu ifade ediyor.

6. Gelecek Kaygıları Yaşayanlar

Katılımcı 10, başörtüsü kullanmaya başladığı dönemin 28 Şubat süreciyle çakışmasından dolayı ailesinin tedirgin olup kendisini sık sık uyardığını anlatıyor. Ancak kendisinin kararında ısrarcı olduğunu ve namaz kılmaktan çok hoşlandığı için de başörtüsü kullanmanın kolaylaştığını ifade ediyor. Ancak ilahiyat fakültesindeki eğitimi beklediği kadar sevmediğini, sosyal ortamının kendisine uymadığını, mezun olup çalışmaya başlayacağı zaman başını açmak zorunda kalacağı kaygılarını ve nihayetinde başörtüsü konusundaki kendi araştırmalarını yaptığını ve pek çok şeyi yanlış bildiğini fark ettiğini ifade ediyor.

7. Başörtülü İken Ailesi İle Zorluk Yaşayanlar

Katılımcı 11, liseye başladıktan sonra başörtüsü takınca arkadaşlık ilişkilerinin çok etkilendiğini, yalnız ve soyutlanmış olduğunu ifade ediyor. Ancak en büyük değişim ablası ile olan ilişkisinde yaşanmış:

“Ablamla ilişkilerim etkilendi. Ablam istememişti zaten kapanmamı. Açıkta kendisi ve o da kötü etkilendi. Kapalı olmamı istemiyordu. İnancılı aslında ama toplumdaki algıdan dolayı benim de kapanmamı istemiyordu. Bir yaş büyük benden ablam. O da onuncu sınıftaydı. Aynı okuldaydık. Bir de açıkçası yani ben güzel de kapatmıyordum. Beğenmiyordum dış görünüşümü. Ablamla birlikte okula gidip geliyorduk, öğlen de birlikte yiyorduk ama nasıl diyeyim yani rahatsız... Mutlu değildik yani. (...)Yani tam olarak ne zaman karar verdim bilemiyorum. Ama şöyle, ablama zarar verdiğimi hissediyordum. Ablam çok kötü etkilenmişti. Biz ablamla zaten ikiz gibi büyüdük. Bir yaş olduğu için hep aynı okullara gittik. Zaten lisede de aynı okuldaydık. Zaten benim ailem... Babamın tarafıyla çok

görüşmüyoruz. Onlarla çok bir bağlantımız yok açıkçası. Anne tarafım da yani hiç öyle nasıl diyeyim. Onlar da açık. Rahatlar. Benim kendi akrabalarım da sıkıntı çıktı. Teyzemlerle eniştem falan. Onlar da biraz garip mi desem, rahatsız mı desem... Böyle sıkıntılar da yaşadım. Ailesel olarak da annem de... Annemin de biraz babam istedi kapanmasını yani o şekilde. O yüzden bu tarz şeylere karşılardı, hoşlanmıyorlardı. Beni de etkiledi baya bu. Kapandığım zaman eniştem niye kapandın falan demişti. Biraz böyle duruştan bile hissedersiniz ya bir şey demeseler de. Akraba sonuçta. Hissediyordum. Rahat değildim. Gitmek istemiyordum, görüşmek istemiyordum akrabalarım falan.”

Katılımcı 11, en ciddi problemleri ablası ile olan ilişkilerinde yaşamış. Utanılacak ve uzak durulacak biri gibi görülmesinin yanında ablasının ruh sağlığı problemlerinin de en büyük müsebbibi gibi muamele gördüğünü anlatıyor.

“Onun dışında da ablamlarla alışveriş merkezine gidiyorduk mesela, ablam önde gidiyordu falan. Benimle birlikte görülmemek için. Aslında şöyle benim kapandığım sene ablam bir rahatsızlık yaşadı. Sinirsel olarak. Sinir krizi geçiriyordu. Ben onda da kendimi suçladım. Üniversiteye başladığımda okula gideceği zaman arabada ben varsam okula bırakılmayı istemezdi benimle görülmemek için”

Katılımcı 13, büyürken iki farklı cemaatin içinde büyüdüğünü, 7 yaşından itibaren yazları ailesiyle umrede son derece dindar bir hayat yaşarken yaz sonu dönüp okula başladığında bunların hepsini bir kenara koymasının beklendiğinden bahsediyor. Kardeşi yeni doğunca, 10 yaşındayken son kez ailece umreye gitmişler ve yeni bir kardeşin gelmesiyle katılımcı kendisini örnek olması gereken abla gibi hissetmeye/hissettirilmeye başlamış. Bunların yanında abisinin kendisinden son derece farklı bir hayat yaşadığını söyleyen katılımcı ona her imkânın sunulduğu, araba ve

özgürce hareket etme izni verildiği halde abisinin evden kaçtığını ifade ediyor. Anne babanın tartışmalı ve mutsuz evliliği de devreye girince Katılımcı 13, başını örterek bütün aileyi mutlu edebileceği düşüncesiyle başını örtmeye karar vermiş. Başını örtmesi arkadaşları tarafından şaşkınlıkla karşılanmış. Katılımcı sonrasında kilo almış ve kıyafetleri de olmamaya başlayınca kendisini beğenmemeye başlamış. Başını örttüğü halde babasının çok kontrolcü, gözetleyici olduğunu söylüyor. Dershaneye başladığında ise “pardösüsünü çıkarmama şartıyla” dershaneye yazdırıldığını anlatıyor. Babasının sık sık okula gidip gelirken takip ettiğini, bu güvensizlikten çok rahatsız olduğunu söylüyor.

Katılımcı 13’ün başörtülü iken yaşadığı problemler doğrudan başörtüsüyle ilgili görünmese de aslında ilgilidir. Katılımcı, başörtüsü ile hikayeniz nasıl başladı sorusunu cevaplarken, ailesinin vaktiyle ne kadar dindar olduğunu nasıl tarikatlarla iç içe yaşadıklarını, her yıl şeyh efendilerinin aşçısı olarak 1-1.5 aylık Ramazan umrelerine gittiklerini anlattıktan sonra ailenin zamanla geçirdiği dönüşümü de ayrıntılı olarak anlatmıştır. Anlattıkları doğrultusunda bakıldığında, abisi ile kendisinin anne babalarından gördükleri sabır, tahammül, sevgi gibi duyguların yanı sıra maddi olarak da aileden aldıkları arasında büyük bir fark vardır. Katılımcı kendisinin pek çok şeyden mahrum kaldığını fark etmiştir. Bunların yanında annesinin son çocuğu doğduktan sonra ağır bir postpartum depresyonu geçirmesi, kendisinin 3 yıl kardeşiyle birebir ilgilenmesi, ortaokul öğrencisiyken bütün ailesinin hayatını yüklenmesinin ağır bir takım izleri kalmıştır.

Bunların yanında katılımcı karşı cinsle ilişkilere dair de farklı denebilecek fikirler taşıdığını anlatmaktadır.

“Bir fotoğrafım var mesela etek giymişim üzerine tişört. İçine uzun kollu ama hiç mutlu değilim. Bir de hep şey var kapalımsın bir erkekle göz göze gelme. Bir erkeğin yanına oturma. İstanbul kalabalık, bir erkek bana çarptığında omzumu silmem gerekiyor gibi geliyordu nefret ediyordum. Çok aşırı düşüncelerim vardı, sanki bütün erkekler beni isteyecekmiş gibi.

Hepsinden kendimi korumalıymışım gibi hissediyordum çok çatık kaşlıydım.”

Lise yıllarında ise aile bireyleri arasındaki iletişimsizlik ve gerilim artarken katılımcı üzerindeki ev işleri ve baskı da artarak devam etmiş. Babasıyla çok nadiren iletişim kurduklarını ve yıl boyunca sadece bayram sabahında ailece kahvaltı yaptıklarını anlatan katılımcı, buna rağmen babasının kendisini takip ettiğini, okuldan biraz geç gelse aradığını sürekli kontrol altında tutulduğunu hissettiğini anlatıyor. Ev içerisinde sürekli eleştirilmenin yanı sıra, abisinin evi terk etmesiyle başa çıkamayan ve ağır bir depresyon geçiren annesi ve kardeşleri ile de ilgilenmek durumunda kalmış.

Katılımcı ailesinin maddi durumu iyi olduğu halde yokluk içerisinde yaşadıklarını, bunu da ailesinin daha dindar görünmek adına yaptıklarını anlatıyor.

“Çok iyi kazanıyorduk ama çok kötü arabalara biniyorduk. İyi kazanmamıza rağmen kazandığımız gibi yaşamıyorduk. Babama karşı bunun dargınlığını yaşıyorum madem imkânımız vardı neden bizi hep imkânımız hiç yokmuş gibi yaşattın diye. Şimdi mesela şey olarak demiyorum ama abimin aynı anda Nike’larıConverse’leri her şeyleri vardı ve inanılmaz marka takıntılı bir çocuktur. Ama ben niye sosyete pazarından giyiniyordum ve aldığım bir montu üç sene giymek zorundaydım. Abim her sene üç ayrı mont alırken. Biri deri olacak. Biri şişme biri kaşe. Bu adam bunların üçünü de giyerken ben bir tane şişme montla üç sene geçiriyordum. Sen kendine de harcamıyordun, ben babama bunu da soruyorum. Anneme söylüyordum. Babam kendine de harcamıyor. Eskiden hep bayram alışverişi yapıyorduk artık bayram alışverişi de yapmıyorduk çünkü giyinip süslenip bayram da gideceğimiz bir yer de yoktu. Babam artık tarikatla bayramlaşmayı bırakmıştı. Kendi ailesine gitmiyordu çünkü dedemin vefatından sonra amcamla arasında miras yüzünden küslük oldu. Belki babaannemin elini öpmeye gittiysen o kadar.”

Tüm bu ailevî sıkıntılar katılımcının ailesine dair her şeyle beraber dinî aidiyetini de sorguladığı bir noktaya gelmesine sebep olmuş:

“Sonra ben şeyi fark ettim ben niye kapandım? Anne babamı mutlu etmek için. Ama anne babam mutlu değil. Benim asli görevim anne babamı mutlu etmek mi Allah’a kul olmak mı? Tabii üniversiteye başlarken biraz daha spor giyinme ihtiyacı duyuyordum. Çünkü etek giyemiyordum artık. Kot pantolon üzerine böyle kazaklar giymeye başlamıştım artık. Babamın bu da hoşuna gitmedi. Hiçbir zaman yani 11 yaşında verdiğim o karar aslında hiçbir zaman onları hoşnut etmedi. Beni de hoşnut etmiyordu. Giydiğim şeyler açısından önce çok abla gibi kadınsı giyiniyordum yine hoşnut olmuyordum. Rimel sürüyordum sadece rimel sürmek haram diyorlardı. Ama efendimiz sürme çekiyordu. Ondan sonra koku sürünmek haram... Ama terliyordum ergenliğe girmiştım artık.”

Bir noktadan sonra sürekli eleştirilmek, müdahale edilmek, başarılı olduğu hiçbir noktada ailesini yanında bulamamak ailesini asla mutlu edemeyeceği düşüncesini beraberinde getirmiş.

Katılımcı 16’nın kararını etkileyen süreç bütünüyle bağlanma problemleri ile ilişkilidir. Katılımcının erkek arkadaşı ile evlenmek istemesi annesinden büyük tepki görünce aralarındaki bağın zedelenmesinin kurduğu diğer bağlarının da sorgulanmasına yol açtığı görülüyor.

“Sonra böyle böyle derken bazı şeyler yıkılmaya başladı annemle aramızda çünkü ben mesela hep şöyle olmuşum. Onlar kendilerince beni yönlendirmişler ben de onların yönlendirmelerine kapılmışım hiçbiri aslında kendi fikrim değilmiş gibi düşünmeye başladım. O dönem öyle

düşünüyordum. Annem de şok oldu, çünkü ben her zaman uyumlu çocuk oldum nizami böyle sorun çıkarmayan işte hep nizami seyreden... (...)Babam pek karışmıyordu babam en başta kabul etmiş gibiydi. İstiyorsa zaten olur biz geri döndüremeyiz gibi düşünüyordu ama annem çok sert çıkınca ister istemez çok şey yapmadı. Ama beni de çok kırmadı. Annem çok kırıcı şeyler söylemişti. Sonra meselenin içine aile büyükleri de girince böyle sanki sürekli birileri gelip sen düşünemezsin, senin karar verecek bir aklın yok gibi hani ben üniversiteyi bitirmişim atanmama çok az kalmış. Böyle şey oldu. Kafamdaki anne şeyi çok yıkıldı. Bazı şeyler çok samimiyetsiz gelmeye başladı. Sonra böyle bir sürü olaylar oluyor. Biliyorsunuz ülkenin gündemi çok karışık. Sonra böyle birçok şeyi sorgulamaya başladım. Siyasi fikirler vs. bana bir sorgulama geldi ben bunu neden yapıyorum 2016 civarı. Benim de içimde böyle isyankâr tarafım varmış demek ki. Tabii ki her zaman her şeyi net bir şekilde göremiyoruz ama o dönem anneme karşı böyle fikirler oluştu kafamda. Annem de çok toydu böyle bir şey hiç yaşamamıştı. Annem de biraz üstelersem geri basar diye herhalde düşündü. Çok şiddetli tartışmalarımız oldu. Çok saçma laflar, gereksiz sonradan onun da çok pişman olacağı. Ben bir anda böyle kötü evlat... Bende de öyle bir duygu var annemi üzersem dünyanın en kötü evladı ben olurum gibi. (...)Sonra ben niye başımı örtüyorum niye ben böyleyim. Bu zaman kadar hep annemi memnun etmek için böyle yapıyormuşum demek ki. Biraz da belki şeytanın vesvesesiydi bilmiyorum. O dönem evlendik. Evlendikten bir süre sonra da açtım başımı. Çok hızlı evlendik zaten.”

Annesiyle zedelenen bağların Allah ile de kurduğu bağların zedelenmesini beraberinde getirdiğini katılımcının şu sözlerinden de anlayabiliyoruz:

“Ben yavaş yavaş biraz soğumuştum böyle mevzulardan. Ben bunu annem için mi yapıyorum bunu annem görsün diye mi böyleyim falan

sorguluyordum. Sonra işte o zaman böyle bir şey söylediğimde çok büyük tepki verdi benim başımı açmam da tepkisel oldu. Ben artık içimden gelmiyor falan dedim. Annem de her vakit şey der kızım hadi kalk abdestini al namazını kıl. Kendi kendimize çetele yapardık annemle işte Kur'an okuyalım cüz paylaşırız falan böyle rutinimizdi bizim. Annemin bir yere gittiğimizde hadi kızım kalk namazını kıl demesi falan bana batıyordu. Yani ben 23-24 yaşına gelmişim hadi abdestini al falan böyle bir süre sonra... Çocukken çok şey değil ama rahatsız ediyordu yani. Böyle böyle yavaş yavaş oturdu bu fikir bende. Bir dönem eşimi suçladı. Eşin yüzünden böyle oldu dedi. Onunla görüşmeye başladıktan sonra fikirlerin değişmeye başladı dedi. Bir sürü şeyler söyledi.”

Katılımcı 16 bu süreçte başörtüsünün sosyal ortamlarını da kısıtlayan bir hale gelmesiyle beraber, “istersem ileride yeniden başımı örtebilirim” düşüncesini geliştirmiş:

“Biraz işte şeytanın da şeyi tabii ki ama. Bir de böyle sevip değer veriyorsun bir arkadaşlık geliştiriyorsun. Ama onların kafasında da farklı bir muhafazakâr başörtülü X, ben öyleydim onların kafasında başörtülü X. 2010'lardan sonra oluşan böyle muhafazakâr şeyler. Mevzu şöyle başladı sonuç olarak... Daha farklı insanlarla görüşerek daha açık fikirli olarak sorgulamaya başladım. Sonra yaptığımız ibadetlerden tut sosyal davranışlarımızı falan da böyle o zaman şeyimi de biliyordum daha ihlaslı olmak daha samimi olmak böyle kaygılarım da vardı gerçekten ama bir süre sonra bu beni belki yoldan çıkardı başörtüsü mevzusunda. İçimden gelmedi yani. Bir süre sonra artık dedim ki hani, bir de şöyle düşünüyordum hani bizim etrafımızda hep bu var. Kapandıysan tamam bir daha aç kapa olmaz ya da açıldıysan bir daha kapanamazsın. Ben öyle düşünmüyordum yani eğer tekrar bir gün içimden gelirse ya neden olmasın yani böyle bir de bilmiyorum çevremden hiç baskı görmedim ama başörtüsü olmadığı zaman

daha fazla insan tarafından daha çok iletişim kurabileceğimi düşündüğüm bir dönem oldu.”

Katılımcı 18, sıkıntılarının daha çok ailesi çevresinde şekillendiğini, ailesinin onayını almak için gösterdiği çabaların bir parçası olarak başörtüsü kullandığını düşündüğünü ve yine de beklediği onayı alamayınca hem ailesine hem de başörtüsüne karşı içinde bir şeylerin yıkıldığını anlatıyor:

“Şöyle aslında çok fazla temeli var ailesel bir temeli var ne bileyim ailemden gördüğüm değerlerin etkisi var. Annemin abime aşırı bir düşkünlüğü sonucu, biraz o sonuca vardık aslında, ben biraz daha annemin gözünde kendimi iyi kız olarak göstereyim iyi kız olayım onaylanmak için aslında öyle bir temeli vardı. Ben böyle çok dikkat ettiğim için, düğünlerde falan çok dikkat ederdim. Annemle falan çok çatıştığımız da oldu aslında. Sonrasında abimin bir evliliği oldu abim o zamanlar nişanlıydı abimin görüştüğü kız da açık falan hani bankada çalışıyor çok rahat falan. Dedim ki onaylanmak için örtülü olmama da gerek yokmuş. Süslenmeye püslenmeye bile şeydim. Hatta kadınlığa ait dişil şeyleri bile çok uzak tutuyordum kendimden. Bir şekilde onun bastırılmışlığı da var.

Baktım hani ne bileyim kadın olmak tabii ki örtülü olmak kadın olmadığı anlamına gelmiyor da. Baktım süslenmek püslenmek kötü bir şey değil. Ve hani annem abimin eşi olduğu için onu yine kız kardeşimle bizim üstümüzde tuttu. Ve dediğim gibi yani bizim aslında değer görmek için örtüye ihtiyacımız yok. Ama tabii bunlar sonradan fark ettiğim, aa aslında burada böyle düşünmüşüm diye sonradan fark ettiğim düşünceler.”

İş hayatında ise dindar görünen insanlardan beklemediği davranışlar görmesinin düşüncelerini pekiştirdiğini ifade ediyor. Yaşadığı bilişsel çelişkiyi gidermek için başörtüsüne yönelik değişen tutumunu destekleyecek yeni bilişler (dindar insanların

dine aykırı davranması, dinin kadına yönelik tutumu, yeni tutumu destekleyecek bilgi arayışı, yeni tutumu destekleyecek sosyal çevre arayışı) eklediği görülmektedir.

“İşe başladıktan sonra da genel, yine tabii toplumda da siyasette de dini kullanan insanların çok da ahlaklı davranmadığını görmem de aslında beni hayal kırıklığına uğrattı. Şu an mesela deistim. Deist olarak tanımlıyorum kendimi. Şeydim çok böyle ütöpik bir şekilde görüyordum dini, dînî yaşamı. Çok fazla hadis olsun tefsir olsun çok fazla okurdum. Ve şey olarak görürdüm benim için din eşittir iyi idi. Toplumda bunu çok fazla gördükçe, ne bileyim yönetimde olur, torpille böyle bir yerlere giren insanları gördükçe biraz açıkçası şeyim yıkıldı. Onun hayal kırıklığı da oldu. Onun dışında hani feminist bir yapım yok aslında hâlâ da yok ama dinde kadın ile ilgili bazı konuları Allah daha doğrusunu bilir diye şey yapmıyordum her zaman. Çok düşünmüyordum bu kısımları bir açıklaması vardır diyordum.

Ama duygusal olarak da uzaklaşınca bu sefer bu düşünceler de geri gelmeye başladı. Çünkü ben bunu hep söylüyorum zaten din biraz da duygu işi. Bir insanı sadece düşündürerek savaşta ölmeye ikna edemezsin. İnsanların hissetmesi lazım niye canını verirsin niye annem babam sana feda olsun dersin? Çünkü duygusal bir şey vardır. Ben biraz duygusal olarak uzaklaştığım için aslında fikirlerim de bu yönde ilerledi diyebilirim. Halının altına süpürdüğüm o düşüncelerim o yüzden geri geldiler. Yani her zaman şeydim zaten her türlü kitap okurdum. Ama o dönemde biraz daha felsefe okumaya başladığımı hatırlıyorum. Çok yakın bir arkadaşım başını açmıştı. Onunla çok konuşuyorduk ama onunla da bu konuları konuşmuyorduk. O beni etkilemek kötü etkilemek istemiyordu. Bunun dışında bu konuyla ilgili şey yapmadım. Bu kararı veriyorum öyle hissediyorum ama bir yandan da kötü hissediyorum. Öyle olunca başını açanların hikâyelerini falan okumadım açıkçası. Ama hani ne bileyim felsefe olur dinle ilgili başka konularda olur biraz daha okumalarımı arttırmıştım.”

Katılımcı çelişkiler yaşadığı dönem uzadıkça ve çelişkisi arttıkça çeşitli fiziksel rahatsızlıklarının ortaya çıktığını anlatıyor.

“Kendimi ben çok fazla kısıyordum zaten. İşte bir ara çok başımın ağrıdığından bahsettim ya. Migren krizlerim çok tutuyordu. İş yerimde falan da beni zorluyordu. Revire gidip yattığımı serum yediğimi biliyorum. Burada nöroloğa geldim bir şey çıkmadı. Baş dönmesi de vardı ama bir şey çıkmadı. Nörolog bu sefer bir tane antidepresan yazdı. Ben çok katıyım o zaman antidepresana da çok karşıyım. Kullanılmaması gerektiğini düşünüyorum. Düşüncelerim her konuda çok katıydı. Günlük hayatla ilgili de sadece dinle ilgili değil. Ama antidepresan kullanmaya başlayınca biraz gevşediğimi düşünüyorum. Çok da fazla aslında bir şey okumuyordum biraz rahatlamamanın etkisiyle. Aslında aa yapabiliirim oldum. Aslında iki senedir falan öyle bir düşünce kafamın arkasında varmış.”

Özellikle aile içinde abisiyle yaşadıkları problemlere değinen katılımcı abisiyle ilişkisini şöyle anlatıyor:

“Abim polis meslek yüksekokulunu kazanıp gitti ben o zaman daha mutlu bir insan oldum mesela. Çünkü eve geldiğimde annem abime çok özel davranıyor zaten. Diyelim ki ben ders çalışırken su alıp masama koyuyorum annem abim kalkıp almak istemiyor diye benim masamdaki suyu alıp götürüyor. Ben ders çalışmaya çalışıyorum. Ev işlerini bir şekilde halledip oturmuşum. Orada bile her türlü çifte standart vardı zaten. Hatta yok yani gidene kadar falan ben abimden dayak yediğimi biliyorum yani. Hatta abim beni dövdü başım yere vurdu içimden diyorum ki şimdi nöronlarım öldü geri gelmeyecek diye ağlamıştım mesela. Fiziksel şiddet de vardı sözlü de vardı. Müdahale etmediler. Hatta kız kardeşim anlatıyor bir gün abim

annemin önünde dövmüş kardeşimi annem hiç müdahale etmediği gibi bir de benim yerime vur demiş.”

Buraya kadar anlattıklarından görülebileceği gibi katılımcının yaşadığı sıkıntılar ailesiyle arasındaki bağlanma problemlerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim başörtüsünü çıkardıktan ve aradan zaman geçtikten sonra ilişkilerinin geldiği noktayı “şimdi nispeten iyiyiz annemle annem artık kızlarını seviyor ama ben çocukken sevdiğini düşünmüyorum.” şeklinde ifade etmektedir.

Bu bölümde anlatılanlar, inançsızlık araştırmalarında ulaşılan “ebeveynler ile çocuk arasında mesafe olması durumunda dinden çıkma ihtimalinin daha yüksek olduğu” ve “dinî şüphenin aile bağlılığı ile negatif ilişkili olduğu” bulgularıyla uyumludur.²²⁹

8. Başörtülü İken Sosyal İlişkilerinde Sorun Yaşayanlar

Katılımcıların bir kısmı başörtülü iken özellikle sosyal ilişkilerinde sorunlar yaşadıklarını söylemiş, arkadaş edinmekte zorlandıklarını veya mevcut arkadaşları ile aralarında başörtüsünün sebep olduğu bir mesafenin oluştuğunu, kendilerinden daha dindar insanlarla sosyalleştiklerinde ise yetersiz hissettirildikleri gibi sosyal hayatlarına dair sorunlardan bahsetmişlerdir.

Katılımcı 12, dinî bir gruba ait bir lisede okuduğunu, kız-erkek ilişkilerinin çok sıkı kontrol altında olmasından dolayı çok bunaldığını ve kendisini sürekli şüphe ve baskı altında hissettiğini söylüyor. Liseye başlarken başörtüsü kullanmaya başladığını ancak lise sonda çıkarmayı düşündüğü ve ailesi de karışmadığı halde okulun baskıcı ortamından dolayı çok çekindiğini ifade ediyor. Ablasıyla birlikte aynı lisede olduklarını, ablasının önce Ankara’da üniversiteye başlayıp sonra İstanbul’a geçtiğini ve orada başörtüsünü çıkardığını da ekliyor. Ablasının kararından sonra okulda onun hakkında kötü konuşulması, ablasının sert sözlerle yargılanmasının kendisini son derece üzdüğünü ve okuduğu okula tepkisinden ötürü yalnızlaştığını ifade ediyor.

²²⁹Kenan Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 80.

Yine Katılımcı 18 başörtülüyken özellikle okulunda kendini kabul ettirme, saygı görme konusunda sıkıntılar yaşadığını ifade ediyor:

“ODTÜ gibi bir ortam ya kendimi çok ispat etmeye çalıştığım oldu. ‘Bak ben başörtülüyüm ama geleneksel bir başörtülü değilim. Ben işte çok okuyorum kendimi geliştirmeye çalışıyorum aslında entelektüel olmaya çalışıyorum’ diye karşımdakine kendimi ispat etmeye çalıştığım zamanlar çok oluyordu. Böyleyim ama çok da çabalıyorum. Dindarım ama bilerek inanıyorum çok araştırıyorum diye. Çok nadiren dinî konular açılıyordu okulda yurtta falan. Din felsefesi ile ilgili bir konuda konuşabiliyordum. Açıldıktan sonra, sürekli kendini ispat etme zorunluluğunun kalktığını hissettim. Sürekli kendini başkasına anlatmaya çalışıyorsun. Dışarıda kahkaha atarken bile dikkat ediyordum artık kendimi kimseye anlatmaya çalışmıyorum bu bana iyi geldi.”

Katılımcı 18, bunların yanında dindarların kadınlara yönelik söylemlerin de kararını etkilediğini şöyle anlatıyor:

“İhsan Şenocak falan. Sonrasında gördüğüm, kadına yönelik şeyler... Ben akıl olarak bir erkekten aşağı olduğumu düşünmüyorum. Şahitlik falan da öyle... Dört eş konusunda mesela savaş zamanı vs alınabilir diyordum bu konuda hâlâ bir itirazım yok. Ama akıl olarak aşağı olduğumu düşünmüyorum. Nureddin Yıldız’ın falan genel düşüncesi öyledir. Eşinden izin alarak... Önce Allah’a sonra eşe itaat falan. Bu kısımlar beni çok şey yapıyordu yani. Akıl olarak kimseden aşağı değilim. İkinci tür bir insan değilim sadece insanım. Bunlar beni çok itti tabii açılma sebeplerimden biri de bu.”

Katılımcı 19, lise yıllarını şöyle anlatıyor:

“Ailem daha rahat etmem açısından beni daha muhafazakâr ailelerin çocuklarının olduğu bir liseye yollamışlardı. Özel bir liseye... FETÖ lisesi değil. İlim Yayma Cemiyeti, onun kolejiydi. Lise hayatımdan nefret ettim. Çünkü gerçekten aslında yeşil sosyetenin diyeyim, ne kadar ikiyüzlü olduğunu gördüm. Hatta babama bir keresinde siz benim burada rahat olacağımı düşünerek buraya yolladınız ama belki de ben Beşiktaş Anadolu’da daha rahat edecektim. Çünkü mesela Müslümanlığa dair fikirlerim çok zedelendi. Mesela bizim okulda hem fen hem Anadolu Lisesi vardı. Fen lisesindekiler daha akli başındaydı bunu yapmıyordu ama Anadolu lisesindekiler yapıyordu bilmiyorum bunu belirtmemin sizin için bir faydası var mı? Mesela orada işte şunun bunun kızı... Muhafazakâr kesimden ünlü bir insanın kızı... Hani gerçekten sorsanız tam ibadetlerini yerine getirir gerçekten iyi bir mümin olduğunu düşünürsünüz ama gerçekte bunun tam tersi hareketleri vardır. Hani gerek ne bileyim fitne fesat yayma olsun gerek dedikodu olsun kötü laf söyleme ya da zina olsun böyle şeyleri çok gördüm aslında biraz ikiyüzlüydü bence böyle şeyler benim Müslümanlığa dair fikrimi çok zedeledi. Bazen şeyi düşündüğüm oluyor bu liseye gitmeseydim gerçekten İslam’ı düzgün yaşamayan insanları bu kadar çok görmeseydim acaba şu an böyle bir karar verir miydim hâlâ takmaya devam eder miydim diye düşünüyorum. Ama aslında çıkarma davranışımı sadece lise travmalarına bağlayamam. Aslında bütün toplumda bakıldığında iktidarın da biraz suçu olarak görüyorum. Bu kadar cami yapılıyor bu kadar imam hatip var. Ama kimse gitmek istemiyor bu kadar cami var ama Taksim’e yeni cami yapıldı ama kimse gitmiyor. Tamam cami yapılsın çok güzel ama içinde insanlar namaz kılmadıktan sonra o bir cami değildir betondur. Bu kadar kavramların içinin boşaltılması da hem benim hem çevremdeki insanların başörtüsünü çıkarmasında etkili oldu diyebilirim.”

Ancak biraz düşününce o yıllarda bu problemleri başörtüsüyle bir arada düşünmediğini itiraf ediyor ve şöyle devam ediyor:

“Aslında başörtüsüne olan rahatsızlığım lisede başlamadı her ne kadar bir takım olaylar olsa da... Ne zaman başladı... Aslında hazırlık ve birinci sınıfta ailemden uzaklaştığım için çok büyük bir depresyona girdim. Hem tam olarak doğduğum büyüdüğüm yer 18-19 yaşından beri aynı sitede aynı çevrede... Tabii ki başka insanlarla tanışıyor olsam da çok yakın tuttuğum insanlar senelerdir hiç değişmedi. Bu yüzden bir anda şehir dışına gelince çok yalnız hissettim. Hiç çevrem yoktu. İnsanlara nasıl bir sınır çizmem gerektiğini de çok kestiremedim. Çünkü hani önceden ne olur ya ablamların tanıdığıdır ya anne babamın tanıdığıdır ona göre davranır ailemi bilir. Bu sınırı kendim çizmek istediğimde nereye kadar çizmek istediğimi bilemedim. Tamam hani ben başörtülü bir kadınıym ama bu sınırları kendim çizebiliyorsam bunu nasıl nereye kadar çizmeliyim bunu çok sorguladım.

Mesela bir erkek benimle konuşurken şöyle koluma dokunabilir mi? Ya da ben bir erkekle yalnız bir restorana gidebilir miyim? Böyle böyle çok ayrıntılı sorular kafama takıldı. Ve bir yandan da çok ağır bir depresyon geçiriyordum. Çünkü çok yalnızdım. Bir yandan da derslerim çok yoğun. Hazırlıkta çok yoğun değildi ama birinci sınıfta çok yoğundu sonra birinci sınıfın ikinci döneminde pandemi yaşandı. Biz evlere döndük. Evde de bunu düşünmeye başladım.”

Katılımcı 21, başörtülüken aile ilişkilerindeki problemlerin yanı sıra sosyal hayatında da sorunlar olduğunu söylüyor.

“Üniversitede daha çok sosyalleştim. İnsanlara bir şey anlatabiliyordum. Eskiden kapalılık zamanımda çok çekingendim. Belki en büyük kötülüğü ben kendime yaptım. O zaman kapalıysam kesinlikle hiçbir erkekle konuşmayacağım gözüne bile bakmayacağım diyordum. Kendi kendimi gereksiz yere çok sıkışmışım. Ablam da kapalıydı ama belli bir düzeyde

mesafeli erkek arkadaş ilişkileri vardı. Benim hiç yoktu. Hep ben kendimi tuttum. O yüzden de bir erkekle nasıl arkadaş olunur hâlâ bilmiyorum. Ben kendi kendime hayatı zindan ettim geleneksel kalıplara sığdırdım kendimi sonra içinde çok bunaldım sonra da dedim ki ben geleneksel olan dine inanmıyorum. Yani insanların toplumun inandığı dine inanmıyorum ben hak olan dine inanıyorum. Gerçek hak din neyse ben onu araştırıp bulacağım çünkü ben Allah’la olan bağımı hiçbir zaman koparmadım hep böyle inanıyordum zaten ona. Örtülüyken kendime güvensizlik çok vardı ama bunu örtüyle bağlantısı olduğunu da düşünmüyorum. Ama açıldıktan sonra kendime ayrı bir enerji geldi daha çok insanlarla konuşabilme enerjisi geldi. Bilmiyorum ama bence bunun kapalılıkla bir ilişkisi de yoktu diye düşünüyorum. Sadece son zamanlarda boynumu çok rahatsız ediyordu kapatırken çok daralıyordum yeter falan oluyordum. Hatta burayı biraz açık bırakıp sağlı sollu atıp gitmeye başladım. Bu sefer de başörtüsüne saygısızlık ediyordum gibi geliyordu. Kendime artık bir karar ver tam olarak neyden rahatsızsın diyordum. Eğer böyle bir şey varsa gerçekten.”

9. Başörtülü İken Kamusal Alanda Sözlü Tacize Uğrayanlar

Katılımcı 12, başörtüsünden dolayı sözlü olarak taciz edildiğini de söyleyen katılımcı şöyle anlatıyor:

“Ben başörtülüymen iki üç kere başörtülü olduğum için fiziksel olmasa da sözlü şiddete maruz kaldım. Birinde oturduğum çevrede kaldırımdan giderken çok büyük bir olay değil de bir tane yaşlı bir kadın “sevimsiz” dedi yanımdan geçerken.İkincide Oran’daydık. Oran kampüsten çıktık gidiyoruz zaten sapa bir yol. İki arkadaşım var ikisi de açık. Biz yürürken rüzgâr çok fazlaydı ben de açılmasın diye şöyle yaptım, bir tane adam arabayla geliyordu yavaşladı değişik hareketler yaptı ne yapıyorsun gibi, o kadar korktum ve aşağılandım ki, sinirli sinirli böyle el kol yaptı dövecek zannettim. Sadece bunlar değil ama çok etkilendim bunlardan.”

10. Politik Etiketlenme

Araştırmamızın üçüncü sorusu “Bireyin siyaset konularıyla ve siyasilerle olan olumlu veya olumsuz ilişkileri başörtüsünü çıkarma yönünde dinî tutum ve davranış değişikliğinde etkili olmuş mudur?” şeklindeydi. Bu soruya cevap verebilmek için katılımcılara başörtülü oldukları dönemde politik olarak bir grubun mensubuymuş gibi bir etiketlenme yaşayıp yaşamadıkları, yaşadılarsa bunun kendilerine nasıl hissettirdiği, bu kararı vermelerinde etkili olup olmadığı soruldu.

Aslında yaygın kanaate göre insanların dinî inançlarına göre politik partileri tercih edebildiklerine inanılsa da, bazı araştırmalar iktidardaki politik partinin de insanların dinî tutumlarının yoğunluğunu etkileyebildiğini göstermiştir. Siyaset bilimci Margolis tarafından yapılan bir araştırmaya göre bireyler kendi destekledikleri parti değil de muhalif oldukları parti iktidar olduğunda daha dindar olma eğilimindedirler.²³⁰ Bu bulgu, ülkemizdeki dindar görünümlü bir parti iktidar olmasına rağmen dindar insanların dinden uzaklaşmakta oldukları tartışmalarını anlamaya yardımcı olabilecek bulgulardandır.

Katılımcı 5, başörtülüyken belirgin bir olay yaşamadığını ama başörtüsünü çıkardıktan sonra öncesinde aslında dışlandığını çok net bir şekilde fark ettiğini söylüyor.

“Mesela daha normalde soğuk duran insanlar bir anda insanlar daha samimi durmaya başladılar mesela ya da bir ortama girdiğim zaman daha işte başörtülü iken girdiğim zaman bir ortama biraz daha mesafeli birazcık daha yargılayıcı duran insanlarda açıkken girdiğim zaman o yargılayıcılık yoktu mesela.”

Katılımcı 6, yaşadıklarını şöyle anlatıyor:

²³⁰Michele F. Margolis, “Cognitive dissonance, elections and religion: How partisanship and the political landscape shape religious behaviours”, *Public Opinion Quarterly* 80/3 (2016), 717-740.

“Politik olarak tabii ki yani dışarıdaki insanlar başörtülü olduğun için direkt olarak seni Ak Partili olarak yaftalıyorlar. Yani doğal olarak politik olarak bir yaklaşımları vardır insanların ama ben kendimi öyle konumlandırmadım hiçbir zaman. Başörtülüyken tabii ki açık CHP teyzelerinin bakışlarına maruz kalıyorsun bazı noktalara hiç girmemen gerektiğini hissediyorsun. O alanların senin alanın olmadığını hissettiğin falan oluyor. Şimdi ben bir sergiye ressamların olduğu bir sergiye giderken daha özgüvenli gidiyorum. Şimdi başörtülü gideceğim zaman alabileceğim yargıları yaftaları çok daha düşünerek gidiyorum.”

Katılımcı 9, kararlarında hiçbir şekilde siyasi konuların etkili olmadığını söylüyor. “Benim örtünürken de siyasetle alakam yoktu. Çıkartırken de alakam yoktu. Hani siyasetle bağdaştıramıyorum zaten ben hiç, insanın içinden gelen bir hisle olan bir şey o his kayb olduğunda da bitti.”

Katılımcı 12, üniversitede sıklıkla Ak Partili olmakla itham edildiğini ve bundan çok rahatsız olduğunu ifade ediyor.

Katılımcı 15, bu konudan muzdarip olduğunu söylüyor ve şöyle izah ediyor;

“Neyse grup sözcüsü gibi insanların sürekli açıklama beklemesi, akşam televizyonda cumhurbaşkanımızın açıklamasını görüyor sabah gelip sana soruyor. Ben ne alaka? Yani neden ben? Ya da işte hükümetin bir politikasını beğenmiyor durduk yere her ortamda geliyor seninle tartışmaya giriyor. Belki apolitik bir insanım. Herhangi bir siyasi partiye üyeliğim yok benim. Gidip seçimlerde oyumu kullanıyor muyum, oyumu kullanıyorum. Bana saygı duyan insanlar lehine ben oyumu veriyorum. Bunu her hayatımda her şeyde bunu en ufak şeyde bile olur yani nasıl şey bir örnek verebilir miyim mesela çalıştığım bir yerde bir kere başıma şöyle bir şey gelmişti. Çalıştığım firmalardan birinde. Adam askermiş. Balyoz davasında vs. yargılanmış. Kesinlikle benimle bir samimiyeti yok. Ergenekon’da

Balyoz’la yargılanmış kesinlikle benimle bir normal sohbeti, beni tanımlığı vesairesi yok. Öyle bir muhabbetimiz nasıl bir insan olduğuma dair bir fikri de yok. Adam geldi dedi ki siz bizi yargıladınız dedi elini masaya vurarak, biz de sizi yargılayacağız. 25 yaşımdaydım ya ben bundan üç sene önce. Ne alaka? Ne alaka? Beni neyden yargılayacaksın 1, sen kimsin 2, üçüncüsü o mahkemenin hâkimi ben miyim? Ben mi seni görevinden ettim yahut şey yaptım? Ya da düşünüyorum ben o tarihlerde 16 yaşımdaydım benim görevim ders çalışmaktı dershaneye gitmekti. Kendime bir hayat kurmaktı.”

Katılımcı 16, bu konuya farklı bir açıdan yaklaşıyor ve “ait olduğumu düşünüşüm gruptan rahatsız olmaya başladım. Tek sebep değildi ama.” diyor.

Katılımcı 17, başörtülüler hakkındaki kalıp yargıları içselleştirdiğini fark ettiğini anlatıyor:

“Yani başörtülü bir insanın başka bir başörtülüü gördüğünde onun Ak Partili müteahhit bir insanın karısı ya da kızı olduğunu düşünmesi aslında çok absürt bir durum. Ben de tam olarak aynı fenotipte bir insanken hani. Çünkü çok sinir oluyorum o kesime. O nedenle de onlarla aynı fenotipte olmak beni çok rahatsız ediyordu. İnsanların direkt olarak benim Ak Parti’ye oy verdiğimi düşünüyor olmaları mesela beni çok sinirlendiriyordu.”

Katılımcı 19 da başörtülü olmaktan dolayı örtük bir etiketlenmeye maruz kaldığını anlatıyor:

“Aslında biz başörtülüyken belli bir zümreyi temsil ediyoruz ve o zümrede olmadığımı sürekli insanlara ispat etmeye çalışıyordum. Kendimi

kanıtlamak zorunda hissediyordum. Direkt bana yönelik sen şu partiye mi üyesin gibi ya da politik tartışmalarda ben söz almak istemediğinde bile söz almam bekleniyordu. Aslında bir kadına bu çok ağır bir yükümü.”

11. Değerlendirme

Bütün bu ifadeler değerlendirildiği zaman katılımcıların başörtülü iken yaşadıkları problemleri şu başlıklarda toplamak mümkündür:

1. Akranlar tarafından dışlanmak
2. Bir grubun kimliksiz bir üyesi gibi davranılmak
3. Başörtüsü yasakları döneminde okumak veya çalışmak
4. Güzel hissetmemek
5. İşyerinde mobbinge maruz kalmak
6. Başörtülü olduğu için dinin her emrini mükemmel bir şekilde yaşamak zorunda hissetmek
7. Gelecekte iş bulamayacağına dair kaygılar
8. Aile onayı alamamak, ailenin kardeşler arası adaletsiz davranışları
9. Kardeşlerin baskıları
10. Aile ile bağlanma problemleri
11. Kamusal alanda başörtüsünden dolayı tacize uğramak
12. Hem dindarlar hem de seküler kişiler tarafından sürekli eleştirilmek

Yukarıdaki anlatılara göre bireyin sosyal yaşantıları, çevresinin önyargılı ve dışlayıcı tutumları başörtüsüne yönelik tutumlarını değiştirmesinde büyük oranda etkili olmuştur.

Katılımcıların ifadelerine dikkat edilirse bir kişide yalnızca bir başlıktaki yaşantıların olduğunu söylemek güçtür. Her birey hemen hemen 2-3 başlıkta da değerlendirilebilecek yaşantılar aktarmıştır. Başörtülü iken yaşadıklarına dair anlatılar, başörtüsünü çıkarma sürecinin nasıl başladığı, ne kadar sürdüğü ve nasıl sonlandığına dair de bize ipuçları vermektedir.

F. BAŞÖRTÜSÜNÜ ÇIKARMAYA KARAR VERME SÜRECİ

Katılımcılara başörtülü oldukları dönemde yaşadıkları ve hissettikleri sorulduktan sonra çıkarmaya nasıl karar verdikleri, sürecin ne kadar sürdüğünü düşündükleri soruldu. Bu

Katılımcı 1, tutum değiştirme aşamasında yaşadığı bilişsel rahatsızlık sürecinin 8 ay kadar sürdüğünü, bu süreçte aynaya bakmak, yeni şeyler almak istemediğini hatta kimseyle görüşmek bile istemeyecek duruma geldiğini anlatıyor.

“Hani rahatsız oluyordum. İnsanların bakış açısından mıdır? Kendi kendime bakamıyordum aynada. Yeni elbise almak istemiyordum, yeni şal almak istemiyordum. Kıyafet almayı ben Kasım’da bıraktım mesela. Haziran’da açıldım. Zorunlu olmadıkça yeni kıyafet almak istemiyordum. Kendim gibi hissetmiyordum aynaya baktığımda. Farklı birisini görüyordum. Örtüden değil de... Aynaya baktığımda bu kişi beni yansıtmıyor diyordum. Yeni şal almak istemiyordum. Arkadaşlarımla buluşmak istemiyordum. Çıkmadan son dakikaya kadar geri çevirsem mi diye düşünüyordum.”

Katılımcı 2, yaşadığı tutum değiştirme sürecinin bir yıl kadar sürdüğünü bu süreçte kendisini güzel bulmadığını, tutumunu aşamalı olarak değiştirdiğini anlatıyor. Üniversitede öğrenciyken yurttaki saçlarını görenlerin “böyle çok daha güzelsin, böyle daha iyi” gibi cümlelerinin kendisini etkilediğini ifade ediyor. Bu sürecin 1 yıl kadar sürdüğünü söylüyor. Önce bazı mekânlara açık gitme sonra kapüşonla şapkayla çıkma sonra tamamen başörtüsünü çıkarma şeklinde bir süreçten geçtiğini anlatıyor.

Katılımcı 3, yasaklardan dolayı hayatının çoğunu açık geçiriyor olmasının onda başörtüsünün anlamının kaybına sebep olduğunu anlatıyor. Başörtüsüne yönelik tutumunun değişmeye başladığı süreçte ilk olarak namaz kılmayı bıraktığını ifade ediyor. Sonraki aşamada “Zaten tam yapamıyorum” fikrinin oluştuğunu ifade ediyor. Kesin karar vermesi 1-1.5 yıl kadar sürüyor.

“Anlamını veremediğim bir şeyi yapmanın, yarım yamalak yapmanın benim için daha zor olduğu kanaatine vardım. Yani bir şeyi ya hakkıyla yapacaksın, ya yapmayacaksın. Bütün namazlarım hepsi gidiyor okulda. Öğlencisin. Öğlen namazını bile kılmaya şansın yok. Bir iki kere gizli saklı

namaz kılacak yer bulup kendimize, seccade götürüp kılmayı denedik falan. Bir şeyi bırakınca... Yani günlük hayatında da öyledir. Bir namaz vaktini geçirince ikinciye de geçirmek kolaylaşıyor. Bir şeyi bir kere yapmayınca anlatabiliyor muyum? Yani hakkını vererek yapmadığım bir ibadetin, bir zorunluluğun, bir farzın, benim için artık anlamını... Tabii ki yanlış bir düşünce ama... Zaten dedim hayatımın üçte ikisini başı açık olarak bütün meydanlarda geze geze geze geze gidiyorum yani. Hep önlük giydim okulda pardösüyü çıkarınca. Çok uzun süre önlük giydim.”

Katılımcı 4, kendisine başörtüsünün dikte edildiğini ve başkaları için örtündüğünü düşündüğünden bir türlü alışamadığını, takarken boğuluyormuş gibi hissettiğini söylüyor. Kesin karar verip başörtüsünü çıkarması 1 yıl kadar sürüyor.

Katılımcı 5, başörtüsünü çıkarma düşüncesine sebep olan spesifik bir olay olmadığını ancak boşanma aşamasında bu düşüncesinin şekillenmeye başladığını ifade ediyor. Katılımcı 5, annesini kaybetmenin ve babasının yeniden evlenmesinin üzerinden çok zaman geçmemişken bir de boşanma tecrübesi yaşıyor. Eşinin ailesi ve bizzat kendisi tarafından kabul edildiğini, sevildiğini hiç hissetmediğini ve pek çok büyük değişimi üst üste yaşadığını söylüyor. Eşinin kendi annesi ve kız kardeşi açık ve rahat giyinebilirken kendisinin giyimini İslami ölçülere uymadığı gerekçesiyle sık sık eleştirdiğini söylüyor. Kesin karar verip başörtüsünü çıkarmasının 1 yıl kadar sürdüğünü, hala babasıyla görüştüğü zaman başörtüsüyle gittiğini söylüyor:

“Bana uzun giy, siyah giy, büyük başörtüsü kullan derdi ama kendisi namaz kılmazdı, cumalara ara sıra giderdi. Sanki benim onun görünümüne ne kadar katkıda bulunduğumla ilgileniyordu. Kıskançlık değil kıskanç değildi. Kendi ailesi arkadaş ortamı öyle olmadığı için sinirleniyordum. Hatta şu an tekrar evlendi açık bir bayanla. Alkol alıyor. Beni çok öfkeliendiriyordu bu talepleri.”

Katılımcı 6, ilahiyat fakültesinde okurken dinî inancının bütün olarak, hiç sorgulamadan ailesinden kendi inancı olarak aldığını fark ettiğini söylüyor. Sorgulamayla başlayan süreç ibadetlerin anlamsızlaşması ile devam etmiş. Ancak yaşadığı rahatsızlık hissini gidermek için herhangi bir kişiye danışmamış.

“Ben o aralar hocalarla da konuşmadım hiç. Bu benim bir içsel yolculuğumdu. Aslında ben kimim? Sorusuna cevap verdiğim noktada din tabii ki çok baskın ben kimim sorusunda. Yaşantımızda da çok baskın çünkü. Şimdi mesela güzel sanatlar fakültesinde okurken onu fark ediyorum. Tabii ki insanların hayatlarında hâlâ din var ama benim kadar hiçbir zaman hayatlarına almamışlar. Öyle bir ailede dünyaya gelmedikleri için. Sadece geleneksel olarak yaşamışlar ve o da rahatsız etmiyor onları. Ama karakterinizde bu kadar baskın bir şey varsa mecburen orayı da deşiyorsunuz ben kimim sorusuna cevap ararken.”

Karar verme aşamasına yaklaştığında kendisini asıl kaygılandırmanın kararını çevresine kabul ettirmek olduğunu ifade ediyor. Bu sürecin 3 yıl kadar sürdüğünü anlatıyor. Rahatsızlık hissi arttıkça daha içe kapanık bir kimliğe bürünmüş.

“Başörtüsüne geldiğimde işte bu tabii çok uzun bir süreç üçüncü sınıfta bu soruları sormaya başladığımda tamam başörtüsünü de sorgulamaya başladım ama bu benim için çok erken bir dönemdi. O yüzden hep erteledim soruyu. Bir de hep şu vardı kafam açılacağı ama ne zaman ne koşullarda açılacağı? Zihnimde bu kararı vermiştim. Ama beni asıl etkileyen kısmı, ailem ne düşünür, etrafımdakiler ne düşünür? İnsanlar kırılır mı onları üzer miyim? Bu noktada sadece... (...) O yüzden yaklaşık üç sene, istediğim halde, üç sene boyunca bunu dile getiremedim. İnsanlara söyleyemedim. Hep imam hatip-ilahiyat camiasında büyüdüğüm için, kime söylesem anlamayacaktı. Zihnimin çok yorulacağını düşündüm. Çok içime kapandım.

Bu konuyu kapattım. Ertelemediğim çok süreçler oldu. En son bir gün şey oldu, erkek arkadaşımın ayrıldığı bir süreçti o zaman. Kendimi yine bulmaya çalıştım. Çünkü onu da terk etmemin sebebi, yine bana benim sınırlarıma, benim kimliğime artık sınır getirmeye başladığını düşündüğüm bir noktaydı. Dedim ki yani artık daha neyi bekliyorsun yani. İnsanlar istedikleri hayatları yaşıyorlar. Tabii şu da çok büyük etken; ailemde yaşadığım sorunlarda etrafımdaki insanlarda hep şunu gördüm: onlar kendini düşünüyorlar. Kendi hayatlarını yaşıyorlar. Sen niye bekletiyorsun kendi hayatını yaşamak için yani onları bu kadar niye düşünüyorsun sorusunun cevabında dedim ki artık benimle beraber kim olmak istiyorsa olsun olmak istemiyorsa da kendi yollarına baksınlar ve ben olanlarla devam edeyim. En sonunda, tabii çok yakınım ve çok değer verdiğim için annemle başladım mevzuya.”

Katılımcı 7, öğrenciyken bir süre muhafazakâr moda dergisinde çalıştığını ve başörtüsüne yönelik tereddütlerinin de ilk o zaman başladığını anlatıyor. Hem daha güzel giyinme arzusu hem de başörtüsünün sektörde ilerlemesine engel oluşturması zihninde başörtüsüne yönelik birtakım şüphelerin oluşmasına yol açmış. Ailesinin kendisinin örtülü oluşunu aşırı övmesi ve başkalarına da örnek göstermesi, kararın uygulanmasını epey zorlaştırmış. Önce arkadan bağlama sonra ise boneyi çıkararak saçların biraz görülmesi şeklinde imaj değişikliğine gittiğini söylüyor. Katılımcı 7, içten içe Allah'ın, onun açılmasını istemediği için bir takım işlerinin ters gittiğini düşündüğünü ifade ediyor. Dışarı ilk açık çıktığında yağmurun yağması, farklı bir ortama geçince açılmaya kararlı olduğu dönemde yurt dışında çalışma imkânının bir anda rafa kalkması gibi durumların, onu Allah bunu istemiyor gibi düşüncelere sevk ettiğini söylüyor.

“Kendime kabul ettirmek için şu düşünceye sarıldım: Bu beni koruyor. Bu başımdaki yani tesettürüm beni koruyor birçok şeyden. Tamam, ben sadece bunu yapabiliyorsam bunu yapayım. Ama istemiyorum. Hani bilmiyorum

belki siz biliyorsunuzdur farkı. Hani bir isteyerek yapmak... Bir de zorunda hissetmek, korktuğun için yapmak... Hani artık samimi hissetmiyorsun ama mecbursun. Mecbur bırakılmışsın gibi. Çünkü arkadaşların var severek yapıyorlar. Severek kapanmışlar.”

Katılımcı aynı zamanda kendini hiç beğenmediğini hep başörtüm olmasa şöyle giyinirdim başörtüm olmasa böyle giyinirdim gibi düşünceleri olduğunu ifade ediyor. Saçlarının döküldüğü gerekçesiyle başörtüsünün altına bone takmayı bıraktığı, tatillerde yalnızca bir bandana taktığını ve iş yerinde sık sık arkadaşları tarafından saçın görünüyor diye uyarılsa da bunu pek umursamamaya başladığını anlatıyor. Katılımcı bu noktada artık tutumunun aşamalı olarak değişmekte olduğunu ifade ediyor. O süreçte klinik psikologdan terapi almaya başlıyor, bu konu hiç konuşulmadığı halde kendini tanıma, istediklerini ve istemediklerini belirleme noktasında terapinin kendisine çok iyi geldiğini söylüyor. Zamanla başörtüsü takmanın her gün zorla yaptığı ve hiç istemediği, Allah için değil insanlar için yaptığını düşündüğü bir eylem haline geldiğini söylüyor.

“İki yıl önce bir kere dışarı açık çıkmayı denemiştim. Çok rahatsız hissetmişim, çıplak hissetmişim. Yine öyle olur diye korktum. Bir haftasonu için İzmir’e gidecektim. Dedim ki orada beni kimse tanımıyor oradan açık döneyim. Anneme de söyledim. Babam eve kabul etmem demiş. Dedim etmezse etmesin yani böyle takmanın, onun için takmamın zaten bir faydası yok. Arkadaşım havaalanına bırakacaktı beni. Öyle çıkacaktım, açık çıkacaktım çıkamadım evden. Dedim ki bekle ben bandana takıp geleyim. Hâlâ Ankara’dayım ya. Hâlâ şey hissediyorum kendimi. Bandana taktım. Yine gittim havaalanında... Havaalanına çıktıktan sonra aldım onu başımdan. Hani ilk başta biraz böyle değişik oluyorsun ama artık insanlar bana bakmıyor. İnsanları süzüyorum. Yok, kimsenin umurunda değilim ben. İzmir’de indim, dışarı çıktım. Bayağı bir rüzgâr vardı. Hani o arkadaşşıma hemen yazdım. Dedim ki çok farklı bir hismiş ya. Böyle rüzgâr saçlarını içinden geçiyor. Hiç deneyimlememişim. Dediğim gibi benim hep açık

olmam, kapalı alanların içerisinde. Balkona bile çıkıyorsun. Komşu görüyor bir şey kafana al çık. Güneş görmemiş zaten. O gün bugündür yağmur yağdığına kar yağdığına başımı kapatmıyorum. Soğukta falan bazen şapka takıyorum ama yağmur yağdığına falan özellikle başımı açık bırakıyorum. Onu hissetmek istiyorum. Kaybettiklerimi, bunları deneyimlemek istiyorum. İşte Kordon'da geziyorum İzmir'de. Bayağı bir rüzgâr var. Saçım önüme geliyor. Dokunmuyorum. Yani diyorum bugün onların özgürlüğü var artık. Çok güzel hissetmişim. Bilmiyorum. İşte vicdan azabı yok. Daha güzel daha mutlu hissettim. Hatta sonradan kapalı bile olan arkadaşlarım hani şey dediler bana. Sende bir huzur görüyoruz artık. Böyle bir barışmışsın. Bir sakinleşmişsin gibi görüyorsun karar verme sürecinde.”

Katılımcı 8, başörtülü olduğu dönemde üniversite öğrencisi olduğu için kendisini en çok düşündüren şeyin mezun olunca başörtülü olarak iş bulamama korkusu olduğunu ifade ediyor. Yabancı bir dil üzerine uzmanlaşan katılımcı, dilin konuşulduğu ülkenin de Müslümanlara karşı son derece önyargılı olduğunu, dolayısıyla başörtüsünün iş imkânlarını ciddi anlamda daralttığını düşünerek gelecek kaygıları yaşadığını ifade ediyor. Öğrenciyken yurt dışına okumaya gidince başörtüsünün muhatabında sebep olduğu mesafeyi de görünce kaygıları desteklenmiş. Bu kaygı ve karar verme sürecinin aylarca sürdüğünü ve depresif bir süreç olduğunu ifade eden katılımcı, sabaha kadar uyumadığı bir gece nihayet bu kararı aldığını ve o sabah okula başörtüsünü takmadan gittiğini anlatıyor. Başörtüsünü çıkarmasının üzerinden 10 yıla yakın zaman geçtiği halde sık sık ikinci kez başörtüsü kullanmaya karar verip yine başörtüsünü çıkarmak istediğine dair rüyalar görmesini içinde bu kararına dair oturmayan bir şeyler, bir huzursuzluk olduğu düşüncesine bağlıyor. Bu rüyaların hemen hemen ayda bir sıklıkta olduğunu ve son derece huzursuz hissettirdiğini ifade ediyor.

“Ve şu an tekrar kapandım ve tekrar nasıl açılacağımı, bunun kaygısını yaşıyorum hep rüyalarımda ve bu benim için artık şey oldu. Nasıl desem,

rutin haline geldi yani bazen ayda iki kez gördüğüm olurdu. Bazen 2-3 ay görmezdim. Tekrar devam ederdim. Bence hâlâ aşabilmiş değilim, çünkü belki sorsan yine yakın zamanda görmüşümdür. Buna benzer bir rüya mesela ne zaman görmüşümdür? 2 ay önce falan yine görmüşümdür kesin rüyamda kapandığını ve ya ben nasıl yaptım bunu neden yaptım dedim. Hatta bak şöyle bir şey var bu öyle bir hale geldi ki dedim ki bir dahaki rüyamda ben bunun rüya olduğunu bak gerçekten söylüyorum rüya olduğunu anlayacağım. Ve kendimi bu bir rüya, uyandığında sen açık olacaksın diyerek telkinleyeceğim. Çok yoğun... Ciddi yoğun bir huzursuzluk...”

Katılımcı 9, geri dönüp baktığında başörtüsünü çıkarma kararının başörtüsünün kendisinden duyulan bir rahatsızlıktan çok başka şeylere karşı olan hıncını başörtüsünden çıkardığını düşünüyor.

“Ben sanki böyle hayatında yolunda gitmeyen şeylerin psikolojik buhranların hıncını başörtüsünden almışım gibi düşünüyorum. Bugünlerde 3 yıl önceye dönüp baktığımda çünkü sanki onu yapınca her şey düzelecekmiş gibiydi ama hiçbir şey düzelmedi. Okulu bitiremiyordum işte böyle kadın erkek ilişkilerinde sorunlar yaşıyordum. Aynaya baktığımda sorunlar yaşıyordum. Yani tamamen kendimle ilgili şeylermiş. Psikolojikmiş çoğu da ama başörtüsünü çıkarmak hiçbirini düzeltmedi. Önce namaz kılmayı bıraktım. Sonra kıyafetlerim kötü hissettiriyordu. Beni mutlu eden başka kıyafetler giymek istiyordum, saçlarımı açmak istiyordum. Yani hani inancımı kaybettim diye tesettürden çıktım diye bir şey yok. Yapamadığıma ikna oldum, ondan sonra.”

Katılımcı 10, namazı ve dolayısıyla başörtüsünü sevdiğini ancak ilahiyat fakültesindeki eğitimi beklediği kadar sevmediğini, sosyal ortamının kendisine uymadığını, mezun

olup çalışmaya başlayacağı zaman başını açmak zorunda kalacağı kaygılarını ve nihayetinde başörtüsü konusundaki kendi araştırmalarını yaptığını ve pek çok şeyi yanlış bildiğini fark ettiğini ifade ediyor. Başörtüsünün zorunluluğuna dair düşüncesi değişince okulun bitmesine yakın zamanlarda yavaş yavaş başörtüsünü çıkarma denemeleri yaptığını anlatıyor. Ancak ilk denemelerinin travmatik olduğunu, günlerce rüyalarına girdiğini söylüyor. İlk başını açarak çıktığında çok utandığını söylüyor. Ayrıca Katılımcı 10'un tecrübesinde rahatsızlık sürecinde açıkça yeni tutumu destekleyecek bilgi arayışına girdiğini görüyoruz.

“Ben araştırmaya başladım. Öncesinde net bir bilgim yoktu. Sadece siyasi ve iş hayatındaki ve toplumsal baskıyla alakalı rahatsızlığım vardı. Gerek başörtüyü savunanlar gerek başörtüsünden nefret edenler beni yıldırma işi açkçası. Yani bu işe nereden girdim ya da işte niye girdim? Çünkü severek yaptığım bir şeydi ama severek yaptığım şey şu anda bana eziyet vermeye başladı. Yani bu tip şeyler insanı araştırmaya sevk ediyor. Bu kadar degecek bir durum var mı? Bırakın hani insan isteyen kapatsın isteyen açsın, bu kadar. Kaldı ki başörtünü takıyorsun, başörtünü beğenmeyen başka bir başörtülü var. Yani senin başörtü şekline göre sana selam veren insanlar var. Başörtüyü açmamı isteyen insanların bir tane bir isteği var ise başörtülü insanların çeşit çeşit istekleri vardı. İnsanlar bir şeyleri çok yanlış biliyorlar bence. O zaman kutsal metinde anlatılan şeyde de bir muallak söz konusu. Neden hocalar bunu tartışıyorlar? Namazın farziyyetini, orucun farziyyetini ise tartışmıyorlar. Ama saçın örtünmesi, saçının telinin örtünmesi tartışılıyor. Yani öyle bir tanesinin görülmesi ile ilgili hiçbir şeyin olmadığı hadis veya kutsal kitapta hiçbir şey yok. Hadis olarak başla, saçın örtülmesi ile ilgili bir şey yok. Bilakis varsa da cariyenin açılmasıyla ilgili hani saçını kapatmadan namaz kılması ile ilgili bir hazreti Ömer'in durumu söz konusu bakış açısı var. Bu kadar yani... Yani ben sosyal olarak baktığımda bendeki etkisi şuydu, ben seviyorum bunu. Hani ben böyle istedim yaptım, kimse zorlamadı, gayet de mutluyum başörtüsüyle. Çünkü namazla bütünleştiriyordum ben başörtüsünü. Hani namus, edep, adabla

bütünleştirmiyordum. Öyle namaz kılan hani başörtüsüyle kapalı başörtülü olmalıdır.”

Başörtüsünü ilk çıkarma tecrübesi çok travmatik geçince vazgeçip bir yıl sonra tekrar deneyen katılımcı, bir yıl sonra işe başlayınca tekrar başörtüsünü çıkarmayı denediğinde aynı sıkıntıyı yaşamadığını anlatıyor. Bunun sebebini ise iş yerinde zaruretten başını açtığı anda sorumluluğu bir başkasına yükleyebildiği için vicdanının rahatlamasına bağlıyor.

Katılımcı 12, dinî bir gruba ait olan lisede okurken okulun kadın erkek ilişkilerinde baskıcı tutumları, öğrencilere karşı ailelerine göre farklı tutumlar takınılması, öğretmenlerin tutarsız davranışları gibi gerekçelerle okuluna karşı olumsuz duygularının artmasıyla başörtüsünden de rahatsızlık duymaya başladığını ifade ediyor. Ancak ablasının başörtüsünü çıkarması ve ailesinin onun durumuna çok şaşırması kararını ertelemesine sebep olmuş. 2 yıl sonra pandemi başlarken daha fazla devam edemeyeceğini düşünerek çıkarmaya karar vermiş.

“Pandemiden önce hayatım çok yoğundu. Pandemi girdi biz sanki savrulduk. Lise bitti tamamen farklı bir ortam devlet üniversitesi. Kendimi toplumdan çok farklılaşmış hissettim. Hem başörtüsünü çok takdir edilmesi gereken bir şey gibi görüyorum hem de bakıyorum sınıfımda açık kızlar var. Ve beni daha ayrıcalıklı görmüyorlar ben aslında çok normal bir insanım. Böyle bir savrulma yaşadım. Dört kişilik arkadaş grubumuz da vardı onlardan çok farklı hissediyordum. Farklı ortamlara girip çıktım sivil toplumda falan ve çok yoruluyordum sürekli kendimi geliştirmeye çalışıyorum sürekli bir şeyler yapmaya çalışıyorum. Kendimi işkolik gibi hissediyordum. Sonra bir anda eve kapandık ben kendimi sorgulamaya başladım dedim ki ben niye kendimi bu kadar yoruyorum. Neden böyle yaşıyorum. Hayatımda şunu da çok yapmışım farkında olmadan. Abartılı bir şekilde üniversitede “başörtüsünü taşımak” görevini yerine getirmeye çalışıyorum. Bu aslında başörtüsünün kendisinden değil benim yaşadığım psikolojik sorunlardan dolayıymış. Mesela ben başörtülü bir arkadaşıyla

oturduğumda sigara içtiğimde rahatsız oluyordum. Başörtülü biri sigara içmez. Başka bir arkadaşım oje sürüyordu. Keşke sürmese diyordum. Eve kapanınca şunu fark ettim ben çok fazla kendimi sıkıyormuşum. Aslında benim başörtüsüne bakışımla da alakalıymış. Ama bunları yaşadım biraz.”

Mükemmeliyetçi içsel baskıların yanında değersizlik duygularının da devreye girdiğini anlatan Katılımcı 12 o süreci şöyle anlatıyor:

“Üniversiteye geçtiğim yaz burun ameliyatı oldum. Öncesinde kendimi çok değersiz, çirkin görüyordum. Ameliyattan sonra kendimi çok güzel görmeye başladım. Şimdi bakıyorum çok güzelmişim aslında bir şey yokmuş ki. Ama psikolojik olarak radikal bir değişime ihtiyacım varmış. Biraz başörtüsü de öyle oldu sanırım. Radikal bir değişim gerekiyordu hayatımda. Ama yapmasaydım da psikolojim üzerine yoğunlaşsaydım belki de ihtiyacım olmayacaktı. İlk açıldığında yeniden kapanmayı hiç düşünmüyordum ama şu an niye düşünmeyeyim ki diyorum. Ama diyorum çalışmama gereken şeyler var. Yardım almak da istiyorum. Belki de kendi üzerimde biraz daha çalıştıktan sonra, belki tekrar olacak içimde bu aslında var. Ama tekrar olduğunda da kendimi eski pozisyonumda görmek istemiyorum. Hani olur ya temizlik hastasıdır biri, temizlik aslında sıkıntılı bir şey değil ama takıntı haline getirmiştir. Sanki başörtüsü benim için öyleydi.”

Katılımcı 12, bir gün bir diziyi izlerken dizideki karakterin dinî kimliğinden sıyrılmasını ifade eden bir sahneden çok etkilendiğini ve kendisinin yaşadığı sıkıntının da kaynağının dindar görünümü olduğunu anladığını ifade ediyor.

“O anda fark ettim açılmak istediğimi. Hayır dedim ben açılmak isteyemem. Çok muhafazakârdım çünkü. İstemiyordumdur hayır etkilenmişimdir dedim.

Böyle ortada dolanıyorum hayır isteyemem diyorum. O akşam bir sürü şey düşündüm. Dedim ki şimdi açılırsam hayatımın yedi yılı ne olacak. O zaman 14 yaşında kapanmışım 21 yaşındayım. Yani hayatımın tamamının üçte biri ve en önemli üçte biri. Dedim ki o zaman bir kere herkes beni böyle tanıyor. Açılmak istediğimde ailem erkek arkadaşım onlarla ilişkim nasıl olacak? Hayatımda bu kadar radikal bir değişim istemiyorum. Çünkü kimliğimi ona göre inşa etmişim ve bu kadar dikkat ediyorum. Bu isteğimi keşke şu an istemesem dedim.

Bu süreç haftalarca sürdü. Dinle ilişkim hakkında da çok düşündüm. Bir aile dostumuzu aradım. Ona biraz sordum ama konuşmalarımız beni tatmin etmedi. Dinden çıkmak gibi değil de dinin hayatımdaki etkisi ile ilgili. Mesel yemek söylüyoruz, kargo geliyor kapıyı açmak için örtünmek zorunda olmak ya bunu yapıyorum ama görev gibi yapıyordum. Bağlama göre değişir ya o bağlamda o adam erkek ama bana o gözle bakacak değil. Ama bunu yapıyorum. Mesela kuzenlerim geliyor bebekliğimden beri abi kardeş gibi büyümüşüz ama başımı kapatmam gerekiyor. Bu sorumluluğun görevleri... Bunları düşünüyordum hep.”

Katılımcı 13, pandemi sürecinde nasıl biri olmak istediğine dair yeni bir sorgulama sürecine girdiğini anlatıyor:

“Pandemi girince... Zaten biraz olay pandemide patlak verdi. Ben üniversiteye başladım. Olmak istediğim yerdeyim. Ama olmak istediğim kişi miyim ondan emin değilim. Var olduğum kişiden memnun değilim. Sonra hazırlığı geçtim zaten İngilizcemin iyi olmasıyla çok gurur duyuyorum ve bunu fark eden insanlar var etrafımda. Annem babam bunu hiç fark etmemişti. On yıl sonraki X nasıl bir insan? Ama onda başörtüsü yoktu, hayalimdeki X’te. Çünkü artık olmak istediğim kadın başkalarını memnun etmek isteyen bir kadın değildi. Kendi hayatı olan, kendini düşünen, kendini mutlu eden bir kadındı.”

Katılımcı 14, lise sonda iken başörtüsünü çıkarmak istediğine karar veriyor. Bu isteğinin başladığı dönemi kısaca, “kendim gibi olamıyordum, dindar insanların dindar olmayanlara karşı ikircikli tavrından rahatsız oluyordum” sözleri ile ifade ediyor.

Katılımcı 15, başörtüsünü çıkarma kararını anlatırken henüz kararından dolayı son derece rahatlamış bir durumda olmadığını da ortaya koyuyor;

“Açma fikri bende şöyle oldu, yani kendimi hâlâ dindar bir insan olarak düşünebilirim tabii bunu bilecek olan Allah’tır ama düşündüğüm zaman ben bazen kendimi hâlâ başörtülü zannediyorum. Öyle bir yaşam sürüyorum. Kendimi hani şey diye adlandıramıyorum. Sekülerkesime geçmiş o tarafa göz kırpayım, gibi değil de. Daha çok bir nefes molası almış gibi hissediyorum açık söylemek gerekirse. Hâlâ başörtüsü fikrinden uzak değilim. Yeniden nasip olmasını çok isterim çünkü kalbimde bunu yaşıyorum. (Ağlıyor) Ben kendimi seküler hissetmiyorum. Sadece bir nefes molası. Öyle hissetmemek için gerçekten çabalıyorum, çünkü belli noktalar aslında basit gibi gelebilir ama hayatımda o çizgileri aştığımda mesela hani çok basit gelebilir. Dışarıdan bizi dinleyen bir insan olsa ya tişört giyince ne olacak sanki işte ya da onu bunu giysen ne olacak dünya böyle bir şey mi zannediyorsun diye düşünebilirler ama. Şimdi şöyle düşünüyorum giyimimi değiştirsem o kadar değiştirsem yavaş yavaş hepsi peşi sıra gelir. Yarın bir gün çoluğum çocuğum olduğu zaman da kendim nasıl yetiştirdiysem öyle yetişmek istiyorum. Onların tabii başka bir dünyada bunları hiç konuşmamasını, bir kadının nasıl yaşayacağına hiç kimsenin karar vermediği, daha özgür bir şekilde yaşamalarını istiyorum ama yani şu an kendim de şeyim. Bir nefes molası verdim gibi hissediyorum çünkü onlara hiç benzemiyorum. Görüntüm olarak evet saçımı sarı yaptım evet. Bu bir dikkat çekme şeyinden ziyade dediğim gibi her zaman süslüydüm zaten. Başörtülüken de saçım sarıydı. Her zaman güzel giyinmeyi, makyaj

yapmayı, her zaman bir ilgin olmuştur yani. Evet, nefes molası gibi düşünüyorum bunu...”

Katılımcı 16,başörtüsü takmamaya başladığı halde gündelik yaşantısında başka hiçbir şeyi değiştirmedigini, tutum değiştirme sürecinin de birkaç ay sürdüğünü anlatıyor. Ayrıca katılımcı 16'nın tutum değişimini başlatan sürecin annesiyle arasındaki bağların zedelenmesiyle başladığını görüyoruz.

“Ben başörtümü çıkardım ama çok da diğer şeylerimden kopamıyorum. Çünkü tamamen bir şeyi reddetmek hiçbir zaman olmadı. Sadece o an samimi gelmiyordu. İçimden gelmiyordu. Bir de ben artık iradeliyim evlenme kararı aldım kiminle evleneceğimi ben seçebilirim. Artık para kazanacağım kendi maddi özgürlüğüm var. O irade şeyi baskın çıkıyor karşıdaki sürekli sana sen kendin karar veremezsin daha çok gençsin işte sen hemen duygularına kapılırsın. Annemlerin hep argümanları buydu. Eşin asker olmasın, doktor olsun. Şöyle yaşayın, böyle yaşayın. Bunları böyle bir inat... Ben ergenliğimi pas geçmişim, o dönemi almışım 23-24 yaşına taşımışım gibi oldu aslında. Öyle yani.Başımı açtım ama hiç kısa kollu veya kısa kıyafet giymedim. Giydiğim en kısa kıyafet de budur. Çok daha kısa da giymemişimdir. Düşünmeye başladığımda 2017 ortası falandı. Mart'ta başladım ama yazın açıldım.”

Katılımcı 17. bu kararı bir anda vermediğini uzun bir süre boyunca düşündüğünü anlatıyor:

“Bir yandan namaz kılmamaya başladım. Beni dinî şeylerle bir arada tutan son bir şey kalmış gibiydi. Birazcık o yüzden de çok daha uzun sürdü. Mutsuz hissetmeme rağmen 1-1.5 yıl daha başörtüsü kullanmaya devam

ettim. O sırada asistanlığım devam ediyor. Orada da açıkçası çok önyargılı olmayıp da biraz karşısındakiyle muhatap olmayı bilen insanlar için hocalarım tarafından zaten, kendimi övüyor gibi olacağım ama aslında iyi bir doktor olduğum için de iyi çalışmalar yapabildiğim, başörtülü olamama rağmen beni sevebilen hocalarım oldu bu süreçte. Ama işte bu ifade ettiğim şekilde başörtülü olmama rağmen... Hocalarım biliyor ki ben aslında işten kaçan biri değilim. Bir şeyleri bahane sunarak... Çünkü öyle görülüyor insanların gözünde. Ama öyle biri olduğumun bilinmesi için beni tanımaları gerekiyor ve başörtülü olduğum için beni hiç tanımayı denemeyecek bunu tercih etmeyecek insanlar var ve onlar hakkımda bazı şeyler düşünecekler ve ben bu düşünceleri bu önyargıları değiştiremeyeceğim asla. Ve bu beni rahatsız ediyordu. O düşünceler açıkçası.”

Katılımcı 17'nin ifadelerinden başörtülü olduğu dönemde işindeki uzmanlığına güvenilmediğini, başörtülü insanlara yönelik önyargıları içselleştirdiği ve kişisel algıladığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki anlatıda bu içselleştirme daha belirgindir. Katılımcı, artık dış grubun kendi iç grubuna yönelik damgalarından rahatsız değildir hatta bizzat kendisi de iç grubuna karşı aynı damgaları taşımaya başlamıştır:

“Başörtüsünün siyasi simgeleşmesinin çok etkisi var. Çünkü iktidar yanlısı olmadım hiçbir zaman. Ve bir gün şöyle bir olay yaşadığımda beni çok etkilemişti: mezun olduktan sonra biraz ailemin desteğiyle kredi çekerek araba aldım. Böyle şey gibi değil SUV diyorlar ya tam öyle değil ama birazbüyükümsü bir araba. Bir gün trafikte karşıda böyle benim arabam gibi tam Jeep değil ama biraz yüksek biraz büyük bir araba gördüm. Bir tane başörtülü bir kadın sürüyordu arabayı güneş gözlüklü ve şey diye düşündüm ya işte al işte kesin Ak Partili müteahhit kocasının ya da babasının falan diye düşünmeye başladım. Al işte... Aldırılmış arabayı kocasına babasına diye düşünürken bir baktım ben de başörtülüym, güneş gözlüklüyüm ve o şekilde arabaya biniyorum. Ve asla öyle bir şey yok ortada yani bu toplumda kalıplaşmış şeyler bende de oluşmuş ve bende başörtüsü karşıtlığı, bir şekilde başörtüsüne karşı bir öfke, işte iktidarın özgürlüğü kısıtlayan

hareketlerine yönelik öfke benim için başörtüsüne karşı bir öfkeye dönüşmüş. Ve öyle bir öfke de duymaya başladıktan sonra bunun benim de kişiliğimin bir parçası olması açıkçası kendi içimde çok çelişiyormuş gibi hissettiren ve beni artık rahatsız eden bir durum olmuştu. Beni artık rahatsız eden bir durum olmuştu. Ondan sonra hem çok şaşırdım aslında kendimi çok özgürlükçü ve insanlara karşı önyargıları olmayan biri olarak tanımlıyorken ne bileyim benim çok tasvip etmediğim ahlaki olarak benim değer yargılarına çok ters şeyler yapan herhangi bir insanla iletişim kurabilirim hani bununla da böyle bir insan olmakla da övünürüm. Ama başörtülülere karşı böyle değildi. Ben kendimin de artık başörtülü olamayacağına karar verdim. Her başımı örtüp dışarı çıkışımda giderek kendimi daha ikiyüzlü, daha yabancı, böyle ikiyüzlülük hissediyordum, birilerini kandırıyormuşum olmadığım biri gibi davranıyormuşum gibi hissetmeye başladım. Sonuç olarak da geçen Mayıs'ta başörtüsü kullanmayı bıraktım. Yaklaşık 1 yıl oldu.”

Katılımcı 18,başörtüsünü çıkarmaya karar verdiği süreçte depresyonda olduğunu, bu kadar büyük bir adım atmak zorunda olmaktansa ölmeyi yeğleyecek kadar büyük bir kaygı duyduğunu ifade ediyor.O günleri şöyle anlatıyor:

“O süreçte yanımda kız kardeşim vardı. Sen ne yaparsan ben yanındayım dedi. Başımı açan başka bir arkadaşım vardı. İlk ona söylemişim zaten. O süreçte depresyondaydım. Açılma fikri beni o kadar korkutuyor üzüyordu ki hani intiharı falan da düşündüğüm zamanlar oldu. Bu tarz bir değişim yapmaktansa. İnsanların tepkisi, ailen falan da seni öyle biliyor çok büyük bir şey yani. İntiharı düşündüğüm süreçte ilk o arkadaşşıma söyledim. O ara baş ağrısı falan da inanılmaz fazlaydı bedensel şeyler de gösteriyor kendini. MR'a girdim. Arkadaşıma dedim ki umarım bir şey çıkar dedim. Böyle rahat rahat konuştum ama düşüncelerimde o var. Bir şey olsun bir şey çıksın bana bir şey olsun istiyorum. Sonra arkadaşşıma söyleyince arkadaşım ya dedi hani gerçekten böyle bir düşüncen olduğu için mi ölmek istiyorsun? Temelde böyle dedim. İlk arkadaşşıma açıldım hatta. Arkadaşım beni biraz

rahatlatmıştı. Önemli olan sensin diye. Bir de erkek kardeşime söyledim. Erkek kardeşim şey dedi sen benim her zaman aynı ablamsın. Benim için fark etmez dedi. Onun dışında nötrdü arkadaşlarım. Ailemin haberi yoktu. Ailede çünkü başımı örttüğümde de ailem bir şey dememişti açtığımda da bir şey demedi. Çünkü dediğim gibi geleneksellerdi ve hatta babamın şeyi vardı kızım hani ODTÜ şey bir ortam rahatsız hissedeceksen aç falan da demişti yani zamanında ama ben o zaman çok amansızdım yani inanıyorum şey yapıyorum kesinlikle geri adım atmam asla çok katıydım o zaman. Annem için de şeydi yani...

Yani dediğim gibi açıldıktan bir süre sonra söyledim o zaman da çok şey yapmadı. Benim ailem o anlamda biraz rahattır bir şeyleri yaparsın sonra söylersin. Ha tamam o zaman derler. Çok şey olmadı.”

Katılımcı 18, değişim sürecinin inançlarındaki anlamsızlaşmayla başladığını düşünerek anlatısını bu noktadan başlatıyor:

“Biraz şöyle başladı aslında mesela gusül abdesti almak çok önemlidir ya. Ben artık inanmıyorum dediğim andan itibaren gusül almayı bıraktım. Kötü hissetmedim. Allah’la benim aramdaki bir tartışma, kavga. Almayacaksam da ona tepki olarak almıyorum. İnsanların fikirlerindense bu konu benim için çok önemliydi. Allah’la aramdaki o şey daha önemliydi. Belki yarın öbür gün inancım değişecek şu an aradayım çünkü ama o benim için daha önemliydi. Çünkü benim yakınlığım da onaydı, kavgam da onlaydı mesafeyi de ben onla koydum. Ve insanların... O bunun ilk şeyiydi aslında. Kimse de bilmez mesela. Bu tamamen bireysel içimdeki bir şey... Oruç tutmak şey oldu yine Ramazan’da... Dedim ki orucumu güzelce tutayım, zaten Ramazan insanların duygularının yoğunlaştığı ibadetin arttığı bir dönem dedim ki oruç tutayım sahura kalkayım. Bu bir buhran dönemiye oruç yardımcı olacaktır. Değilse de fikirlerimin oturmasına yardımcı olur. Yani dua etmek de öyle mesela dua etmeye çalışıp da edemediğim bir an da vardı. Dua ediyorum ama içimden gelmiyordu artık. Kopmayayım şeyi

kalmamıştı sen soğudun sen şurada dur. Tutunmak için çok fazla bir şey yapmadım aslında çünkü o son iki sene öyle geçti. Son üç ayda özellikle başımı örtmek de çok rahatsız ediyordu. Kötü hissediyordum. Çünkü inanmadığım şekilde şey yapıyorum mesela kapıya hani kurye geldiğinde örtersin ya hani örtmek istemiyordum içimden gelmiyordu. Ben her zaman insanın içinden gelerek yapması gerektiğine inanırım içimden gelmiyordu mesela zordu.”

Ancak Katılımcı 13 ve Katılımcı 18 birbirlerine benzer şekilde babalarıyla hemen hemen hiç, anneleriyle de son derece az iletişimi olan, kendilerini başarılı olmak ve düzgün yaşamak, dindar bir Müslüman olmak gibi noktalarda son derece zorladıkları halde ailelerinin takdirini alamadıklarına inanan iki katılımcıdır. Her ikisi de abileri ile aralarında keskin kız-erkek adaletsizliğine maruz kalmış, ailenin sevgisini ve desteğini abileri kadar alamamış kadınlardır. Bu bağlamda aslında ikisinin de dinî şüphelerini sadece dinî şüphelerin başladığı noktadan değil, aile ile bağlarının koptuğu andan başlatmak daha doğrudur. Katılımcı 18, aile ilişkilerindeki asıl kırılmanın Türkiye'nin en iyi üniversitelerinden birinden mezun olup, aynı okulda yüksek lisans yaparken Ankara'nın saygın kurumlarından birinde işe girdiği haberini verirken gerçekleşmesini şöyle anlatıyor:

“Ben hatta işe başladığımda baba dedim işe alındım dedim. İşte Nisan'da başlayacağım dedim. Babam hiçbir şey söylemedi. Yüzünü dönüp televizyona baktı. Arkadaşımın babası haber göndermiş tebrik ederim X Hanım'a çok sevindim diye. Kendi babam hiçbir şey söylemedi.”

Katılımcı 19, yaşadığı çelişkilerden sonra karar verme sürecindeki düşüncelerini şöyle anlatıyor:

“Bütün pandemi boyunca düşündüm. Çünkü aslında bu hem senelerdir çok severek yaptığım bir şeydi. Ama bir taraftan da sadece çok sıkı sıkıya tutunmuş olduğum bir alışkanlıktı. Hani bir zaman sonra bunu din gerektirdiği için yapmadığımı sadece alışkanlığım olduğu için yaptığımı fark ettim.”

Katılımcı 19, başörtüsü kullandığı dönemde en büyük çatışmaları sosyal çevresiyle yaşıyor. Çevresi bizzat bu kararına karşı çıkmasa da sosyalleştiği alanların ve kişilerin dinî tutumlarına aykırı alanlar ve kişiler olduğunu anlatıyor. Başka bir açıdan bakarsak, sosyal çevresinin yeni tutumunu destekleyecek bir sosyal çevre olduğunu ve bu durumda ilk tutumunun (başörtüsü takmak) direncinin düşeceğini de söyleyebiliriz.

“Birinci sınıfta bazı yakın arkadaşlarım vardı ve onlar bazı mekânlara gitmek istiyorlar. Alkollü mekânlar ama gece kulübü tarzında mekânlar da değil. Yine böyle oturulup bira içilen mekânlar. Yani ben kendim orada bulunabilirdim. Bunda bir şey görmüyordum. Çevrendekiler içer sen içmezsin olarak görüyordum ama aslına bakılırsa arkadaşlarım bu tarz mekânlara çağırıldığında biraz daha çekingen davranıyordum ama bu çekingenliğimin sebebi aslında benim orada sırtacağıma düşünmem değil. Hani orada birisi bana laf söylese ben de lafımı söylerim yani olay o değil. Yani olay insanların bakışları diyebilirim. Bir şey demeseler bile herkesin baktığını hissetmek beni yorabilir diye düşünüyordum açıkçası. O yüzden bütünüyle o arkadaşlarımla takılmayı reddediyordum. Uzaklaşmaya başlamıştım. Yani aslında şey de hissetmeye başladım. Şaşırıyorlardı bir şey olmaz niye gelmiyorsun diyorlardı. Sen içmezsin ve biz buna saygı duyarız diyorlardı. Aslında ısrar ediyorlardı gelmemi istiyorlardı ve ben şey hissetmeye başlamıştım bu olayın böyle bir çekincem olmasının beni arkadaşlarımdan uzaklaştırdığını düşünüyordum onlar beni itmesede ben kendimi çekiyordum. Bir zaman sonra, tabii ki öyle değildi ama ben başörtüyü sosyalleşmemdeki bir engel olarak görmeye başladım. Hani evet

belki bu doğru bir düşünce değil zaten başörtüyü çıkarırken de daha rahat sosyalleşeyim diye yapmadım ama zaten bu da sağlam bir temel olmazdı. Ama böyle düşüncelerim vardı. Sonrasında düşünmeye başladım zaten hani bunu düşünmeye başladım ve başörtümü çıkarana kadar düşündüm gibi bir süreç değil ara ara hayatın akışında düşündüğüm bir konuydu. Yeniden düşünmeye başladım. Ben kimim ne yapmak istiyorum on yıl sonra kendimi nerede görüyorum nasıl biriyim nasıl bir hayatım var. Bunu konuştum kendi kendimle bu arada da pandemideyiz. Yine depresyondayım koronadan, arkadaşlarımla görüşemiyorum hep evdeyim. Sosyal bir insan olmama rağmen dışarı çıkamamak beni çok yormuştu.”

Sosyal çevresinin yeni tutumunu destekleyecek bir çevre olması, bireyin uzun süreli klinik depresyonunun Covid-19 pandemisi sürecinde daha da artması ve bireyin kendiliği üzerine özdeşünümsel etkinliklerinin artmasının çelişki sürecini tutum değişimi yönünde ilerlettiğini görüyoruz. Birey bu noktada çelişkiden kurtulmak için denkleme “zaten tam yapamıyorum” bilişini de ekliyor.

“Sonra düşündüm ve ben ileriki hayatıma baktığımda kendimi başörtülü olarak göremedim. Ve zaten çok uzun bir süredir dinî yükümlülüklerimi yerine getiremiyordum. Yani aslında ben başörtüyü takıyorum ama altı dolu değil diye düşünmüştüm.”

Bu düşüncelerle 2 yıl mücadele eden katılımcı sonunda geldiği noktayı şöyle tarif ediyor:

“Ben dışarı çıkmak istemiyordum çünkü başörtüsü takmak istemiyordum. Uzun kollu giymek istemiyordum. Bu durumu anneme babama

açıklayamadığım için de o anki kolay yolu hiç dışarı çıkmamak olarak bulmuştum.”

Katılımcı 21,ergenlik döneminde başörtülü iken dine dair yaşadığı bir takım tereddütleri ve yanıt bulamayışını şöyle anlatıyor:

“O zamanlar ergenlik tabii her şeyi sorgulamaya başlıyorsun lisede her türlü insan var kapalı insan da var açık insan da var. Lise 1 de benim en yakın arkadaşlarımdan bir tanesi açık bir tanesi kapalıydı. O zamanlar bu konuları çok konuşuyorduk konuştuk konuştuk ben yapamam dedim. Aslında açılmak istiyordum ama yapamam dedim. Kafam karışıyordu, merak ettiğim sorular oluyordu arkadaşlarımda da aynı şekilde merak ettiği sorular oluyordu genel olarak ayetlerin güvenilirliği ile ilgili hadisler. Kadına dair ayetler. Aslında hiç böyle düşünmüyorum Kur’an’ın kadına öyle çirkin baktığını düşünmüyorum hatta tam tersi en çok kadını öncelediğini de düşünüyorum aynı zamanda ama o zamanlar çok farklı düşünüyor insan hani bazı ayetler var sadece ayeti okuyorsun okuduğun şeyden yorumluyorsun.”

Bu ifadelerinden katılımcının yaşadığı dinî şüpheleri ve bilişsel çelişkileri gidermek için aslında tutumunu destekleyecek yeni bilişler arayışına girdiğini anlıyoruz. Nitekim kendisi de okulundan bir öğretmeninden destek bulmaya çalıştığını anlatıyor:

“Okulda kimseyle konuşmadım. Sadece rehberlik hocasına bir kere açtım. O da ben bu konulara girmeyeyim benim de zaten çok kafam karışık sana da bir şey söyleyemem dedi. Başörtülü değildi o da çok uçarı kaçarı biriydi. Bu konulardaki fikrini ben hâlâ bilemem çok kendini gizler. O zaman kapalıyım. Çok konuşmak istemişim ağlamıştım falan. Ama en çok

hocalarla falan iyi anlaşıyordum hep sormaya çalışıyordum ama onlar bu konularda bana sen kendin araştıır kendin bul biz seni yönlendirmeyelim. Hepimizin fikirleri farklı ben yanlışlıkla sana bir şey söylerim belki etkilerim falan diye rehberlik öğretmeni benimle konuşmamıştı bu konuyu sadece dinledi beni. Dinledi ve o dönemin kültürünü de araştıırmanı öneririm dedi bana. Başka bir şey söylemedi. Ben o günden sonra o dönemin kültürünü de araştıırmaya başladım. Dershane dönemim de oldu dershane döneminde hatta baya bir araştıırdığım ve sorguladığım bir dönemdi ama şu an olduğu kadar araştıırmıyordum bence. O zaman da bizim bir tarihçimiz vardı tarihi baya bir şeydi bize o dönemi de anlatıyordu. Cahiliye dönemini o dönemin din anlayışını. Mesela ben şeyi hiç bilmiyordum o tarihten öğrenmişim. Sonrasında mealde okuduğumda da gerçekten öyleymiş yani. O dönem Allah ayeti indiriyor şu kadar vakit namaz kılacaklar falan filan diye söylüyor ya şu an çok hatırlamıyorum. Hoca demişti ki o zamanlar zaten ibadet ediliyordu o zamanlar zaten namaz kılınıyordu ama kılınan namaz Allah'a değildi putlaraydı deyince aa falan olmuşum yani. O dönemi anlatınca daha iyi olmuştu yani. Sonra o hocaya sormuştum tesettür hakkında ne düşünöyorsunuz peki diye. O da döneme yönelik bir şey mi yoksa kafanızda tesettürün tam olarak yeri ne diye merak ettiğim için sormuştum. O da şey anlatmıştı o dönem ben zaten ondan da çok etkilendiğim için tamam demiştim ya açılacağım falan aslında muhtemelen beni etkilemek değildi niyeti ama ben kendi kafamda kurmuşum biraz. Şey demişti o dönemdeki insanların ki şu an hâlâ oradaki insanların hepsi zaten başlarında bir şey alarak geziyorlar çünkü kumdan ve güneşten korunmak için. İklimlerine göre bir giyim tarzıyla yaşıyorlar. Sadece o dönemin kadınları daha dekolteli çok açık saçık giyiniyorlardı. Eski tarih kitaplarındaki minyatürlerde falan da varmış. Öyle söylemişti ben onun yalancısıyım çok araştıırmadım sadece böyle anlatmıştı. O hocamız da kapalı bir hocamızdı bayağı da yaş almış biriymi ben de sanki görmüş geçirmiş hâkim gibi geldiği için güvenmişim ona. İşte güneşten korunmak için zaten başlarına bez parası alıyorlardı yere kadar sürünen. Sadece çok fazla dekolteleri vardı etekleri çok fazla yırtmaçlıydı. Allah da bunu üzerine

demeyim ama dedi genel olarak... O dönemde herkes ticaret yapıyordu kadın da ticaret yapıyordu.Erkek de ticaret yapıyordu. Kadınlar bu şekilde ticaret yaptıkları zaman korunamıyorlardı. Korunmaları gerekiyordu ama nasıl korunacaklarını bilmiyorlardı. Allah da sadece bunu onlara söyledi ve...Bana da böyle çok makul gelmişti o an.”

Öğrendiği yeni bilişlerin katılımcının çelişkilerini yeni tutum lehinde giderdiğini görüyoruz.

Bu bölümde anlatılanlara genel hatlarıyla baktığımızda katılımcıların birinci tutum olan “Başörtüsünü takmak” tutumundan, ikinci tutum olan “başörtüsü takmak istememek” tutumuna geçiş süreci ve bu ikinci tutum yönünde davranış değişikliğinin gelişmesi 6 ay ile 3 yıl arasında sürmektedir. Katılımcılar bu süreçlerde başörtüsünün farz olup olmadığını araştırma (tutumu destekleyecek biliş arayışı), sosyal çevrenin desteğini sağlama, ailenin desteğini sağlama, mali olarak aileden bağımsızlaşmaya çalışma, doğa olaylarını yeni veya eski tutumu onaylayacak şekilde yorumlama gibi bir takım yöntemler deneyerek yaşadıkları rahatsızlık hissini gidermeye çalışmışlardır. Bazılarına bu rahatsızlık hissi depresyon düzeyine kadar yükselmiştir.

2. Çıkarma Kararının İlk Paylaşıldığı Kişi

Katılımcılara başörtülerini çıkarmaya karar verdiklerinde bu konuyu ilk olarak kiminle konuştukları soruldu. Bu soruya cevap verenlerin cevapları aşağıdaki gibidir.

Katılımcı 1, kararını ilk önce ablasıyla paylaştığını ve olumlu bir tepki aldığını söylüyor.

Katılımcı 4, kararını ilk önce eşiyle paylaştığını, eşinin karışmadığını ve tamamen kendisine bıraktığını söylüyor.

Katılımcı 5, kararını ilk olarak kardeşleriyle paylaştığını ve kardeşinin “sen neyin doğru neyin yanlış olduğunu biliyorsun” dediğini söylüyor.

Katılımcı 6, kararını ilk olarak hayatındaki en değerli kişi olduğunu söylediği annesi ile paylaşmasını şöyle anlatıyor.

“Bir gün anneme şey dedim akşamleyin ben açılacağım dedim. Annem dedi ki saçmalama. Hayır, öyle bir şey olamaz falan dedi. Dedim ki anne ben açılacağım yani kusura bakma bundan sonra ben artık böyle istiyorum dedim. Sonra bütün gece tabii çok yoğun duygularla geçti. Ne yapacağım bundan sonra ne yapmalıyım falan bunlara karar verdim.”

Katılımcı annesi ile olan ilişkisinin eskiye göre daha iyi, daha açık olduğunu ama her zaman kendisinin annesini korumak zorunda hissettiğini ifade ediyor. Kararını annesini üzme ihtimalinden dolayı uzun süre ertelediğini ancak bir süre sonra yaşadığı çelişkiler dayanılmaz hâle gelince üzmemenin bir yolunu bulmaya çalışarak kararını uyguladığını anlatıyor:

“Benim kafamdaki anne figürüm ve ona yaklaşımım çok koruyucu, çok işte onu üzmemek üzerine olduğu için dışarıdan baksanız dersiniz ki yani bu kadar rahat bir kadın yani bunu mu takmayacak? Ama ben onun yarın ne düşüneceğini ne yapacağını, akşam ne düşüneceğini bildiğim için çok benim için önem arz ediyor yani. Zaten bunu düşünürken hep dışarı ne der, insanlar ne der diye düşünmedim hiç. Benim ailem, yakın çevrem ne der? Çünkü kaybetmek istemediğim insanlar onlardı. Ve şöyle bir karar aldım akşam da kendimce. Dedim ki bu süreci evet yaşayacaksın ama kimseyi kırmadan üzmeden yaşayacaksın. Çünkü senden oradan o çevreden geldin. Biliyorsun içinde yaşanan şeyleri. Verdiğin tepkileri olabildiğince yumuşatarak insanlara tepki vermeye çalış dedim. Öyle de bir süreç başladım.

Sabahleyin erkenden kalktığımda dedim ki ben dışarı çıkıyorum. Eğer bugün dışarı çıkmazsam bir daha çıkamam yani. Çünkü düşünmeye vaktim olursa bu sefer zihnim yorulacak. Annem işte yapma, etme bilmem bir şey. Ondan sonra dedim ki ben çıkıyorum ve çıktım.”

Babası ile olan ilişkisinin ise hiçbir zaman iyi olmadığını, son dönemlerde kopma noktasında olduğunu, aynı evde yaşadıkları halde hiç konuşmadıklarını, dolayısıyla ona söyleme ihtiyacı hissetmediğini, nitekim onun da birkaç gün sonra ancak fark ettiğini ifade ediyor.

Katılımcı 7, kararını ilk olarak annesiyle paylaşmış. Babası kızının ciddi olduğunu öğrendiğinde onu eve almamakla, parasız bırakmakla tehdit etmiş. Annesi ise kızının kendi kararlarını verebilecek durumda olduğunu ifade etmiş. Ancak katılımcı içten içe Allah'ın, onun başörtüsünü çıkarmasını istemediği için birtakım işlerinin ters gittiğini düşündüğünü ifade ediyor. Dışarı ilk açık çıktığında yağmurun yağması, farklı bir ortama geçince başörtüsünü çıkarmaya kararlı olduğu için yurt dışında çalışma imkânının verdiği karardan sonra bir anda rafa kalkması gibi durumların onu Allah bunu istemiyor gibi düşüncelere sevk ettiğini söylüyor.

Bu noktada anlattıklarından katılımcının çelişki hissini çok yoğun olduğunu, iki tutum arasında kendisini birbirine, bir diğerine doğru bilişler ekleyerek çelişkiyi gidermeye çalıştığını söyleyebiliriz. Örneğin yağmurun yağması, yeni iş fırsatının kaybolması gibi hayatın olağan akışına uygun olayları “demek ki Allah benim açılmamı istemiyor” diye yorumlayarak eski tutumunu sağlamlaştırmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Katılımcı 13, önce annesine, sonra babasına söylediğini ve aldığı tepkileri şöyle anlatıyor:

“Ama yürüyüşe giderken artık şalımın önü açılıyor boynum gözükyor bonem yok buna dikkat etmemeye başladığımı fark ettim. Ondan sonra dedim ki zaten türbanla mutlu değilim. Artık dedim ki bunun vakti geldi. Annemle konuştum annem çok büyük tepkiler verdi. Çok büyük tepkiler verdi ve bunu yapamayacağımı söyledi. Bunu asla yapamazsın, unut. Annemin hep bir şeysi vardır. Tartışamazsınız. Direkt kes sesini der ve kalkar gider o ortamdan. Sen zaten sesini kesmek zorunda kalırsın. Çünkü

tartışacak bir ortam yok. Konuşamıyorsun. Sen üniversiteye gittin de böyle oldu senin arkadaşların şöyle böyle.”

Kararını açıkladıktan ciddi bir tepki alan katılımcı davranış değişikliğini bir süre ertelese de artık başörtüsüne yönelik tutumu değiştiği için yaşadığı bilişsel çelişkiler giderek artar. “Başörtüsünü istememe” tutumunu benimserken “başörtüsü takma” davranışını sürdürmesi öz saygısını zedeler. Öz saygısı zedelenince sosyal çevresinden uzaklaşır.

“Sonra ben akşam yürüyüşlerine çıkmaz oldum çünkü başımı kapatmam gerekiyordu çıkarken. İstemiyordum kapatmak istemediğim için dışarı da çıkmıyordum. Arkadaşlarım çağırıyordu ben gelmeyeceğim diyordum. Hastayım param yok falan diyordum. Hâlbuki tek sebebi benim dışarı öyle çıkmak istemememdi. Annem hep diyordu ki sana zaten yakışmayacak. En son artık babama söyledim. Olan oldu. Ama babam beklediğimden daha nahif bir cevap verdi. Ben daha sert bir cevap bekliyordum. Dedi ki seni bir hocalarla görüştüreyim. Tanıdığı hocalarla. Yine hep kendi tanıdığı insanların fikriyatı altında olmamı istiyordu yani. Hep olduğu gibi...”

Katılımcının babasının, davranış henüz değişmediği için tutumun da henüz değişmemiş olduğunu umarak bir önceki tutumu destekleyecek yönde bilişler eklemeye çalıştığını söyleyebiliriz. Ancak bu katılımcı özelinde, hikayesinin tamamı göz önüne alındığında babasıyla ilişkisinin yok denecek kadar az olması, annesinin uzun doğum sonrası depresyonu sürecinde kardeşlerinin yükünü üstlenmesi ve dolayısıyla annesi ile de bağlarının çok zayıf olması, ev içerisinde büyüme dönemlerinde abisiyle arasında keskin kız-erkek adaletsizliği olması, katılımcının yoğun değersizlik, göz ardı edilme, desteklenmeme ve görülmeme hislerinin olması babasının çabasının etkisiz olmasına sebep olmuş.

“Babamı ikna edemedim. Annem çok sert karşı çıktı hâlâ konuşmuyordu dışarı açık çıkmamıştım daha. Sonra pazartesi okul açılacak diye pazar günü kuaföre gitmeye karar verdim. Şöyle zaten randevumu almıştım ama normal kaş için gidiyorum zannediyordu annem. Saçımı da kestirecektim. 11’deyse randevum 10’da evden çıkacaktım. Annem beni salona çekti komşular duymasın diye salon evin en uç kısmı. Çok şey söyledi ve ben de artık ben sana bu kararımı kaç kez söyledim sen umursamadın dedim. Hakaretler. Hakkını helal etmediğini, sütünü helal etmediğini, evlatlıktan reddetti beni. O kapıdan öyle çıktığın an dedi benim çocuğum değilsin. Tamam. Ben zaten senin çocuğun değilim ki. Sen benim kararına saygı duymuyorsun zaten beni çocuğun olarak kabul etmiyorsun yani. Ondan öncesi de zaten ben yapayalnız bir çocuktum. Gurur duymaya gelince hiçbir zaman çocuğun değilim ama kızmaya gelince mi çocuğum. Ondan sonra öyle çıktım. Tabii annemle hiçbir şekilde görüşmedik. (Ağlıyor) Öyle.

Katılımcı kararını gerçekleştirdikten sonra da annesi ile zaten zayıf olan ilişkisinin kopma noktasına geldiğini anlatıyor.

“Artık evde benimle yemek yemiyordu mesela. Ben kendi yemeğimi ayrı hazırlıyorum. Bir tarhana çorbası yapıyorsam annem onu yemiyor üç gün boyunca. Ben yaparsam yemiyor. Ben sofraya gidince kalkıyor. Ben de o rahatsız olmasın diye sofraya gitmiyorum artık. En küçük kardeşim beni suçluyordu annem senin yüzünden ağlıyor diyordu. Ortanca kardeşim zaten ailenin problemleri bir zamanında doğduğu için kendi problemleri de var. Yaşlılarından çok kısa boylu o yüzden onlar tarafından sürekli şeye uğruyor. Çok böyle olgun bir çocuk... O da aslında doğru değil. Yani yaşına göre olgun davranması doğru değil. O evde yalnız kaldığımı anlıyordu benim yanımda olmaya çalışıyordu. Ben ondan da böyle bir şey istemedim. Ondan sonra işte kasım ayına kadar falan ben okulda derslerim bitince kütüphanede

oturuyordum. Akşam eve geç gideyim de komşular görmesin anneme laf etmesinler. Ya da annem rahatsız olmasın.”

Katılımcı 14, kararını ilk önce annesi ile paylaştığını, annesinin ise başörtüsünü çıkarmasını istemediği halde çok şiddetli tepki göstermediğini söylüyor:

“Annem istemiyordu ama kızmıyordu da. N’apıyorsan yap diyordu ama içten içe istemiyordu. Ben de dedim ki anne kendim gibi olamıyorum, diyordum. Annem de günah falan diyordu. Sonunda tartışıyorduk.”

Katılımcı 15, kararını ilk olarak ailesi ile paylaştığını anlatıyor.

“Babama söylediğim zaman babam senin fikrin saygı duyarız dedi. Erkek kardeşlerime söylediğim zaman saygı duyarız dediler. Annem çok üzüldü. Annemin verdiği tepkiye kırıldım, üzüldüm. Ama şöyle düşünüyorum. İnsan evladı için, dua ederken de böyle. Hem bu dünyasını hem öteki dünyasını... Onun için benim öteki dünyamın daha iyi olmamasının kalp kırıklığını,kendince bunu o tarafa bir geçiş olarak algıladığını... Öyle bir yaşam hani evladının kayıp gitmesi gibi düşündüğünü görüyorum. Geldiğimiz noktada üzüntü vs. yaşıyor mu? Kendisi bana çok şey yapmıştı gülmüştüm. ‘Bak kendini güzel zannediyorsun ama değilsin’ demişti. Diğer türlü şey yapamayacağını etkileyemeyeceğini fikrimin net olduğunu anladı. ‘Kafan yamuk’ dedi, ‘saçın az’ dedi. ‘Bak insanlar beğenmez seni’ dedi. ‘Bak sen zaten ufak tefeksin iyice ufak görünürsün’ dedi. Biraz böyle şeyleri de denedi kendince. Ama onu anneliğine veriyorum. O zamanlar kırgındım biraz. İnsan niye kendi çocuğuna kafan yamuk der herkes beni güzel buluyor yani. Diyor ki ‘bak senin saçların o kadar güzel değil başörtülüyken yine bir havan vardı, havan söner’ diyor. Anladı diğer türlü

vazgeçiremeyeceğini. Bir kırgınlığım oldu mu, olmadı açıkçası. Çünkü o da çocuğunun kayıp gitmesini, yanlış bir yol gibi... Çünkü burada bir farzı terk ediyorum. Bunun adına ne dersek diyelim üzücü bir durum. Saygı duyabilirsin ama üzücü bir durum. O da duygusal bir insan öyle tepkiler verdi. Ama gün sonunda şu an geldiğimiz noktada benim kılığım, kıyafetime hiçbir şey demiyor. Çünkü gördü ki bu benim işte kendimi sergileyeyim, gezeyim, takılayım şuralarda gece hayatım olsun gibi bir yaşam tarzından ziyade artık gururumun kırıldığını, o enayilik duygusunun fazlaca kırgınlığa yol açtığını gördü. Giyim kuşamımda zaten dediğim gibi fazla bir değişiklik olmadığı için bir şey söylemiyor yani.”

Katılımcı 18, kararını ilk olarak arkadaşları ile paylaştığını söylüyor. Bu şekilde davranış değişikliği gerçekleştiğinde sosyal bir desteğinin olmasının onun tutum değişimi sürecini desteklediğini anlayabiliyoruz.

“Son dönemde, yani açıldığım dönemde de arkadaşlarımla aslında paylaştım böyle böyle bir düşüncem var diye. Öncesinde bir kafa karışıklığı olsa da son dönemde zaten yoğun olarak düşünüyordum. Ve zaten yakın olduğum fikirlerine önem verdiğim arkadaşlarımla bunu paylaştım. (...) İlk arkadaşıma açıldım hatta. Arkadaşım beni biraz rahatlatmıştı. Önemli olan sensin diye. Bir de erkek kardeşime söyledim. Erkek kardeşim şey dedi sen benim her zaman aynı ablamsın. Benim için fark etmez dedi. Onun dışında nötrdü arkadaşlarım. Ailemin haberi yoktu.

Katılımcı 19 da öncelikle sosyal destek sağlamak adına ilk olarak arkadaşlarına anlatan katılımcılardandır:

“Sonra üçüncü sınıf için artık biz okula döndük hepimiz yurtlara döndük. Çok sevinçliydik gerçekten herkes arkadaşlarına sarılıyor. Saatlerce oturup sohbet ediyoruz. Sonrasında ben işte bir iki ay sonra bunu çok yakın arkadaşlarıma anlattım. İşte benim böyle böyle bir düşüncem var. Ama sonrasında gerçekten ailemden çok kötü bir tepki alacağımdan korkuyordum. Hani aslında korkumun sebebi annemle babamın bağnaz oluşu değildi. Korkumun sebebi sadece İstanbul’daki çevremden çok kötü hikâyeler duymam, işte seni okutmayız gibi hikâyeler duymam. Ama hani aslında bakıldığı zaman bu senin hikâyen, o, o kişinin hikâyesi, o, o kişinin hikâyesi. Bunu bir noktada ayrıştırabilmek önemliymiş aslında. Hani bunu düşünerek korkuyor olmak mantıklı değilmiş ama yine de korktum. O yüzden arkadaşlarıma anlatmak daha güvenliymiş gibi geldi. Hani arkadaşlarım hep şey dediler biz zaten kişiliğini biliyoruz n’aparsan yap, böyle bir alışkanlığımı bıraktığında da bizim aynı arkadaşımız olacaksın. Ne yaparsan yap biz senin için mutlu oluruz, dediler. Ve bu büyük bir rahatlıktı. Daha sonra yine gerçekleştirmeyi çok düşündüğüm, çünkü dediğim gibi. Ocak 2022 olmalı. Çok yakın arkadaşlarıma bunu söyledim. Dedim ki böyle böyle ben artık istemiyorum yapamıyorum. Aslında hayatımdaki diğer konularda da böyle bir insanımdır ya gerçekten bir işi çok iyi yap ya da bırak. Kötü bir özellik, iyi değil aslında eleştirilebilir ama çoğunlukla böyle bir insandım. Şu an biraz daha yumuşadım o zaman çok daha katıydım bu konuda. Hani o yüzden başörtüsü konusunda da böyleydim. Tam yapamıyorsan iyi yapamıyorsan o zaman tamam bu şekilde düşünüyordum ve yine bir iki ay geçti yılbaşı Ocak 2022 gibi buradaki arkadaşlarıma dedim ki ben İstanbul’a dönüyorum ailemle konuşacağım ve artık ben bunu yapmak istiyorum. Sonra döndüm İstanbul’a ama bunu anlatma cesareti bulamadım. Gerçekten de çok kısa bir tatildi. Okul döneminde eve dönünce ce e, deyip geri dönüyoruz okula yani. Öyle bir tatildi çok az kalabildim hem de konuşacak cesareti de bulamadım. Daha sonra arkadaşlarıma dedim ki yapamadım ben yapamayacağım korkuyorum. Ben sonuçta öğrenciyim, ya maddi desteği keserlerse, ya... Bu sorunu çözemedikçe en kötü sonucu düşünmeye başladım böyle böyle gerçekten... Gittim eve anlatamadan geri

döndüm ve artık bütünüyle işlevselliğimi kaybetmeye başladım. Ve tam da üçüncü sınıf... Artık üçüncü sınıfta çok ciddi derslerimiz var hem de tam final dönemi kesinlikle geçmem gereken derslerim var. Yoksa uzuyor. Hani dersler birbirini bağlıyor. O da çok sıkıntı mühendislik bölümlerinde o yüzden çok stresliyim ama işlevselliğimi kaybettim. Şöyle bir hafta falan süreçteydim. Daha sonra yeniden anksiyete ataklarım gelmeye başladı. Hazırlıkta yaşadığım gibi. Benim mesela bilmiyorum psikolojik bir tepki midir ya da sıcaktan mıdır kuruluştan mıdır? Benim mesela küçükken çok burnum kanardı. Baba tarafım Adanalıdır. Adana'ya gideriz burnum kanar. En ufak bir darbe alırım burnum kanar. Ama sanırım psikolojik bir tepki olacak ki ben bu süreçte onu tekrarlamaya başladım. Burnum kanamaya başladı. Sabah öğlen akşam kanıyordu. Ve artık dedim ya hani... (ağlıyor dışarıda açık havada devam etmek istiyor). Evet, şeyi düşünmeye başladım bu kesinlikle psikolojik bir tepki ve bunu daha fazla içinde tutamazsın böyle devam edemezsin.”

Katılımcının anlatıları yaşadığı rahatsızlık hissini artık dayanılmayacak bir düzeye geldiğini gösteriyor. Antidepresan kullandığı ağır bir depresyon döneminin üzerine anksiyete krizleri de geçirmeye başlayınca nihayet ailesine anlatmaya karar veriyor.

“Ebeveynlerimin geleneksel İslamcı olmadığını söyledim ama daha çok araştırmış bir insandır babam anneme nazaran. Dolayısıyla dedim. Ve hani baba kız ilişkisi yani babamı yeğlerim doğruyu söylemek gerekirse. Artık söylemem gerektiğini fark ettim ve bunu babama söyledim. Babama söylememin sebebi annem bazen... Annem rahatlıkla dertlerimi açabildiğim bir insan değildir. Aslında babam da değildir ama böyle gerçekten dert anlatmak istediğimde biraz daha mantıklı, biraz daha reasonable davranabilen bir insan o yüzden babamı tercih ettim. Anne babam... Öyle biremotionalavailabilitylere sahip insanlar değiller. O yüzden açılmayacağımı hissettim. Daha sonra bir akşam dedim ki baba seninle bir

şey konuşmam gerekiyor. Mümkünse görüntülü konuşabilir miyiz? Tamam dedi. Ben de böyle böyle başörtülü takma gerekliliğini artık yerine getiremeyeceğimi düşünüyorum dedim. Ben hâlâ Müslümanım hâlâ aynı insanım hâlâ sizin için hayırlı bir evlat olmaya çalışacağım. Bugüne kadar bunu yapmaya çalıştım inşallah da yapabilmişimdir. Ama bu dinî gerekliliği ben daha fazla yerine getiremiyorum. Siz de uygun görürseniz ben daha fazla bunu yapmak istemiyorum dedim. Ve kendisi anlayışla karşıladı sağolsun. Tahmin etmemiştir ama...”

Katılımcı 21, tutum değişimi sürecinde çeşitli şekillerde hissettiği rahatsızlığı gidermeye çalıştığı ve eski tutumunu sürdürüyor gibi görüldüğü halde içsel olarak tutumunu değiştirdiği için artık davranışını da değiştireceğini açıklamaya karar veriyor. Kararını ilk olarak annesiyle paylaştığını söylüyor.

“Ondan sonra o da zaten şu şekilde oldu herkes benim tamamen ikna olduğuma inanmıştı. Ablam falan biliyordu arkadaşlarım biliyordu kafa karışıklığımı. Herkes benim tamamen ikna olduğuma inanmıştı ben artık açılmayacağım bu konuyu da daha fazla sorgulamayacağım dediğimi biliyorlardı söylüyordum da kendimi de buna ikna etmiştim. Sonra bir anda... Bir anda oldu yani. Bir anda karar verdim, bir süreç olmadı o an. Açılmayım mı açılmayayım mı diye hiç düşünmedim. Muhtemelen artık düşünmekten de korktum. Net bir karar vereyim bir anda olsun diye. Sonra akşamında annemle konuştum. Anne böyle böyle ben artık bunalıyorum diye annemle konuştum annem de biraz üzüldü ağladı falan. Hani sebebi ne niye böyle oluyor falan. Anne dedim bu aralar sorguluyorum kafam da çok karışık psikolojik olarak da iyi değilim. Böyle olması benim için daha iyi olacak gibi hissediyorum dedim.”

3. Covid-19 Küresel Salgınının Etkisi

Çalışmaya başlamadan önce etkili olacağı düşünülmediği halde, katılımcıların bir kısmının ısrarla 2020-2023 yılları arasında yaşanan Covid-19 salgını süresince okulların

çevrimiçi olması, sokağa çıkma yasakları ve dolayısıyla evde çok uzun vakit geçirilmesi nedeniyle yaşadıkları duygulara dikkat çekmeleri üzerine, salgının da kararlarında etkili olabileceği kanısına varılmıştır.

Katılımcı 1, salgın sürecinde başörtüsünü çıkardığını ancak yakın olmayan çevresinin bunu 1 yıl kadar fark etmediğini, kendisinin de bu süreyi alışma süreci gibi kullandığını anlatıyor.

Katılımcı 2, “tam pandemide” başörtüsünü çıkardığını ifade ediyor.

Katılımcı 6, salgın sürecinde yalnız kalmanın hayatını gözden geçirmesine sebep olduğunu, o güne kadar aldığı kararların ne kadarının kendi isteği ne kadarının aile ve toplum beklentileri doğrultusunda olduğunu düşünme fırsatı bulduğunu ifade ediyor. “Sonra işte kendimi bulmaya başladığımda, pandemide yalnız kalıp sosyal ortamdan uzaklaştığımda ben kimim ve ne istiyorum sorularının cevabını daha rahat veriyorsunuz.” Salgın dönemi onun için başörtüsünü çıkarma, erkek arkadaşından ayrılma gibi hayata dair büyük kararlar verdiği bir dönem olmuş.

Katılımcı 12, salgın başlarken başörtüsünü çıkardığını anlatıyor.

“Üniversitede de beni herkes lisedeki gibi son derece muhafazakâr biliyordu. O yüzden pandemi olmasa yapamazdım. İlk dışarı çıktıktan bir ay kadar sonra profil resmi koydum. Orada insanlar gördü. Bir iki kişi sordu. Sonra onun üzerine bir altı ay falan daha okula gitmedik. Öyle olunca herkes biliyordu. Zaten çok fazla arkadaşım yoktu.

Sadece başörtüsü değil her konuda hayatımda ciddi bir değişim oluyordu. Arkadaşlıklarımı hayatımı daha farklı değerlendiriyordum. Odamda sanki dönüşüm geçiriyordum.”

Katılımcı 13, salgın sürecinde yalnız kalmanın getirdiği sorgulama sürecini anlatıyor.

“Pandemi girince... Zaten biraz olay pandemide patlak verdi. Ben üniversiteye başladım. Olmak istediğim yerdeyim. Ama olmak istediğim kişi miyim ondan emin değilim. Var olduğum kişiden memnun değilim. Sonra hazırlığı geçtim zaten İngilizcemin iyi olmasıyla çok gurur duyuyorum ve bunu fark eden insanlar var etrafımda. Annem babam bunu hiç fark etmemişti.”

Katılımcı 19 da benzer şekilde salgın sürecinde varoluşsal kaygılarının arttığını, salgının getirdiği belirsizlikle artan depresif ruh halinin de tutumlarına yönelik sorgulamasını arttırdığını ifade ediyor.

“Bilmiyorum aslında bütün değerlerimi bütün kafa yapımı sorguladığım bir dönemden geçtim pandemide. Ben neyim? Benim sınırlarım neler? Ben ne yapmak istiyorum? Benim temelim ne? Bana ne yapılsa hoşlanmam? Sınırımı nerede çizmem gerekir? Ya da benim dinim ne ben başörtüsünü takmayı bırakırsam hâlâ Müslüman olacak mıyım? Dinin bu gereğini yerine getirmesem ne olur? (...) Birinci sınıfın başı, hazırlığın sonu gibi zaten ben dinî yükümlülüklerimi bıraktım ne bileyim namaz kılmıyordum Kuran okumuyordum ya da önceden dinle alakalı yapmayı çok hoşlandığım şeylerden artık zevk almamaya başlamıştım. Bilinçli olarak bıraktım.

Ve şeydi aslında tuhaf bir şey. Hani yapmayı çok sevdiğim şeylerden artık zevk almıyorum bu benim depresyonumdan dolayı mı ki depresyonumdan dolayı da olabilir. Yoksa hayatımı gerçekten bu şekilde mi yaşamak istiyorum yeni ben bu mu? O yüzden pandemi sürecinde çok farklı şeyler yaşadım.”

Ülkemizde küresel salgın döneminde dindarlıkla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında bu çalışmaların dinin salgın döneminde yaşanan ölüm kaygısını azaltacak bir faktör

olarak görüldüğü²³¹, yeni dindarlık formlarının bireyin başa çıkma sürecini kolaylaştıracağı²³², genel olarak küresel salgının olumsuz etkilerinin dinin sağaltıcı tarafları ile azaltılabileceği²³³ öngörülmüştür. Araştırmamızın ana odak noktalarından olmadığı için kapsayıcı bir şey söylemek mümkün olmasa da en azından yukarıdaki katılımcılar özelinde küresel salgının dindarlıklarını olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür.

Özellikle salgının sebep olduğu yalnızlık, belirsizlik, gelecek kaygıları, sosyal destek yoksunluğu gibi olumsuz yaşantılar bireylerin dinî tutumlarının değişimine yönelik süreçlerini, tutum değişikliği yönünde etkilemiştir.

4. Büyük Değişim Yaşandı mı?

Görüşme esnasında katılımcılara “Başörtüsünü çıkarma sürecinizde hayatınızda büyük bir değişim yaşadınız mı?” sorusu doğrudan soruldu. Katılımcıların bir kısmı bunu doğrudan onaylarken bazıları olumsuz cevap verdi. Bir kısmı ise büyük değişimler yaşadıklarını ancak bunun kararlarıyla ilişkili olmadığını düşündüklerini ifade etti. Katılımcıların hikâyeleri bütüncül olarak incelendiğinde hayatlarında şu değişimleri yaşadıkları görülmüştür:

Katılımcı 2: Üniversiteye başlamak yeni bir şehirde yurtdışı ve bireysel olarak yaşamak

Katılımcı 5: Boşanma, ebeveyn kaybı.

Katılımcı 9: Depresyon, erkek arkadaştan ayrılma, okulun uzaması.

Katılımcı 10: Mezuniyet, iş bulamama, evlilik.

Katılımcı 16: Evlilik, işe başlama.

Katılımcı 17: Depresyon, erkek arkadaştan ayrılma.

Katılımcı 18: Depresyon, işe başlama.

²³¹Fatih Kandemir, “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2020), 99-129.

²³²Ali Baltacı, “Postmodern Salgın ve Popüler Dindarlık: Yeni Medya Eksenli Psikososyal Bir Analiz”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 5/1 (30 Haziran 2022), 79-97.

²³³Mehmet Emin Kalgı, “Koronavirüs Salgını ve Dindarlıkla İlgili Yapılmış Ampirik Çalışmaların Analizleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (15 Haziran 2021), 111-132.

Katılımcı 19: Üniversiteye başlama, aileden ayrılık, erkek arkadaştan ayrılık, depresyon.

Katılımcı 20: İflas, işe başlama, depresyon.

Bu değişimler duygusal ve fiziksel anlamda zorlayıcı olabilecek, insanın yaşantısını doğrudan etkileyen ve manevi krizleri de tetikleyebilecek yaşantılardır. Kriz sözcüğü içerisinde hem tehlike hem de fırsat ihtimalini barındırır. Yani zor ve korkutucu olduğu kadar geliştirme ve iyileştirme ihtimalini de içeren yaşantılardır.²³⁴Bu yaşantıların tutum değişiminden bağımsız olmadığı, başörtüsünü çıkarma kararının genellikle bireyin hayatındaki buhranlı dönemlerde alındığını söylemek mümkündür.

Nitekim olumsuz yaşam olaylarını tecrübe etme, ilişkilerdeki değişim ve durumsal değişimler ile düşük dindarlık arasında ilişki olduğunu tespit eden çalışmalar vardır. Bir başka çalışmada ise kişisel acılar, hastalık, sevilen bir yakının kaybı, fiziksel veya duygusal istismar ve diğer travmalar inanç yitimine sebep olabilmektedir.²³⁵

5. Değerlendirme

Bireylerin “başörtüsünü takma” tutumundan “başörtüsünü takmama” tutum ve davranışına geçerken iki biliş arasında çelişki yaşayacakları, ikinci bilişi benimsedikten sonra da davranış değişikliğine geçerken bu süreçte rahatsızlık hissinin son derece artacağı nihayetinde rahatsızlığın en üst seviyede olduğu noktada davranış değişikliğine karar verecekleri öngörülmüştü.

Bireyler değişim döneminde yaşadıkları çelişkilerle dolu sürecin 6 ay ile 3 yıl arasında sürdüğünü ifade etmişlerdir. Kararın geri alınması zor ve kalıcı olması tutumun değişmesini zorlaştırmıştır. Bireylerin bu kararı aldıklarında Allah’ın sevgisinden mahrum olacaklarına dair korkuları, aile bağlarının etkileneceğine veya arkadaşları ile ilişkilerinin değişeceğine dair kaygıları kararın onlar için önemli olduğunu ve bu tutumun dirençli bir tutum olduğunu göstermektedir.

Tutum değişikliğini zorlaştıran ve tutumun direncini artıran bir diğer etken de değiştirilmek istenen tutumun dinî inanca dair olması sebebiyle bireyin değer oluşumunda etkin olmasıdır. Ancak bazı katılımcılar, başörtüsünün Allah’ın bir emri

²³⁴Stanislav Grof - Christina Grof, *Manevi Kriz* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, ts.), 38.

²³⁵Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi*, 99.

olduğuna dair inançlarını değiştirerek bu tutumu işlevsiz hale getirmişlerdir. Bu da tutumun direncini düşürerek değişimini kolaylaştırmıştır.

Bu süreçte sosyal destek arayışı, tutumu destekleyecek bilgi arayışı, eski tutumunun sorumluluğunu başkasına yükleme gibi yöntemlerle yaşanan bilişsel çelişkiler giderilmeye çalışılmıştır. Bazı katılımcıların “kendim gibi hissetmiyordum” gibi cümlelerle kendilik algılarına vurgu yapmaları, özsaygılarının da tutumun değişmesinde etkili olduğunu göstermektedir.

G. BAŞÖRTÜSÜNÜ ÇIKARDIKTAN SONRASI

1. Başörtüsünü Çıkardıktan Sonra Katılımcıların Aldığı Tepkiler

Katılımcılara başörtüsünü çıkardıktan sonra aile, arkadaş ve iş çevrelerinden nasıl tepkiler aldıkları soruldu. Bu soruya cevap verenlerin cevapları aşağıdaki gibidir.

Katılımcı 1, başörtüsünü takmasının veya çıkarmasının iyi ya da kötü tepki almadığını normal bir şey gibi karşılandığını söylüyor. Arkadaşlarının olumlu karşıladığını, “sen nasıl mutluysan öyle olsun” dediklerini ifade ediyor.

Katılımcı 4, iş yerinde başörtüsünü çıkarmasının sevinçle karşılandığını, böyle daha iyi olmuş gibi cümleler kullanıldığını söylüyor.

Katılımcı 6, ilk gün büyük bir rahatlama hissettiğini, annesinin sürekli tetikte olup onu kontrol ettiğini ama kendisinin bunu yönetebilecek psikolojik sağamlıkta olduğunu ifade ediyor.

“İlk gün sadece özgürlük hissettim. Şunu düşünmüyorsunuz o an, iyi mi yaptım doğru mu yaptım? Ben istediğim şeyi yaptım. 3 yıldır bunu istiyorum ve 3 yılın sonunda artık istediğim şeyi yapabildim özgürlüğü. Çünkü Allah katında onunla ilgili diyaloğunuzda hiçbir sıkıntı yaşamıyorsunuz. Ona vereceğiniz hesap noktasında hiçbir sıkıntı yaşamıyorsunuz. Sadece bunu ertelememin sebebi insanlar. Hani o insanları aşabilmek çok büyük bir şeydi benim için. Süreç olarak çok rahatlatıcıydı. Sadece yürüdüm yani gölün orada yürüdüm. Sonra annem de dışarı çıkacaktı o sırada. O zaman kadar bana katı, sert bir duruşu var. Sonra yolda

görünce onu ben güldüm, karşılaştık. Güldüm ona “Een’apıyorsun?” dedim koluna girdim orada daha rahattım. Zaten ben eğer bu ilk aşamayı atlatırsam biz annemle diyalogumuzu daha rahat devam ettiririz diye düşünüyordum. Ama bu ilk aşamayı atlatmam lazım. O da zaten sert tepkisinin sebebi yapmayayım diye, önüme set çekmek için.

Sonra orada bir kafede oturduk konuştuk, ilk tepkiler tabii şöyle sürekli süzüldüğünüzü, her hareketinizin kontrol edildiğini görüyorsunuz anne tarafından. Öyle bir gözetlenme durumuyla yaşamak da çok zor bir süreç. Beni en çok bu süreçte yıpratın şey yine annem oldu. Hareketlerimin sürekli izlendiğini fark ediyorum. Bana bir şey söylenmiyor ama her hareketimin her giydiğim şeyin kontrol edildiğini hissediyorum gözleriyle. Hem anlamaya çalışıyor hem de o kontrollü şeyinden vaz geçemiyordu. Konuşurken ben onu sürekli rahatlatıyorum bak şöyle böyle hayatımız şöyle olacak böyle olacak. Ben zaten eski benim. Ve bana hak veriyor rahatlıyor ama sonraki süreçlerde tabii kardeşlerim, ailemiz... Zor bir süreci herkes için zor bir süreçti. Bizim ailede çok öyle insanların hayatlarına karışılmaz. Çok bir şey söyleyemezsin ama bir yandan da tabii üzüldüklerini de belli ettiler. İlk başta şey tepkimizi bir verirsek, hani bir dinî şey vardır ya ben kendi tepkimi vereyim de, nasıl olduğu anlaşılın da belki ona göre değişir falan. Orayı kırmaya çalıştım yani ben bir özentilik sonucunda oluşan açıklık yaşamıyorum. Bu zaten yıllarca düşünülmüş bir şey bana böyle dinî bir bilgi verip de beni düzeltmeye çalışmayın yani. Kimsenin bana bir hakaret, bir kötü söz söylediğini duymadım. Sadece beni anlamadıklarını hissettim. Onun dışında üzüntüleri beni çok sevdikleri için. Çok sabit fikirli etrafımdaki insanlar, o görüşleriyle sadece huzurlu ve mutlu olacaklarına inanıyorlar. Doğal olarak da benimle de, benim huzurlu ve mutlu hissetmemin tek yolunun da bu olduğunu düşündükleri için yani bundan, benim kötüye gitmemi istemedikleri için üzüyorlar aslında.

Ama benim bunu anlatmam noktasında herkese tek tek... Onlar bir kere bunu söyledikleri zaman sanıyorlar ki bir kere onlar söyledi. Ama ben her gün zaten bu konuşmaya bu diyaloglara maruz kalıyorum. Bir de

özgürlükler noktasında kişinin nasıl istiyorsa öyle yaşayabileceğine inanan biriyim etrafımdaki insanları da hiç bir zaman yargılamadım. Yaptıkları hareketler,giyim tarzları konuşma tarzları ya da söylemleriyle hiç yargılamadım. Dolayısıyla etrafımdaki insanlardan da beklentim bu noktada yıllarca ben size bunu yaptım şimdi sizden de beklentim bu. Hani ne yapıyorsan onu beklersin. Onlardan onu beklediğim için çok yıprandım tabii.”

Katılımcı 7, başörtüsünü çıkardıktan sonra insanların kendisine daha mutlu daha sakin görüldüğünü söylediklerini, kendisiyle barıştığının fark edildiğini ifade ediyor. Annesi de kendisinin daha iyi bildiğini söyleyerek karışmazken babasının daha ağır bir tepki verdiğini söylüyor.

“Babam çok kötü tepki verdi laflarla. İşte affedersiniz sokak kadını muamelesi yaptı babam. İşte hayâsız dedi. İlk cümlesi. Allah'tan korkmuyor musun? Diyorum ya hep benim babamın benimle ilişkisi korku üzerine. Yani işte bunun için korkmam gerekiyor. (...) Onun derdi şuydu: Ben insanlara ne diyeceğim? Ben insanlara ne diyeceğim. Beni düşünmüyordu. Hâlâ da düşünmüyor. Diyor ki giy yap ama paylaşma diyor. İnsanlar ne diyecek?”

Katılımcı 8, başörtüsünü çıkarınca herkesin uzun saçlarına iltifat ettiğini, başörtüsünü çıkardığını gören herkesin şaşırıp sevindiğini ve zamanla ilk etapta neden başını örttüğünü unuttuğunu söylüyor. Aile ve akrabaların tepkileri konusunda ise özellikle annesinin, başörtüsü kullanmaya başlarken buna bir hevesle başlamaması gerektiğine dair uyarısını hatırlattığını ifade ediyor:

“Annem zaten, sürekli ben demiştim, ben demiştim dedi. Sonra, teyzem benim toprağı bol olsun, çok muhafazakâr bir insandı. Çok dini bütün bir insandı. O çok içerledi. Yani son nefesine kadar rahmetli söyledi. İnşallah senin başını kapatacak bir eşin olur, derdi. Hala içinde, 10 yıldır o umutla hep söyler, yani söylerdi. Etrafımdan genelde öyle tepkiler aldım. Hani neden açıldın? İşte madem açılacaktın, neden kapandın?”

Katılımcı 9, ailesinin bir gün şaşırıldığını ama sonrasında yeni haline alıştıklarını söylüyor.

Katılımcı 10, başörtüsünü çıkardığı halde din kültürü öğretmenliği yapmaya devam ettiği için dindar olan ve olmayan her iki kesimden de rahatsız edici tepkiler aldığını söylüyor.

“Öğretmenler odasında hep yani karşıtlar da ilgi gösteriyor, alkışlıyor, o da rahatsız ediyor. İşte başörtülüler de samimiyet bulursa hadi kapan artık ne zaman kapanacaksın falan demeye başlıyor. Öbürü diyor ki sizi takdir ediyoruz ilk defa böyle birini gördük falan sürekli bir mevzusun yani, hiç birine ihtiyacım yok. Aslında şöyle, insanların kafasını karıştırmak istemiyorum. Yani onlara üzölmeye başlıyorum, takmıyorum artık kendimle ilgili. Din kültürü öğretmeniyim derken hakikaten karşı tarafın ilgisi alakası beni rahatsız ediyor. Çünkü bir sonraki aşamayı merak ediyor ve mesela sorsam hep böyle İngilizce öğretmeni veya işte beden eğitimi öğretmeni vs. hep böyle diyorlar. Ben artık oyun haline getirdim. Yani sizce ne öğretmeniyim diyordum, onu tahmin bunu tahmin ediyor. Din kültürü diyorum. Hayır, inanmıyoruz falan bunu yaşta da yapıyorlar.”

Katılımcı 11, yurt dışına çıktığı bir gezi sürecinde başörtüsünü çıkardığını ancak bir süre daha şapkaıyla başını örtmeyi sürdürdüğünü anlatıyor.

Katılımcı 14, herkesin şaşırıldığını anne babasının biraz ikna etmeye çalıştıklarını ama kimsenin büyük bir tepki göstermediğini söylüyor:

“Şu an epey kabullendiler. Ya millet ne der kafası var hep. Ara ara yükseliyordu babam ama tartışma şeklinde hakaret vs. olmadı. Babam anneme çatıyordu bazen bu kızı sen böyle yaptın diye. Ben de benim kararım bu kimsenin bir etkisi yok dedim. Lütfen saygı duy dedim. Tartışmalar oldu hep. Şu an hala bile zaman zaman tartışma çıkacak gibi hissediyorum ama birlikte yaşadığımız zaman. Aile evine gittiğim zaman olacakmış gibi geliyor. Oluyor da yani kıyafetlerime falan karışıyor.”

Katılımcı 15, olumlu tepki verenlerden daha çok rahatsız olduğunu söylüyor;

“Olumlu şeyler söyleyenler oldu şöyle kendilerince başörtülü olmayı aşağılık bir şey zannedenler yahut alt zümreye ait hissedilen insanlardan, iş hayatında bunlar, yakın çevremden değil. Onlar aa şimdi sen bir avukata benzedin aa şimdi çok güzel bir kız oldun işte dediler. Ama yakın çevremden hiç öyle bir şeyle karşılaşmadım ben. Annem söyleyince biraz rahatsız oldu hakkımı helal etmem falan yapmaya çalıştı ama ben kararımı vermiştim yani.”

Katılımcı 15, ilk günü şöyle anlatıyor:

“O gün hissettiğim duygu tam rahatlama değildi. Evin önüne çıktım yürüyorum falan bir utanma duygusu hissettiğimi hatırlıyorum. Ama bir yandan da şeyi fark ettim çok ilginç gelmişti. Saçımda rüzgâr esiyor. Saç derime rüzgâr nüfuz ediyor ne kadar uzun zaman oldu ya dedim. Saç derime

dokundum. Kafam hafif üşüdü. Hatırlıyorum ekim ayıydı çünkü ama garip geldi. Ama arabaya bindiğim zaman kırmızı ışıktaki durunca hiç sağa sola bakmadım. Bana bakıyorlar mı, bir şey yapıyorlar mı? Hiç bu duyguyu yaşamadım. Hiç tanışmadığım insanların olduğu bir toplantıya katılacaktım. Baktım herhangi bir tuhaf cümle tuhaf söz tuhaf bakış yok normal görünüyorum herhalde dedim. Kendim çok normal bulmasam da, alıştığım görüntünün dışında.”

Katılımcı 16, annesinin daha şiddetli tepki gösterdiğini babasının daha sakin davrandığını söylüyor ve aldığı tepkileri şu sözleriyle anlatıyor:

“Babam da hani annemin çok aşırı tepkisi onu rahatsız ediyordu. Bazen annemi sakinleştirmeye çalışıyordu bazen o da annemle birlikte... O da bazı şeyler söyledi, sen neden açılmak istiyorsun şöyle kıyafetler mi giyeceksin, denize böyle mi gideceksin falan. Babam o kadar yaralamadı beni. Annem daha farklı şeyler söylemişti. Babama nedense hiç kızgın değilim. Genelde babam nötrdür yani aile içi mevzularımızda da öyle. Kötü bir baba demiyorum ama çok ilgili değildir. Onun ilgisizliği bizim için rutin bir hale geldi diyebilirim.

Annemle de ilişkimiz artık daha düzeldi. Arada eski eşarplarımı valizimin sağına soluna sıkıştırdığı oluyor ama. O baya kabullendi. Çünkü o da başörtümü çıkardığımı ama çoğu alışkanlığımı, ibadetimi ya da kılık kıyafetimi değiştirmedigimi gördü. Yine eski ben gibiyim. Evet bazı konularda eskisi kadar, itikadî konularda olsun şey değilim ama. Ya da bazen annemin yanında özellikle kılmıyormuş gibi yapıyordum. Namazını kıl hadi kalk abdestini al falan diyordu. O söylemeden kıldıysam kıldım demiyordum. Hadi kalk diyordu kalkmıyordum anneme inat yapıyordum çoğu zaman. Hatta bir dönem annemle ilgili destek almayı düşündüm. Eşim de sağ olsun bu konuda hep yapıcı oldu. Annem beni üzünce şey yapmadı. Biraz sitemlidir ona karşı ama çünkü kendisiyle ilgili annemin bir şeyi

vardı. Bizi zorladığı bir dönem oldu ama hiçbir zaman onunla bağımlı koparmamı, ondan uzak durmamı hiçbir zaman söylemedi. Hep beni sakinleştirmeye çalıştı.

Şimdi düşünüyorum genel olarak mesele annemle benim ilişkimden kaynaklanıyor. Onu suçlamıyorum tabii ki ikimiz de toymuşuz. Biraz şeytanın da vesvesesi... Ama kapanıp açılmak benim için sadece başörtüsünden ibaret oldu. Başörtüsünü takmak veya çıkarmakla alakalı... Yoksa diğer konularda çok ciddi bir kayıp yaşadığımı düşünmüyorum.”

Katılımcı 17, iş yerinde aldığı olumlu tepkilerin onu çok rahatsız ettiğini şöyle anlatıyor:

“Genel olarak insanlar çok olumlu karşıladılar ki o da beni rahatsız etti. Hani böyle hocalardan, çok yaşlı olup çok seküler şey olan hocalar vardır böyle. Onlardan mesela “nasıl yaptın bilmiyorum ama sana helal olsun” böyle saçımı falan okşadılar çok rahatsız etti beni. Olumlu ya da olumsuz insanların herhangi bir tepki göstermesi, bu sizi neden ilgilendirsin. Beni bunun için neden tebrik edesin?

Geriye dönük olarak da başörtülü bene karşı olan gerçek düşünceleri... Yani bir şekilde onu sezebiliyorsun zaten, ‘başörtülü olduğum için bana şu anda böyle davranıyor’u birazcık sezebiliyorsun ama özellikle bir kaç tane hocanın sonrasında bana gösterdikleri bu tepkileri ile de bunu kanıtlamış oldu. Böyle yani koca insan saçımı okşadı hastanede.

Çıkardıktan sonra genel olarak insanlar çok iyi karşıladı bir kaç tane arkadaşım “helal be sonunda” falan dedi. Sadece bir arkadaşım biliyordu. O da böyle bir akşam ilk başta bir günde çıkardım olmadı birkaç akşam dışarı çıktım sokaklarda başörtüsüz yürüdüm falan.”

Bu sözlerinden sonra ailesinden aldığı tepkileri anlatan katılımcı şöyle devam ediyor:

“Ailemle paylaştığımda babam çok ağladı. Babam çok ağladı. 3 ay falan da babamdan dolayı ertelendi. Çünkü babam şeydir ben senin her yaptığınla gurur duyuyorum sen benim yüzümü hiç kara çıkarmadın falan tarzında derdi. Burada böyle ben başörtüsü kullanmayacağım artık ben başımı açacağım dediğimde... Böyle biraz ağladı falan. Sen benim evladımın ben sana tamam bile bile günah işle diyemem diye. Duygusallaştı. Hayatımda hiç olmadığı kadar duygusallaştı. Bu zaten hani şey gibi hani zaten artık namazını da kılmıyorsun görüyorum bu da giderse ne olacak? Sen artık makyaj da yapmaya başlarsın tarzında. Sonra böyle işte şeylerden örnek verdi. Onların iş yerinde de böyle başörtülü olan varmış da açanlar olmuş. Herkes arkasından çok kötü konuşuyormuş. Herkes dediği de o ve onun yine o arkadaş çevresi hani. Sonradan başımı açıp da makyaj yapan kadınlar hakkında herkes kötü düşünüyormuş. Böyle şeyler anlattı. Böyle şeyler beni biraz sinirlendirir. Zaten ataerkil toplum patriyarkal düzen konusunda da biraz hassasım eskiden beri. Ama sadece onun ağlaması beni... Şey yapamadım hani babam ağlarken bunu yapamadım. Bir üç ay kadar o arada bekledim. Annem zaten şey hani tamam yeter artık zaten kaç senedir kapalıydın falan yaptı (gülüyor) zaten ben bilmiyorum ki sen nasıl dayandın bu kadar sene gibi... Annem çok herhangi bir konudaki tepkileri çok sıradışı olabiliyor bazen. Annem hemşirelik mezunu... Hemşirelik yapmış bir dönem sonrasında formasyon almış öğretmen olarak devam etmiş. O yüzden hastaneyi, nöbet koşullarını falan biliyor. Zaten o yüzden de hiç istemedi tıp yazmamı da istemedi. Çocuk doktoru olmamı da istemedi. Sürekli vazgeçirmeye çalıştı beni. Ama ben gerçekten çok seviyorum çocukları. Doktorluk çok zor bir meslek ülkemizde daha da zor bir meslek... Açıkçası çocuklara karşı duyduğum sevgi olmasa yapamazdım.

Annem zaten şey diyordu sen nasıl stetoskop takacaksın şimdi? Nöbetlerde böyle zor olmuyor mu? Öncesinde de hani böyle zaten hani. İlk başta fakültedeyken zaten 3 sınıftan sonra stetoskop kullanmaya başlıyorsun

stetoskopun bir şeyi var hani hemen hızlı bir şekilde takabilmen lazım acil bir durum oluyor vs. ben genelde bu aşağısı boş olacak şekilde bağlayıp aşağıdan takıyordum kimisi burasını gevşek bırakıp buradan hemen takıyordu. Zor derssen zor, değil derssen değil. Öyle birkaç sene çalıştım sonuçta.”

Bu noktada katılımcı başörtülü biri olarak tıp eğitimi sürecinde yaşadığı zorlukları şöyle anlatıyor:

“Ameliyathanede dezenfekte konusunda üniversitede çok sıkıntı olmuştu. Normalde ameliyathaneye girerken tamamen dışarıdaki kıyafetlerinizi çıkarıp steril değil ama temiz kıyafet giymeniz gerekiyor. Oradan aldığınız temiz kıyafetler bu işte scrubs dediğimiz cerrahi takımlar. Onlar da zaten hepsi kısa kollu, kısa hani. Tunik gibi değil. Basen kısmını bırakan pantolon tişört gibi şeyler. Onları giyiniyorduk ama ameliyathane için kendime özel dışarıda kullanmadığım scrubs renginde yeşil kolluk almıştım kendime dışarıda kullanmadığım sterilite kurallarına uyacak şekilde kendimce. Uzun tunikimsiscrubslar da diktiriyorduk. Ama her şeye rağmen yine de başörtülü ameliyathaneye girerken hayır başörtüyle ameliyathaneye giremezsiniz diyen hocalarımız çok oluyordu. Bir yandan o eğitimin bir parçası olduğu için ameliyathaneye girmek zorundasın. Ben çok bayıldığım için değil, ameliyathane ortamı beni çok gerer cerrah olmayı da hiç istemedim zaten. Ama eğitimimin bir parçası olduğu için ameliyatlara girmek istiyordum tabii. Bunu biliyorduk artık şu hoca izin verir o zaman biz onun ameliyatlarına girelim. Buna dikkat etmeyen, dışarıdaki başörtüsüyle ameliyathaneye giren insanlar da vardı bu da bizim açımızdan da çok rahatsız edici. Bizi de sıkıntıya sokan bir şey ve doğru da değil. Biz de işte itiraz eden hocaların ameliyatlarına girmiyorduk. Diğerlerine giriyorduk. Dikkat çekmeyen renkte temiz başörtüsü kullanıyorduk. Bir de ameliyathanede hastaya da zarar vermek istemiyorduk zaten öyle bir boyutu

da var işin. Onun dışında ama ameliyathaneden kovulan arkadaşlarım oldu. Hani başörtüsünün kenarı açılmış yakasına düşmüş... Normalde hiçbir şekilde yakanda hiçbir şey olmaması lazım ameliyathaneye girerken saçın başın tamamen bonenin içerisinde olacak. O sırada işte fark etmemiş ameliyathaneye girerken başörtüsünün ucu önüne düşmüş işte kovulan ameliyathaneden...

Normal başörtüsüyle ameliyathanede çok zor oluyor cerrah hanım arkadaşlar boğazlı badi giyip cerrah bonesi takıyorlar üstüne ameliyat bonesi takıyorlar.”

Katılımcı 17'nin yukarıdaki anlatısı, tıp eğitimi almış olan diğer katılımcılar olan Katılımcı 1 ve Katılımcı 16'nın anlatılarıyla ve kamudaki başörtülü kadın hekimlerin tecrübeleri üzerine yapılan “Yasaktan Önceki ve Sonraki Hayat: Türkiye’de Kamu Sağlık Sektöründeki Başörtülü Kadın Hekimlerin Deneyimleri” başlıklı tezin bulgularıyla da uyumludur. Diğer mesleklerde de olduğu gibi başörtülü kadınlar iş yerinde uzmanlıklarına güvenilmediği, başörtüsüz iş arkadaşlarına göre çok daha fazla çalışarak kendilerini ispat etmek zorunda hissettiklerini, ayrımcılığa uğradıklarını, en ufak bir problemde suçlamanın başörtüsü üzerinden yapıldığını veya başörtülü oldukları için dinî inançlarına referans vererek kendilerinden kayırma bekleyenler olduğunu ifade etmişlerdir.²³⁶

Katılımcı 18 ise özellikle iş yerinde aldığı tepkileri şöyle anlatıyor;

“Dediğim gibi ilk gün bisikletimi aldım gittim. Abi olarak gördüğüm insanlar da vardı. Onları hayal kırıklığına uğratma kaygım da vardı. Ama gittim. Güzel olmuş diyen oldu hiç yorum yapmayan oldu. Hiç unutmuyorum o tepkileri. Görmemiş fark etmemiş gibi yapan yorum yapmayan oldu. Bunu tersi gerçekten seküler bir şekilde çok yakışmış diyen oldu. Başörtülüyken bana kardeşim deyip de sonrasında mesafe koyan

²³⁶Köşger, *Life Before and After the Ban: Experiences of Women Physicians with Headscarves in Public Health Sector in Turkey*.

olmadı mesela. Olumsuz bir tepki olmadı. Bir anda açılıp saçılıp gitmedim dikkatli giyinip gittim. Tersine oldu ama başörtülüyken selam bile vermeyen, öyle birkaç tip vardı. Sonrasında selam vermeye başlayan oldu. Sonra tabii ben de onlara selam vermedim ama öyle bir anda samimi davranmaya başlayan oldu yani.”

Katılımcı 19 ise, herkesten olumlu tepkiler aldığını söylüyor:

“Daha henüz birinci dönem bitmemişti ben baya hani her gün başörtüyle gittiğim sınıfa bir gün takmayarak gittim. Bütün amfi aynı hoca aynı ders aynı... Bir tek ben farklıyım. İlkten şeyi düşündüm acaba hoca beni tanır mı? Arkadaşlarım beni tanır mı? Zaten en yakın arkadaşlarım görünce çok sevindiler zaten hani sürece hâkimdiler. Daha sonra sınıftaki öteki arkadaşlarım fark etti. Gerçekten neredeyse hepsi, evet öğrenen herkes benim adıma mutlu olduğunu söyledi.”

2. Başörtüsünü Çıkardıktan Sonra Katılımcının Hayatındaki Değişimler

Katılımcılara başörtüsünü çıkarmaya karar verdikten ve bu kararı uyguladıktan sonra hayatlarında nelerin değiştiği soruldu.

Katılımcı 1, hayatında hiçbir şeyin değişmediğini yeni alışkanlık edinmediğini söylüyor. Kısa kollu giymediğini, makyaj yapmadığını saçlarını şekillendirmek için özel bir çaba sarf etmediğini söylüyor.

“Dediğim gibi hayatımda yapmadığım şeyleri açıldıktan sonra yapmaya başlamadım çünkü. Arkadaş çevremden kimse değişmedi. Yeni edindiğim herhangi bir alışkanlığım olmadı. Bir değişiklik yapmadım. Ki onu da zaten şöyle karar vermiştim.”

Katılımcı 5, önce ufak ufak tanınmadığı yerlere giderken başörtüsünü açtığını ve ilk günlerde çıplaklık duygusu hissettiğini söylüyor.

Katılımcı 6, sosyal çevresindeki değişimi ve arada kalışını şöyle anlatıyor:

“Türkiye’de şu durum var: bilmiyorum iki taraf, ben ortada kalmışım aslında. İşte kapalıysan belli yerlere gidersin. Çok, gerçekten, onu çok hissediyorsunuz. Ben şu an açıldım ya. Alkol kullanmıyorum mesela. O yüzden alkol kullanan arkadaşlarımla böyle bir yakınlaşıyoruz, yakınlaşıyoruz derken arkadaşlık anlamında hani muhabbetin artıyor Görüşmen artıyor ama bir yerde stop ediyor. Duruyor. Her yere çağrılmıyorsunuz. Diğer yerden de uzaklaştım. Hani dışlandım.”

Katılımcı 10, başörtüsünü çıkardıktan sonra uzun süre 6-7 ay kadar şapkasız gezmediğini, yanında aksesuar olarak hep şapka taşıdığını anlatıyor.

Katılımcı 13, aynı evde yaşadıkları halde ailesiyle hemen hemen hiç iletişimlerinin olmaması nedeniyle uzun süre depresif ruh halinden kurtulamadığını, arkadaşları ile de ilişkisinin azaldığını, “çok yakışmış” denildiğinde de rahatsızlığının arttığını anlatıyor. Bir süre sonra annesi özür dilemese de hiçbir şey olmamış gibi kendiliğinden konuşmaya başlayınca bütünüyle iyi hissetmese de yavaş yavaş ruh halinin de düzelmeye başladığını anlatıyor.

Katılımcı 15 ise kararının ardından yaşadıklarında, yaşadığı şehrin ne kadar etkisinin olduğuna dikkat çekiyor:

“Bu şehirde maalesef pavyon... Başkent olmasının neticesinde arsaların çok değerlendirilmesi sonucu ve o arsalar bir ürün bir emek neticesinde kazanılmış olmadığı için insanlar böyle bir yolu tercih etmişler. Mesela pavyonlar hakkındaki bir belgeselde bakıyorsun amca çıkmış göbek atıyor. Bu amca bir yerin müdürüdür. Bir yöneticidir. Seni gördüğü zaman sana ahlak dersi

verir. Ankara'nın bu anlamda böyle bir tarafı var. Sana ahlak satıyor bu insan. Başörtülü görünce direkt hanım kız. Ben senin hanım kızın değilim, ben senin bacın, yengen değilim. Kızcağız da değilim. Hep kızcağızsın. Ulan ne kızcağızı diye masaya vurasım geliyor. Niye kızcağız olayım. Hep bu layık görülmemeye hep bu adam yerine konmama falan şimdi bakıyorum iş hayatında daha mı eşitim? Evet. Çünkü başörtülü insandan beklenen o evlilik o meleklik, o aşırı beklenti ortadan kalktığı zaman her an herşeyi yapabiliyor olman insanları bir düzgün davranmaya itiyor. Seni o enayilik noktasında çıkarıyor. Çünkü bakıyor diyor ki bu belli ki inanan biri biz buna kötülük yaparız ama bu bize yapamaz. Bu Allah'tan korkar, vicdanı olur, merhameti olur. Bu tarz şeyleri artık hayatımın şeyinde bana karşı davranışlarda evet insanlar bana daha saygılı. İş hayatında daha mı eşitim? Evet, para konuşurken daha eşit olduğumu hissediyorum. Daha fazla şeye hakkım olduğunu artık insanlar düşünüyor. Öyle o kızcağız ilgileniyor aah falandan ziyade karşında bir insan evladı var ve seninle iş yapıyor.”

Katılımcı tutum değiştirme sürecinde yaşadıklarında iş hayatında yaşadığı problemlerin ve bu problemlere sahip kişilerin de etkili olduğunu ifade ederek “sorumluluğu yükleme” yöntemiyle yaşadığı bilişsel çelişkiyi azaltıyor.

“Benim bu farzı terk etmemde benim kendi nefsimle mücadelede benim vebalim varsa da beni buna itenlerin de bir vebali olduğunu düşünüyorum. Yani bunu tek başıma yaptığımı düşünmüyorum. Beni buna iten insanların da vebali olduğunu düşünüyorum. Beni gördükleri zaman düşünüyorlar‘bu da güzelmiş demek ki başını örtmeye dayanamadı’ falan. Keşke konu o olsaydı. Benim için de kolay olurdu. Saçımı savururdum biterdi. Ama hâlâ hayatımın her noktasında o mücadele bitmedi. Ben hakkım olanı alacağım. Her konuda kendimi güçlendirme çabam neden? Biz varız ya bizim var olduğumuzu siz göreceksiniz ama burada işte nefis şeyi ortaya çıkıyor. Benim işte düşünüyorum hayatımda ne en çok tepemin tasını attırır diye,

biri bana küfür etse umurumda olmaz, arkamdan konuşsa sensin der geçerim. Ama çocukluğumdan beri birilerinin bana kader tayin etme cüreti herhalde benim en nefret ettiğim, en gemileri yaktığım nokta bu oluyor. Bunu kabul edemiyorum. Demek ki nefsimle burada şey mücadelesine girdim ve yine başka bir mücadele için diyormuşum. Zoruma gitti. Gururum çok kırıldı. Kendimi enayi gibi hissettim. Enayilik duygusu bende çok başka şeyleri tetikledi. O mücadeleden hiçbir zaman kaçınmayacağım ama onlar kendilerince bir kural koyduklarını zannediyorlar. Onlar kuralların içinde oynuyormuşum gibi hissetsinler. Ben içimden öyle bir oyun oynamıyorum. Ben yine bildiğim gibi oynuyorum bu oyunu. Ama daha nötr görünmeye daha onlardanmış gibi görünüp ama içten içe bir mücadele. Ben gerçekten bu ülkenin kadınlarına kız çocuklarına reva görülen şeyi kabul etmiyorum. Ki kendim gerçekten iyi bir ailede büyüdüm. İyi imkânlarım vardı. Anlayışlı insanlardı her zaman desteklerim vardı ben bile bu hayatta bu kadar zorlanıyorsam bu şeylerde ki buna aşınayım da. Annem çalışan bir insan anneannem kendi ayakları üzerinde duran bir insan teyzelerim çalışan insanlar aşına olduğum bir şeyde bile of hayat beni bu kadar zorluyorsa burada kendi köyünde kasabasında okuyan bir şeyler yapmaya çalışan bir kadın için bir kız çocuğu için hayat ne kadar zordur? Nelerden taviz vermesi bekleniyordur? Bu yalnızlık, kendilerini yalnız hissetmelerini hiçbir zaman istemiyorum. Çünkü ben şunu hissediyorum ben bir kadın olarak kendim için olumlu bir şey yaptığım zaman aslında tüm kadınlar için yapmış oluyorum. Ben bugün ağzımdan çıkan bir cinsiyetçi söylemi kestiğim zaman veya bir cinsiyetçi söylemi duyduğum zaman aslında tüm kadınlar için bir şey yapmış oluyorum hep buna inanıyorum. Benim başörtüsü şeyim biraz da erk, egemen güçle çatışmamla oldu sanırım. Evet. Öyle.”

Katılımcı 19,başörtülüken bir grubu temsil ediyormuş gibi görüldüğünden ve sürekli bir çaba içerisinde olduğundan ama başörtüsünü çıkardığında grup temsili olma düşüncesi azaldığı için rahatladığından bahsediyor.

“Aslında bir yandan stresliydi. Bir yandan da kendimi yeniden keşfediyordum gibi hissettim. Kendimi daha rahat ifade etmeye başladım. Ve aslında ben başörtülüyken şu sorumluluk altında eziliyordum, hani biz başörtülüyken aslında belli bir zümreyi temsil ediyoruz aslında. O yüzden ya da şey konusunda kendimi kanıtlamaya çalışırken buluyordum kendimi. Ben iktidarı tutmuyorum ben onlar gibi değilim. Hani şey gibi bir şeydi Türkiye’de iki mahalle var ya da iki taraf vardı. Ben ikisine de ait hissetmiyordum gibi hissediyordum. Bir yandan da o ait olmadığım mahalleyi ister istemez temsil ediyordum gibi hissediyordum. Buna göre sürekli davranışlarımı laflarımı dizginliyordum ve o mahalleye ait olmadığımı sürekli insanlara kanıtlamaya çalışıyordum ve aslında bu beni çok yormuş. İnsanlarla tanıştığımda hiçbir şeyi kanıtlamak zorunda değilim. Ve biraz daha İngilizcede şey denir ya “nobullshitperson”, daha umursamaz bir insan oldum. İnsanlar ne derse derin, herkes beni sevmeyebilir. Herkes beni onaylamayabilir tip insan oldum. Ki zaten de dediğim gibi yine kişiliğim değişmedi aslında, sadece öncesinde bastırıyordum. Yani ben açıldım farklı bir insan oldum bunu söyleyemem. Sadece bastırıyordum bu yüzden daha rahat ettim. Daha rahat sosyalleştim özgüvenim kesinlikle arttı. Dediğim gibi bastırduğum şeyleri artık bastırmıyordum. Sürekli kanıtlamak zorunda hissettiğim şeyleri kanıtlamak zorunda değildim. Ya da insanlar benimle tanıştıklarında belli önyargılara sahip değillerdi.”

3. Başörtüsünü Çıkardıktan Sonra Duygudurum

Katılımcılara başörtüsünü çıkardıktan sonra neler hissettikleri soruldu. Bu sorunun sorulma sebebi çelişki süreci sona erdiği için yaşadıkları rahatsızlık hissini azalması belki de tamamen geçmesinin beklenmesidir.

Katılımcı 1, ara sıra ağladığını, vicdan azabı çektiğini ancak başörtüsü takmayarak hayatına devam etmek istediğini ifade ediyor.

Katılımcı 2, başörtüsünü hak etmediğini düşündüğünü, bir gün çok iyi biri olacağını ve yeniden takacağını umduğunu söylüyor.

Katılımcı 4, başörtüsünü çıkardığında gerçekten çok mutlu olduğunu söylüyor.

“Yani ama bu benmişim diyorum hani. Mutlu değildim evet. Gerçekten içim rahat değildi. Yani o başörtüsünü her gün ütülüyordum. İşte özenli takıyordum. Bağlıyordum falan. Çok güzel kıyafetler giyordum. Uzun kıyafetler giyordum. Ama böyle bir o kıyafetlerin içine girdiğimde yani başka biri olmuş gibi hissediyordum kendimi. Gerçekten başka bir profilin içine girmiş gibiydim yani.”

Katılımcı 5, boşanmanın yaraladığı öz güvenin başörtüsünü çıkarınca biraz daha düzeldiğini hissettiğini söylüyor.

Katılımcı 6, kararını uygularken etrafındaki insanları üzmemek istemediği için kendisine çok fazla yüklendiğini ve bunun da çeşitli problemlere sebep olduğunu anlatıyor.

“Babamla yaşadığımız bir tartışma sonucu ben kriz geçirdim. Tabii bunda başörtüsüyle yaşadığım sürecin de etkisi var. Ben dolmuşum, dolmuşum, insanlara susmuşum... Size ilk söylediğim vardı ya insanları kırmadan, üzmeden yapacağım demiştim ama kimseyi kırmamak üzmemek için ilk önce kendin kırılman üzülmen gerekiyor. Yıllarca bir yılda böyle kendi içimde yaşadığım bir süreç oldu, ona o lafi söyleme, buna bunu söyleme. Tabii hâlâ devam ediyor hâlâ o şeyleri görüyorsunuz. Mesela bir saçınızı boyattınız. İnsanların, tesettürlü birinin saçını boyatmasıyla açık olduğunda boyatmasına verdikleri tepki çok farklı. Yani ben bunu kendim için yapmış olamam. İnsanlara göstermek için yapıyorum. Tepki çekmek için ya da dikkat çekmek için. Yani bunu bir tartışma anında görüyorsun. Bir konuşmanın arasında bir kavga sırasında ya sen gerçekten dikkat çekmeye mi çalışıyorsun falan deniyor. Bunu en keskin yaşadığım bu tartışmayı yaşadığım kişi kız kardeşim. Aramızda 1.5 yaş var. Ben abla modunda hiç olmadım ona karşı. Hep arkadaş gibiydik. Çocukluğumuzda da. O abla

ilişisini kurmadığımız için bana söz söyleme hakkına sahip olmuştu. Bir de mesela bunu da çalıştım ben hani o yüzden söyleyebiliyorum rahatlıkla evli olmuş olması çocuklarının olması kendisini de tecrübe olarak da daha üstte görüyor, söylemleri ona göre daha üstten oluyor. Rahatsız oluyorum ama dediğim gibi yine de o diyalogu korumaya çalışıyorum. Hem kendim koruyayım, hem kardeşlik bağına koruyayım hem diyalogu koruyayım... Çünkü önemli şeyler. Ne kadar çok insanı reddedebilirsiniz ki hayatınızda en sonunda yalnız kalacaksınız. O yüzden olabildiğince... Bir de şöyle bir süreç var bende ben kendim reddetsem bile psikolojik olarak bende devam ediyor bu süreç. Ben bu sefer rüyalarımda görmeye başlıyorum o insanı. O problem çözülmediği sürece bende hiçbir zaman bitmiyor görüşmesek bile. Çözümüne ulaştırmam gerekiyor her şeyi.

Kardeşimle de öyle bir süreç yaşadık bir kriz anında bu sefer gerçekten hastanelik oldum yani en sonunda. O da şöyle oldu. Babamla annemin tartışmalarını duyduğumu hatırlıyorum kendimi odama kapattım. Kendimi böyle cenin pozisyonuna aldım kilitledim. Sonra işte ağlamaya başladım. Ağladığımı duyunca kapıyı vurmaya açmaya çalıştılar falan. Sonra her sesi bastırmak için daha yüksek sesle bağırmağa başladım. Bu bağırma saatler sürdü. His olarak da yarasaların içimden çıktığını hissettim böyle halüsinasyon gibi. Bir süre sonra halsiz düşüp uyuyakaldığımı uyandığımı hatırlıyorum. Bu süreçte hep kapıyı açmaya çalışıyorlar açamıyorlar işte kız kardeşim gelmiş. Bir yandan da böyle anaç bir tarafı da vardır böyle sahiplenici bir tarafı. O gelmiş işte Ankara'dan koştur koştur böyle. Kapıyı kırdılar falan. Sonra bana dokunduklarında ben tekrar bir çığlık falan şey böyle asla bana dokunulmasını benimle konuşulmasını istemiyorum hani sesler böyle dan dan gelir ya kafana öyle geliyor bana. Sonra işte hastaneye kaldırdılar falan. İki gün sonra kendime geldim ama o yarasaların çıkmasını ve o hissiyatı bana psikolog şey dedi çok içine atmışsın ve vücut buna bir tepki göstermiş. Çıkartmış içindeki bu sesleri, beni görün beni duyun.”

Başörtüsünü çıkarmasının ardından sosyal destekten mahrum kalan yazar ağır bir kriz geçirdiğini, yukarıdaki sözleriyle anlatıyor. Ancak bugünden o zamana baktığında bu tecrübesini olumlu bir şekilde yorumluyor ve bu şekilde rahatsızlık hissini tersine çevirmiş oluyor:

“Başörtüsü benim insanlara verdiğim bir tepki değildi, aslında benim yolculuğumun bir noktasında yaptığım bir şeydi.”

Katılımcı 6, kendisini tanımayla başlayıp başörtüsünü çıkarmasıyla devam eden sürecinde erkek arkadaşından da ayrılıp yeni bir çevre arayışıyla yeni bir fakültede okumaya başladığından bahsediyor. Önceki ortamında dindarlık anlamında dinden uzak kalarak farklılaşan katılımcı, yeni ortamında ise gruba göre daha dindar zannedilmekten duyduğu rahatsızlığı ifade ediyor:

“Mesela içki içeni de var. Ondan sonra sigara kullananları var. Artık çevremde bir tane tesettürlü arkadaşım var diğerlerinin hepsi açık olmaya başladı. 180 derece döndü bütün çevrem. Ve ben sigara kullanmıyorum, alkol kullanmıyorum. Onların ortamına göre çok yabancı kalıyorum. Yani buradaki yabancılığım bu sefer tam tersi bir şekilde orada yabancı kaldım. Bir de din kültürü hocası olduğumu da biliyorlar. Bir yandan da din kültürü öğretmenliği yapıyorum. Oranın böyle en muhafazakâr kısmında kaldım ben. Ama yavaş yavaş baktılar ki, açık görüşlü oluşum, insanların hayatlarına karışmayışım çok rahat beni hayatlarına kabul ettiler yani. Öyle de yaşadık. Hatta birçok noktada da etkilendikleri de oluyor yani. Hep ben bununla karşılaşıyorum. Ya biz işte ilahiyatçıları böyle bilmezdik. İşte din kültürü dersine giren hocaları böyle bilmezdik. Bazıları travmalar yaşamış hocalarıyla alakalı. Bazıları rest çekmişler. Şimdi oturup her konuyu benimle konuşmuş olmaları... Çok daha farklı konular konuştuğumuz oluyor ama şunu da sezinliyorum bir soru sorulacaksa dinle alakalı arayıp

beni soruyorlar. O noktada da bilirkişi ya da bu konuların konuşulacağı kişi benmişim gibi yaklaşıyorlar. Bunu da aslında hiç sevmiyorum. Yani ben din kültürü dersine girmeyi ve çocuklara din dersi anlatmayı çok seviyorum. Ama sosyal hayatta bunların konuşulmasını, mahalle sohbeti gibi anlatımlarda böyle basite indirilmesini sevmiyorum diyeyim. Çok derin bir mevzu benim için. Mesela bir soru soruyorlar. Bir cümleyle cevap verilecek bir mevzu değil. Açık kitaplar okumanız gerekiyor. İlmihaller işe tefsirler fıkıhlar karıştırılması lazım. O soruya cevap verilmesi için. Bir de her konuyu hâkimi de değilim. İlahiyat okuyunca şey gibi bakıyorlar. Her şeyi bilir. Her şeyin incisini bilir. Öyle bir şey yok yani. Alanlarımız da o değil. Bunları tek tek insanlara anlatmak çok zor. Ve insanlar hazır cevaplar bekliyorlar böyle. Direk tık hayır o öyle değildir, bu böyledir gibi cevaplar.”

Katılımcı 7 ise başörtüsünü çıkardıktan sonra kendisiyle olan ve yıllar süren kavgasının bittiğini, kendini beğendiğini giydiğini yakıştırdığını söylüyor. “Artık kendimi ben gibi hissediyorum” cümleleriyle görüşmeyi sonlandırıyor.

Katılımcı 7, başörtüsünü çıkarmadan önce terapiye gittiğini, ilaç reçete edildiğini, depresyon geçirdiğini ancak başörtüsünü çıkardıktan sonra kendi içindeki bu savaşın bittiğini hissettiğini ifade ediyor. Arkadaşlarından sosyal destek gördüğünü de şu sözleri ile ifade ediyor:

“Daha güzel daha mutlu hissettim. Hatta sonradan kapalı bile olan arkadaşlarım hani şey dediler bana. Sende bir huzur görüyoruz artık. Böyle bir barışmışsın. Bir sakinleşmişsin gibi görüyorsun karar verme sürecinde.”

Katılımcı 8, başörtüsünü çıkardıktan sonra sosyal olarak rahatladığını istediği yere istediği şekilde, fazla dikkat çekmeden girebildiğini söylüyor. Başörtüsünün kendisine bu anlamda engel olduğunu düşünüyor. Ancak ilk başörtüsünü çıkardığı günün son derece zor olduğunu hatırlıyor.

“Titriyordum. Bütün vücudum titriyordu. Çünkü sürekli böyle içimde bir Allah inancı var. Allah seninle birlikte şah damarından daha yakın inancı ile dolusun. Sürekli yatarken kalkarken gece gündüz... Şimdi o inançla kendini sarmış bir insanın, Allah'ın istemediğini düşündüğün bir şeyi yapmak çok şey yapıyor. Bu hani bir suç işlersin annenden babandan korkarsın aynı şey. O suçluluk hissi çok vardı.”

Katılımcı 9, başörtüsünü çıkardıktan sonra içten dindar olup dışarıdan böyle görünmemesinin çeşitli zorluklara yol açtığını söylüyor.

“Şuan ben mesela şey, şimdi içim, evet, dindar birisi hâlâ ama ben bunu dış görünüşümle erkeklere ispatlayamadığım için işte alkol bağımlısı da geliyor bana bazen ne bileyim çok değişik alışkanlıkları olan ya da tanıştığı gün kadınlarla yatıp kalkan erkekler de bazen gelip bana hani bunu alenen söyleyebiliyorlar. O zaman öyle bir şey hiçbir erkekten duymamışım. 25 yaşına kadar örtülü kaldım. Hani öyle ilişkilerin öyle bir boyutu olduğunu bile bilmiyordum. Masum kalıyordum.”

Başörtüsünü çıkarırken kendi kendisine sadece örtüyü çıkaracağına, kıyafetlerini ve yaşam tarzını değiştirmemeye çalışacağına söz verdiği halde zamanla kıyafetlerin kısaldığını, tırnaklarını uzatıp oje sürmeye başladığını ve namaz kılmanın son derece zor bir şey haline geldiğini anlatıyor.

Katılımcı 9, başörtüsünü çıkardıktan sonra terapi almaya başladığını, o durumdayken buna daha çok ihtiyaç hissettiğini söylüyor.

Katılımcı 12, kararını gerçekleştirdiğinde kendisini son derece rahatlamış hissettiğini anlatıyor.

“Çıkmadan önce çok kötü hissederim zannediyordum. Ama çok rahat, özgürleşmiş hissettim. Sanki aynısını kapandığım gün de hissetmişim. Sanki başörtülüyken kadınsıydım ama kapanmadan önceki halime çocukluğuma dönmüş gibi hissettim. Aslında ilk kapandığım gün kendimi erkeklerin bakış açısına göre daha korunaklı hissetmişim ama aynı şeyi açıldığım gün de hissettim. Ailem biliyordu tamamen onların kabulünü aldıktan sonra açıldım.”

Katılımcı 13, bunalımlı ruh hallerinin ve suçluluk hislerinin geçtiğini anlatıyor ve şu anki halinden memnun olduğunu ifade ediyor:

“Mutluyum yani çünkü o ulaşmak istediğim idealist kimliğe ulaştım. En son da hatta bir hafta önce kahküllerimi kestirdim. Normalde hiç kestirmemişim. Annem dedi ki sana hiç yakışmıyor hâlâ o şeyleri var. Sana hiç yakışmaz kullanamazsın. Ama ben bu halimi seviyorum. Bu halimle özdeşleştim. Çok daha rahat özdeşleştim. Diğer halimle özdeşleşmemişim. Bir kimlik bunalımı yaşıyordum. Şimdi o kimlik bunalımı yok. Dinî açıdan bir kendimi geride kalmışlık da hissetmiyorum. Bazen çok nadir acaba Allah beni sevmiyor mu diyorum ama hadi ya diyorum kaç yaşında insansın. Böyle fikirlere kapılmaman gerekiyor.”

Katılımcı 15, başörtüsünü çıkarmış olmanın onu üzdüğünü söylüyor ve şöyle anlatıyor.

“Şu an mesela Müslüman gibi görünmüyor olmak beni üzüyor mu? Evet üzüyor. Bu yaptığım şeyden böyle, oh iyi ki kurtuldum aa özgürleştim gibi değil ama yine bir kalbimde burukluğunu yaşıyorum açıkçası. Giyimimde kuşamımda hâlâ bunu hissederim. Hâlâ tişört giymiyorum. V yaka

giymiyorum. Taytla sokakta gezmiyorum. Kendi içimde bunları çok fazla yaşıyorum yani.”

Katılımcı 15, geride bıraktığı kimliğine yönelik yas benzeri duygularını anlattıktan sonra aslında anonimleşmenin getirdiği rahatlık hissine de dikkat çekiyor:

“Kendimi rahat hissediyor muyum açık halimle? Şu duygu gerçekten insani bir duyguymuş onu fark ediyorum. Bir yere girdiğinde insanların senin hakkında hiçbir fikri yok. Hani bu nasıl bir özgürlük duygusu tarif edemem bunu. İnsanlar senin hakkında hiçbir fikirde bulunamıyor. Evet, X bir kadın. Bitti. Bu insana gerçekten bir özgürlük sağlıyor. Sen eskiden insanlar sana baktığı zaman bak bizi layık bulmadı. Ya da hah bak görüyor musun ne manaya baktı gibi sorular kafanda gezerken şimdi sana baktıklarını fark etmiyorsun bile. İnsanlar senin hakkında hiçbir fikre sahip değiller. Zaten sarışın olmanın da bu noktada gerçekten avantajlı olduğunu düşünüyorum. Çünkü insanların senden ne bir zekâ beklentisi var ne de bir ahlak beklentisi var. Hepsi olur yani. Mini etekle aşırı bir dekolte kıyafetle de gezebilirsin, hiç kimse bir şey demez. Ya da mesela daha normal bir kıyafet giydiğim zaman, mesela şunu giydiğimde niye bunu giydiğim konusunda insanlar böyle bir şey düşünmüyor yani. Bunu bilerek mi giymiş, şöyle mi yapmış yok. Her şey oluyor yani. O yüzden sarışınlığı seviyorum. Açıldıktan sonra şunu fark ettim evet biz başörtülüken bir saygı görmek adına, saygıyı talep ediyorduk. Yani saygı duyacaksınız. Bunu insanlardan talep ediyorduk. Şimdi hayatıma bakıyorum ki bu çok kolaymış aslında bana çok rahat saygı duyuluyor. Yani gerçekten bunun bir saçla değiştiğini söylesem. Bizim gibi olmayan insanlar bunu anlamaz ama evet gerçekten hanımefendi olabilmek X hanım, avukat hanım olabilmek gerçekten bu kadar kolaymış. Erkeklerle çalıştığın yerde dışlanmadan, herhangi bir abilik babalık moduna girmeden sen hakkını olanı alabiliyorsun. Herhangi bir korunmaya kollanmaya muhtaç olamadan durabiliyor olmak gerçekten güzel. Hayatıma da böyle bir

konfor sağladı mı sağladı. İçim rahatsız ama kesinlikle çok büyük konfor sağladı hayatıma. Her yerde olabilirim. Her yere gidebilirim. İnsanların benimle bir şeyi yok. Bana o gün haber izleyip akşamına benden kimse hesap sormuyor. Sanki Ak Partinin grup sözcüsüyüm gibi. Belli bir camianın...”

Katılımcı 17, başörtüsünü çıkardıktan sonraki hislerini şöyle anlatıyor:

“Çok rahatlamış hissettim. Özgür hissettim. Bunun çok etrafla da ilgisi yoktu aslında kendimle alakalı. Benim gözümde başörtüsünün bürünmüş olduğu kimlik ve simgesellikten kurtulmuş olmanın verdiği bir özgürlük hissiydi. Yani özgür hissettim. Sanki insanların arasına karışabiliyormuşum gibi hissettim. Önceden hep dışarı çıktığımda, AVM’ye gittiğimde, şu an çok yaygın olmasına rağmen başörtüsü, kendimi hep çok böyle diğer insanlardan daha farklı hissediyordum ama bir yandan da ben diğer insanlardan çok da farklı değilim sıradan bir insanım diye düşünüyordum. Rahatsız oluyordum bundan. O yüzden hani AVM’ye falan gittiğimde şey düşündüğümü hatırlıyorum şu an diğer insanlar gibiyim kimse bana farklı bakmıyor diye düşündüğümü hatırlıyorum. Öyleydi işte birazcık topluma karışma ben de diğer insanlar gibiyim gibi bir duyguydu.”

Katılımcı 19, yaşadığı rahatlama ve suçluluk hislerini şöyle anlatıyor:

“Sonra dışarı çıktım ilk defa. Hiç denememiştim. O yüzden hani nasıl olur nasıl biter hiç bilmiyordum yani. Belki tesettürlü olmayan birçok insanın dikkat etmeyeceği şeylere dikkat etmeye başladım. Hani şöyle yapıyordum ve burama rüzgâr geliyordu. Kulaklarımı rüzgâr okşuyordu saçlarıma rüzgâr değiyordu. Bu aslında beni daha farklı bir şükre itti. Dedim ki bunu her gün

yaşayan insanlar var ama ben bunu fark edip şükredebiliyorum. Buna da sevindim. Çünkü şey de düşünüyordum hani artık başörtü takmayı bıraktığımda ben hâlâ Müslüman olacak mıyım? Ya da hani şey düşündüm daha farklı ortamlarda bulunup daha farklı davranacak mıyım? Kişiliğim değişecek mi? Ama öyle olmamış olması beni mutlu etti.”

Katılımcı 21, yaşadığı çelişki hislerinden kurtulduğunu fark ediyor ve bir huzursuzluk hissetmediği için de kendisi için doğru olanı yaptığını düşündüğünü anlatıyor:

“Çıkardıktan sonra o kadar kendimle kavgam olmadı. Daha rahat bir şekilde araştırabildim. Şu an daha objektif bakabildiğimi düşünüyorum. Psikolojik olarak rahatladım en azından. Önceden olan şey nefsimle mücadeleymiş onu anladım. Belki de nefsimde ağır geldi demek bana ağır gelmiştir ve kendimi bunu arkasına saklamışımıdır diye düşündüm. Kendimi hiçbir zaman ikna edemedim kapalı olduğuma. Edebilseydim açıldığımda huzursuz olurdu. İleride kendimi buna ikna edebileceğime inanıyorum bu arada. Belli bir araştırma süzgecinden geçirdikten sonra. Gerçekten inanarak bir şeyleri... Hep sıfırdasın aslında ilerledikçe ilerledikçe eksik olduğunu anlıyor insan. Ben de inanıyorum diyorum ama tam inanmıyorum bence eksik inanıyorum hâlâ.”

4. Başörtüsünü Çıkardıktan Sonra Dinî İnançlar

Katılımcılara mevcut durumlarında kendilerini inanç anlamında nasıl tanımladıkları soruldu. Verdikleri cevaplar aşağıda derlenmiştir.

Katılımcı 1, 2, 3, 15, 16 ve 20 kendilerini “çok şükür Müslümanım”, “inanç anlamında hiçbir şey değişmedi”, “Hâlâ ibadetlerimi yerine getiriyorum” gibi ifadelerle inanç dünyalarında başörtüsünü çıkarmak haricinde herhangi bir değişim yaşamadıklarını ifade ediyorlar. Bunlar dışında inanç dünyalarına dair farklı şeyler söyleyenlerin cevapları aşağıdaki gibidir.

Katılımcıların büyük bir kısmı Müslüman olduklarını ifade etmekle beraber farklı noktalarda yaşadıkları şüphelere dikkat çekmişlerdir. Bunlar arasında özellikle Müslümanların kadına yönelik tutumları eleştirilen konulardandır.

Katılımcı 4: “Müslümanım ama başörtüsünden çok soğudum”.

Katılımcı 5: “Hâlâ Müslümanım. Farklıymışım gibi davrananlara da kızıyorum n’oluyoruz diye”.

Katılımcı 6, dini reddetmediğini ancak dinin kadını baskılayan taraflarını reddettiğini, inancının insanlar tarafından sorgulanmasından hoşlanmadığını ifade ediyor. Namaz kılmayana sorulmayan soruların başörtüsünü çıkarana sorulmasını ikiyüzlüce bulduğunu söylüyor. Allah rızası ve fedakârlık baskısından çıkarak artık yaptıklarını kendisinin isteyip istememesi, kendisinin ölçü olması bağlamında değerlendirdiğini söylüyor.

“Kendimi Müslüman olarak tanımlıyorum. Ama toplumda kabul gören Müslümanlık algısından çok ayrı benim Müslümanlık algım. Benim Allah’la olan bağım, Allah’la olan diyalogum, sevgim çok önemli. Ben onu çok sevdiğimi düşünüyorum. Beni zaten rahatlatan ve huzurlu hissettiren tarafı o. Çok sevgi ve bağışlayıcı bir Allah’tan bahsediyorum kendime hep. Ben hayatın bir tecrübe olduğunu dinin de bu tecrübelerle kazanılacağını düşünüyorum. Yani hani hep diyoruz ya nasıl öldüğün önemli diye. Ölümün oluş anı o sadece bir an değil. Bütün yaşadığımız anların toplamından oluşan bir süreç bence. Ben hayatı tecrübe edeceğim. Allah’ın karşısına tek başıma çıkacağım. Ve bütün yaptıklarımın cevabını tek başıma vereceğim. O yüzden tatmin olmadığım hissetmediğim hiçbir şeyi yapmamaya çalışıyorum artık. Başkaları için yapmak durumunu da kendi zihnimden siliyorum. Çünkü neden bunu yaptım dediğinde eğer bir hataysa bile Allah’ım ben bunu sana ulaşmak için yaptım, senin dinini daha iyi yaşamak için yaptım benim doğru gördüğüm buydu demekle şu şöyle dedi bu böyle dedi o yüzden yaptım demek bence daha aşağıda bir konumda. Hatam olsun ama ben yaptım diyeyim, ben senin için yaptım diyeyim.”

Katılımcı 7, kendisini Müslüman olarak tanımladığını ve inanç noktasında kendini geliştirerek ileride kendi isteğiyle yeniden başörtüsü kullanmak istediğini söylüyor. Başka bir ülkede yaşamış olan katılımcı okula giderken başörtüsünün zorunlu olduğunu anlatıyor:

“Bu sefer ben kapanmak istiyorum ileride. Allah’la ilişkiyi geliştirmek istiyorum. O sevgi ilişkisini geliştirmek istiyorum. Hani o aslında şefkatli biri. Bu hep söyleniyor ama bir yerden sonra... Ben Allah’ı baba figürüyle hep düşünüyordum. Mesela benim babam hep bekliyor. Bir hata yapayım da. Onu da öyle düşünüyorum. Artık Allah’la ilişkiyi düzeltmek istiyorum. İleride ben kapanmak da istiyorum. Bu sefer isteyerek, kavrayarak gerçekten kendi iradenle kapatmak istiyorum. Bana zorla bastırdılar. Zorla işte altı yaşında okula gidiyorum. Bana bir şey verdiler başım için, artık böyle gitmek zorundasın. Pantolonun dar olmamalı ama nedeni açıklanmıyor neden? İşte böyle giyersen, cehenneme gidiyorsun.”

Katılımcı 7, alkol almadığını ancak namaz da kılmadığını anlatıyor. İnsanlar onu kınamasın diye başörtülüken düzenli olmayan ibadetlerini başörtüsünü çıkardıktan sonra daha düzenli yapıyor gibi bir çabasının olmadığını anlatıyor.

“Ben öncesinden de namaz kılmıyordum açık söyleyeyim. Hâlâ da aynı... O devam ediyor. Şunu yapmaya çalışmıyorum insanlara işte ben açıldım ama hâlâ namazlarımı kılmaya çalışıyorum. Bunu yapmıyorum. (...) Annem hâlâ bana soruyor. Namaz kılıyorsun değil mi? Anne diyorum. Ben kapalıyken bu kadar sormuyordun. Namaz kılıyorsun değil mi? Otomatikman kapalıyken sanki namaz vakti gelmiyor.”

Katılımcı 8, kendisini net bir şekilde bir dine mensup olarak tanımlayamıyor. Bir yaratıcı kesinlikle var ama şu an arayıştayım, diyor.

“Yani şu an geldiğim noktada bütün dinlerin aynı şeyi istediğinin farkındayım. İyi bir insan olmak... Hani vicdan olayı, şu an ben mesela en çok inandığım şey vicdan benim. Ben vicdanıma inanıyorum. Ahlak konusunu hiç sorgulamam, insanların doğrusu yanlışı, kendine. Burada doğru olan başka bir ülkede yanlış olabiliyor vesaire oralar. Hiç girmek istemediğim yerler zaten ama vicdana kesinlikle inanıyorum.”

Katılımcı 9, Allah’a hâlâ inandığını çok araştırıp okuduğunu ancak ibadet etmekte zorlandığını özellikle namazları hemen hemen tamamen terk ettiğini söylüyor.

“Allah’ın varlığına ve birliğine hâlâ inanıyorum. Hâlâ inanmaya devam edeceğim. İnanmayanın aklı yoktur. Zaten zamanında ben çok okudum, çok araştırdım. Böyle birilerinden duyma bilgilerle dindar olmaya çalışmadım. Hâlâ kendimce Kur’an okumaya falan çalışırım. Arapçasını öğrendim işte Türkçesine tekrar dönmeye çalışıyorum. Kendime hatırlatmaya çalışıyorum. En zorlandığım yerde bir Youtube videosuyla falan kendime bir şeyleri hatırlatmaya çalışıyorum. Ama başörtüsü bana sanki erkekler çok rahatmış da biz çok rahatsızmış gibi hissettiriyordu. O zaman onu hatırlıyorum. Hala öyle düşünüyorum. Yani Kur’an’da kadınlar ayrıcalıklıdır. Şöyledir, böyledir. Ama yani yaz günü nefes alamıyorsun.

Şöyle söyleyeyim, mesela abdest, normal namaz abdestini bile erkeklere göre tasarlamışlar. Senin namaz abdesti alabilmek için tesettürünü çıkartman gerekiyor. Bu hadisler sünnetlerde, kadınlara hiç yokmuş gibi davranmışlar gibi geliyor bana. Mesela namaza durmam gerekiyor. Ben burada duramıyorum işte. Benim abdest almam gerekiyor. Kolumu açamam ki ortalık yerde su dökün kolumu hızlıca abdest alayım hep kadınların

üzerinde zorluk var. Örtülü iken böyle düşündüğümü hiç hatırlamıyorum.
Bunları yeni yeni düşünüyorum.”

Başörtüsünü çıkardıktan sonra herkesin kendisini günahkâr olarak gördüğünü ancak kendisi ise bu konuyu esprili bir şekilde “bunları boşuna yapmamışım, sonuçta beş yılım var yani cepte.”

Katılımcı 10, kendisini Müslüman olarak tanımlıyor ancak esas olanın Allah inancı olduğunu, Müslümanlığın şans eseri onun kaderine yazıldığını düşündüğünü ekliyor.

Katılımcı 13, hâlâ Allah inancı olduğunu ancak dinin çok politikleştirildiği ve bundan rahatsız olduğunu söylüyor. Ailesine dair şöyle bir eleştiride bulunuyor “Daha iyi bir Müslüman olmaya çalışmak değil daha çok bunu göstermekti kaygıları.” Bunun da kendisini olumsuz anlamda etkilediğini söylüyor.

Katılımcı 17, başörtüsünü çıkardığı ilk dönemlerde deist gibi hissederken kendisini şu anda Müslüman olarak tanımlayabildiğini söylüyor.

“(Başörtüsünü) Çıkarmadan önce zaten bayağı mesela namaz kılmamaya başladım, İslamiyet’in getirdiği teslimiyet duygusuna artık çok da inmadığım, İslamiyet’te çelişkili bulduğum şeyler artmaya başlamıştı. İnanç dünyamda değişim oldu diyebilirim. Başörtüsünü kullanmayı bıraktıktan sonra bir süre deiste çok yakındım. Şu an ama çok fazla günlük hayatta yaşamayan ama inançsal olarak Müslüman olarak tanımlayabilirim.”

Katılımcı 18, kendisini deist olarak tanımlıyor. “Önce namazı bıraktım sonra başımı açtım gibi gerçekleşti. Öncesinde hatta daha kızgındım. Şu an biraz daha barışığız.”

Katılımcı 19: Kendisini Müslüman olarak tanımladığını söylüyor ve bu konudaki fikirlerini şöyle anlatıyor:

“Ben başörtüsünü çıkarmadan çok önce dediğim gibi gereklilikleri bırakmışım. Ama şu an hani çok nadir de olsa namaz kılmayı seviyorum. Aslında gelişim var diyebilirim. İslam’ın kadını eziyor oluşu, değer vermiyor oluşu konusuna katılmıyorum. Sadece Türkiye’de ya da şeriatla yönetilen birçok ülkede İslam’ın olması gerektiği gibi uygulanmadığı ve aslında İslam dininin kadınlar üzerinden ağırlıklı olarak yürütüldüğü fikri beni çok rahatsız ediyor. Bu konuda öfkeliysem öfkeliyim. Ya da iktidarın insanları dinden uzaklaştırmış olduğunu görüyorum ve buna öfkeliyim. Kimisi annesinden babasından baskı görmüş oluyor buna öfke duyuyorlar ya da Kur’an kurslarına öfkeli oluyorlar ama dediğim gibi benim böyle bir travmam yok. O yüzden ne anneme babama ne gittiğim kurslara hocalara öfke duymuyorum. Aslına bakılırsa az çok küçüklüğümden beri İslam bana sevdirdi. O yüzden genel bir öfkem yok. Sadece uygulayış şeklini tasdik etmiyorum. Türkiye’de de diğer şeriatla yönetilen ülkelerde de dediğim gibi İslam çok fazla kadın üzerinden yürütülüyor. Nasıl işte kadının başörtüsü takması gerekiyorsa erkeklerin de kadınlara bakmaması gerekiyor. Ben liseyi Fatih’te okuyordum ve o zamanlar bir iki sene kadar ferace giyiyordum. Ona rağmen lafa, bakışlara maruz kalıyordum. O yüzden aslında öfke konusunda buna sinirliyim dinin sorumluluklarının kadın üzerine yıkılması çok rahatsız edici. Ben aslında elimden gelenin fazlasını yapıyorum o feraceyi giyerek, ama erkeğin tek yapması gereken gözlerini kaçırmaması, göbek diz arasını kapatmasıyken bunu başaramıyorken bizi eleştiriyor olmaları. Benim arkamdan, renkli tunik giydiğimde, “ölümden sonra hayat var” diye bağırılması, renkli tunik yani. Bunlara öfke duyuyorum. Bunlara öfke duyuyorum. Erkekler bizi bu şekilde uyardıklarında kendilerini çok mümin sanıyorlar ya da judgemental bakışlara maruz kaldığımızda onlar tarafından onlar sanıyor ki biz düzeleceğiz herhalde, bir daha giymeyeceğiz. Aslında daha çok soğutuyor ve öfkeliendiriyor.”

Katılımcı 21, kendisini maneviyatçı olarak tanımladığını söylüyor:

“Maneviyatçıyım diyebilirim. İlk açıldığım dönemle şimdiki aynı değil. O zaman çok uzaktım. Allah’a karşı da çok uzaktım. Önceden en ufak şeyimi bile Allah’la paylaşabilirken o dönem sürekli isyan ediyordum. Hatta bir gün ablam eleştirmek için eleştirme gerçekten sorgulamak, merak ettiğin şeyler varsa gerçekten sorgula sorgulayacaksan deyince ben kendime bir söz verdim kendimi toparlayacağım diye.

Bence Allah diğer dinleri de yarattı. Diğer peygamberlere de inanıyorum hatta şöyle, Allah’ın bundan daha fazlası olduğunu da düşünüyorum. Hani diyor ya ben size şah damarınızdan daha yakınım diye. Yani ben daha çok böyle enerjisel bir şey olduğuna inanıyorum. Ben ne kadar kendime yönelirsem ne kadar kendimle uğraşırsam daha çok Allah’a yaklaşacağım diye de düşünüyorum, daha çok herhalde tasavvufi boyutu da var bu bahsettiğim şeyin. O yüzden de hep kendimle ilgili kendimi geliştirmeye ilerletmeye çalıştım ki Allah’ı da anlayabileyim. Allah’ı nasıl anlayacağım? Hani insanları anlamaya çalışıyorum kendimi anlamaya çalışıyorum. Ben Allah’ın gerçekten her yerde daha doğrusu daha çok içimizde olduğuna inanıyorum. Düşüncelerimizde her şeyde olduğuna inanıyorum varlığını kabul ediyorum ve sonsuz da güveniyorum. O aramızdaki hissiyat olmasa herhalde çok zor yaşardım. Çünkü yaşadım o zorluğu Allah’a güvenmeyi biraz azalttığım o tam açılma dönemimde çok bocalamıştım.”

İnançsızlık konusunda çalışan Kenan Sevinç, inançsızlığa dair çalışmaları incelemiş ve bu çalışmalarda inançsızlığın nedenlerinin 11 başlıkta tespit edildiğini ifade etmiştir²³⁷:

1. İnançsızlığın baskın olduğu bir çevrede sosyalleşme
2. Eğitim ve zihinsel/entelektüel gelişim
3. Motivasyon eksikliği
4. Haz arayışı ve ahlaki gerilim
5. Bağımsızlık arzusu ve kendini güçlü görme
6. Felsefi akımlar ve bilimcilik
7. Oedipus kompleksi
8. Çevreye tepki

²³⁷Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi*, 62-64.

9. Anlam arayışı ve nevrotik inkar
10. Travmatik olaylar ve hayal kırıklıkları
11. Kötülük problemi

Katılımcılarımızın inançlarına dair ifadeleri incelendiğinde bu başlıkların bazılarının onların durumunda da geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin iş ve okul hayatında yaşadıklarına bağlı olarak başörtüsünden uzaklaşanların “inançsızlığın baskın olduğu bir çevrede sosyalleşme” kategorisinde değerlendirebiliriz. Veya aile ilişkilerinde yaşadığı problemler nedeniyle uzaklaşanlarda “çevreye tepki” olduğunu söyleyebiliriz. Ancak daha net bir sonuca ulaşabilmek için yalnızca inanç noktasına yoğunlaşan daha derin araştırmalara ihtiyaç vardır.

H. GÖRÜŞMELERE DAİR GENEL DEĞERLENDİRME

Uzun olsun veya olmasın görüşmeler esnasında katılımcıların istisnasız hepsinin, gözyaşlarına hâkim olamadığı anlar oldu. Her biri için ağladıkları nokta veya gerekçe değişse de bu kadar bireysel bir yaşantının toplumsal bir mesele gibi yaşanmasının tetikleyici olduğu açıktı. Her birine görüşmeyi sonlandırmak veya ara vermek isteyip istemedikleri sorulduğu halde istisnasız hepsi görüşmeye devam etmek istediklerini söylediler.

Katılımcıların bir kısmı böyle bir görüşmeye katıldıkları için çok mutlu olduklarını ifade ettiler: “Ben şu an çok memnunum anlatmaktan” (Katılımcı 6), “çalışmanızı duyar duymaz kabul ettim, tamam dedim ben yıllardır bunu bekliyordum anlamak için dedim” (Katılımcı 8) gibi ifadelerle hikâyelerini anlatmaktan mutlu olduklarını ifade ettiler.

Katılımcılar, tutum değişimi sürecinde aylar bazen yıllarca süren rahatsızlık döneminden geçmiş, içsel olarak yaşadıkları çatışmaları çeşitli şekillerde bastırmaya çalışmış ancak muvaffak olamamış, nihayetinde tutumlarını değiştirerek rahatlamaya çalışmışlardır.

Katılımcıların tutumlarını değiştirdikten sonra mutlak bir huzura erdiklerini söylemek mümkün değilse de yaşadıkları çelişki hislerinin azalmaya başladığı ve daha uzun süre

nce başörtüsünü ıkararlarda bu azalmanın daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bireyin sahip olduğu kimlikte radikal bir değişim yapması, kimliğini yeni bir kimlikle değiştirmesi acı verici ve yas benzeri bir süreçtir. Bu anlamda başörtüsünü çıkarma davranışı kadınlar için yalnızca bir dinî tutum değişimi olmayıp kimliklerindeki bir değişime de işaret ettiği için sancılı ve uzun bir süreç olmuştur.

Çalışma için verilerimi toplamak amacıyla yaptığım her görüşmede baskın olan, öne çıkan ana duygular ağırlıklı olarak üzüntü, acı çekme, yas, suçluluk ve tutum değişiminin ardından gelen benliğin bütünleşmesi ve rahatlama duygularıydı. Bu kararı alma süreçlerinde her biri acı çekmiş, bana bunları anlatırken istisnasız her biri gözyaşı dökmüşlerdi. Bu çalışmayla belki de aynı süreçlerden geçen kadınların bu duygularını aileleri, arkadaşları ve toplum için görünür kılmak ve daha sağlıklı bir çevre oluşturmak mümkün olabilir.

Katılımcılarımın her biri görüşmeye katıldıkları için son derece memnun olduklarını ifade ettiler ve görüşmeyi sonuna kadar devam ettirdiler. Bir katılımcı açıkça “İyi ki buldun beni, bu arada gerçekten sen beni buldun. Bu konu aslında benim için yıllardır nasıl desem bilincimin böyle bir tabusu gibi aslında, çok aşamadım. Çalışmanızı duyar duymaz kabul ettim tamam dedim, ben görüşürüm diye yıllardır bekliyordum Beyza’yı dedim.” ifadelerini kullanmıştır.

Yeniden çalışmamızın başına dönersek bu araştırmanın sorusu: “Bireyin içinde bulunduğu sosyal grupla olan ilişkileri, ailesi ile olan ilişkileri, siyasetle olan ilişkileri, dinî eğitimi, bireysel yaşantıları başörtüsünü çıkarma davranışında ve başörtüsüne yönelik tutum değişiminde etkili midir?” olarak belirlenmişti.

Araştırma sonucunda görülmüştür ki bireyin sosyal ilişkileri, aile ilişkileri ve bir siyasi gruba yönelik duruşu ve grubun bir bireyi gibi konumlandırılması öngörüldüğü gibi dinî tutum sürecinde etkili olmuştur. Ayrıca bireyin dinî yaşantısındaki değişim de tutum değişimi sürecinde etkili olmuştur.

Katılımcılar başörtülü oldukları dönemde sosyal ilişkilerinde örtük veya açık olarak dışlanma, etiketlenme, kalıp yargıların muhatabı olma, uzmanlıklarına güvenilmemesi

gibi problemler yaşamışlardır. Özellikle tutum değişimi gerçekleştikten sonra aldıkları abartılı övgüler, dış görünüşlerine gelen iltifatlar, tebrikler onların başörtülü oldukları dönemde tecrübe ettiklerini yeniden düşünmelerine ve anlamlandırmalarına sebep olmuştur.

Katılımcıların başörtülü oldukları dönemde yaşadığı problemler şu şekilde özetlenebilir:

1. Akranlar tarafından dışlanmak
2. Bir grubun kimliksiz bir üyesi gibi davranılmak
3. Başörtüsü yasakları döneminde okumak veya çalışmak
4. Güzel hissetmemek
5. İşyerinde mobbinge maruz kalmak
6. Başörtülü olduğu için dinin her emrini mükemmel bir şekilde yaşamak zorunda hissetmek
7. Gelecekte iş bulamayacağına dair kaygılar
8. Aile onayı alamamak, ailenin kardeşler arası adaletsiz davranışları
9. Kardeşlerin baskıları
10. Aile ile bağlanma problemleri
11. Kamusal alanda başörtüsünden dolayı tacize uğramak
12. Hem dindarlar hem de dindar olmayanlar tarafından eleştirilmek

Katılımcılar başörtülü oldukları dönemde arkadaşlarının katıldığı her programa katılamadıklarını, ilk defa girdikleri ortamlarda ilk önce başörtülü kadın kalıp yargılarıyla karşılandıkları için sürekli kendilerini ispat etme zorunluluğu hissettiklerini, başörtülü oldukları için mükemmel bir dindarlık sunumu yapmak zorunda hissettiklerini ifade etmişlerdir. Bunların hiçbirisinin direkt olarak başörtüsünü çıkarma sebebi olduğunu söyleyemeyiz. Ancak her biri tutum değişimini az veya çok etkileyen faktörlerdir.

Ülkemizde uzun süre başörtüsünün kamusal mekânlarda yasak olması ve yasak kalktıktan sonra dahi özel sektörde ayrımcı tutumların devam etmesi kadınların gelecek ve iş kaygısı yaşamalarına da sebep olmuştur. Ayrıca çalışan başörtülü kadınların en sık dikkat çektiği problem de iş yerinde uzmanlıklarına güvenilmemesi, diğer herkesten

daha fazla çalışmak zorunda hissetmeleri, kendileriyle aynı inancı paylaşan kişilerin din kardeşliği adına kendilerinden sık sık hayır işi yapmalarını beklemeleri ve maddi olarak başörtüsüz bir kadının aldığı ücrete kendilerinin layık görülmemesi gibi problemlerdir.

Katılımcılar aynı zamanda başörtülü oldukları için insanların kendisini Ak Partili olarak yaftalamasından ve Ak Parti'ye duydukları öfkeyi kendilerine yöneltmesinden, kendilerinin devlet başkanı gibi hesap vermek zorunda bırakılmasından da rahatsızdırlar. Kendileri gibi olanlara “başörtülü, torpilli, yetersiz, Ak Partili” gibi damgaları bir noktadan sonra içselleştirdikleri ve kendilerinin de başörtülülere bu şekilde gördükleri, bu yüzden de bu gruba ait bir birey olmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Basitçe anonimleşmek istemektedirler. Bu durum Türkiye’de veya Ankara özelinde başörtüsü ve başörtülülere karşı seküler dışlayıcılığın örtük veya açık bir şekilde sürdüğünü ve zaman zaman başörtülü kadınların da bu önyargıları içselleştirdiklerini göstermektedir.

Bu problemlerin yanında çalışmamızda karşımıza çıkan ve dinî tutum sürecini tetikleyen bir diğer problem de bağlanma sorunlarıdır. Kız ve erkek kardeşlere ayrı muamele yapılması, ailenin değersiz hissettirmesi, görülmediğini, takdir edilmediğini hissetmek, maddi imkânlar yeterliyken mahrumiyet yaşatılması, ailenin çocuğuna bütüncül bir dindarlık hedefi koyup kendisinin buna aykırı davranması gibi davranışlar kadınların aile ile bağlarını koparıırken aynı anda Allah ile de bağlarının kopmasına sebep olmuştur. Bu katılımcılar Allah’a ve İslam’a karşı diğerlerinden daha fazla öfke duymakta, kendilerini inanç noktasında “inançsız” olarak tanımlamaktadırlar.

Katılımcıların ikisi hariç diğerleri başlarını örterken bunun kendi istekleri doğrultusunda olduğunu herhangi bir baskıya maruz kalmadıklarını söylemişlerdir. Ancak başlarını örttükten sonra istenmedik sonuçlarla karşılaşmaları, olumsuz tecrübeler yaşamaları ve bu sonuçların öngörülebilir olması, yani bu zorlukları bilerek bu yola girmiş olmaları paradoksal bir biçimde yaşadıkları çelişkilerin yoğunluğunu daha fazla arttırmıştır. Sorumluluğu başkasına yükleyememişler ve sıkıntılar arttıkça büyük bir kısmı yaşadıkları çelişkileri bastırmak için daha fazla dine sarılmış daha yoğun ibadet etmeye çalışmış ve kendilerine “başörtüsünü taşımak”, “başörtüsünün hakkını vermek”, “başörtülülere temsil etmek” gibi abartılı roller biçmişlerdir. Nihayetinde bunu

gerçekleştirmenin mümkün olmadığı noktada kendilerini daha kötü hissetmiş ve bilişsel çelişkileri daha da artmıştır.

Bunları yanında diğer bir önemli sonuç da katılımcıların hemen hemen hepsinin huzursuzluk, rahatsızlık, kaygı bozukluğu, anksiyete atakları, depresyon ve anti-depresan kullanımından bahsetmeleridir. İş kaybı, yeni bir sosyal ortama giriş, ebeveyn kaybı, boşanma, erkek arkadaştan ayrılma, iş bulamama, işe başlama gibi hayatlarında büyük değişimler yaşamış olmalarıdır. Bu büyük yaşantıların da tetiklediği duygusal savrulmaların arasında bireyin, kimliğine yönelik sorgulaması başladığında, başörtüsü de kimliğin büyük bir parçası olarak değişimden nasibini almıştır diyebiliriz. Katılımcıların zaman zaman ibadetten lezzet alamama, yalnızca şekilsel ibadet etme gibi konulardaki anlatılarına daha geniş bir perspektiften bakıldığında bir anlam krizini içinde oldukları halde krizin sebebini başörtüsü olarak tespit ettikleri de görülmektedir.

Bu çalışmada bireylerin “başörtüsünü takma” tutumundan “başörtüsünü takmama” tutum ve davranışına geçerken iki biliş arasında çelişki yaşayacakları, ikinci bilişi benimsedikten sonra da davranış değişikliğine geçerken bu süreçte rahatsızlık hissini son derece artacağı nihayetinde rahatsızlığın en üst seviyede olduğu noktada davranış değişikliğine karar verecekleri öngörülmüştü.

Bireyler değişim döneminde yaşadıkları çelişkilerle dolu sürecin 6 ay ile 3 yıl arasında sürdüğünü ifade etmişlerdir. Kararın geri alınması zor ve kalıcı bir karar olması tutumun değişmesini zorlaştırmıştır. Bireylerin bu kararı aldıklarında Allah’ın sevgisinden mahrum olacaklarına dair korkuları, aile bağlarının etkileneceğine veya arkadaşları ile ilişkilerinin değişeceğine dair kaygıları kararın onlar için önemli olduğunu ve bu tutumun dirençli olduğunu göstermektedir.

Tutum değişikliğini zorlaştıran ve direncini artıran bir diğer etken de değiştirilmek istenen tutumun dinî inanca dair bir tutum olması sebebiyle bireyin değer oluşumunda etkin olmasıdır. Ancak bazı katılımcılar, başörtüsünün Allah’ın bir emri olduğuna dair inançlarını değiştirerek bu tutumu işlevsiz hale getirmişlerdir. Bu da tutumun direncini düşürerek değişimini kolaylaştırmıştır.

Bu süreçte sosyal destek arayışı, tutumu destekleyecek bilgi arayışı, eski tutumunun sorumluluğunu başkasına yükleme gibi yöntemlerle yaşanan bilişsel çelişkiler

giderilmeye çalışılmıştır. Bazı katılımcıların “kendim gibi hissetmiyordum” gibi cümlelerle kendilik algılarına vurgu yapmaları, özsaygılarının da tutumun değişmesinde etkili olduğunu göstermektedir.

Çalışma sonucunda ulaşılan bulgulara dayanarak başörtüsüne yönelik tutumları değiştirmekte olan kadınların hayatlarında yolunda gitmediğini düşündükleri başka durumlara paralel olarak bir tutum değişimi sürecine girdikleri söylenebilir. Başka bir deyişle başörtüsünü çıkarmak hiçbir zaman yalnızca başörtüsünü çıkarmak değildir. Tutum değişimi bireyin hayatındaki başka problemlere eşlik etmektedir. Bu noktada bir tutum değişimi sürecine girdiğini fark eden bireylerin öncelikle problemin kaynağını iyi tespit etmeleri, karar verirken ayrılık, iş kaybı, mezuniyet, evlenme vs. gibi bireyi anlam krizine sürükleyebilecek durumlarda bu kararı almamaya özen göstermeleri önerilebilir. Özellikle erkek arkadaş veya eşten ayrılmanın büyük bir değersizlik, suçluluk, kendini beğenmeme gibi duyguları tetikleyen, öz saygıyı zedeleyen durumlar olduğunun farkında olunmalı ve bazen başörtüsüne yönelen duyguların kaynağının aslında farklı olabileceği göz önüne alınmalıdır.

Ailelerin çocuklarına sevgi, saygı ve adalet çerçevesinde yaklaşması, çocuklarının değersizlik duygularını körükleyecek ilişkilere girmemesi, güvenli bağlanmayı mümkün kılacak bir ebeveynlik davranışı geliştirmesi, çocuklarının dinî sorgu ve şüphe dönemlerini hafife almaması, çocuğun yaşamasını istediği dindarca hayatı kendisinin yaşaması ve tutarsız olmaması önemlidir. Kardeşler arası ilişkilerde erkek çocuğu önceleyen bir ebeveynlik anlayışının çok büyük bir hasara yol açtığını, kız çocuğunun ruh sağlığını bütünüyle riske attığını katılımcıların ifadelerinden net bir şekilde anlayabiliyoruz. Bunun yanı sıra dindarlık adına çocuklarına maddi mahrumiyetler yaşatan ailelerin çocuklarının içten içe önce ailelerine, sonra dine gücendiklerini görüyoruz. Özellikle anne babaların bu noktada kendi hatalarının farkına varıp çocuklarıyla ilişkilerinin niteliğine odaklanması yerinde olacaktır.

Son olarak bu araştırmanın bulguları din eğitimi noktasında da bize önemli ipuçları sunuyor. Özellikle ortaokul ve lise dönemlerinde gençlerin dinî öğretilere karşı şüpheleri ve sorgulama halleri ortaya çıktığında bunun son derece normal olduğunun kabul edilmesi, onlara açık, kısa ve net bilgiler verilmesi gereklidir. Öğretmenin kendisinin de kafasının karışık olduğunu söylemesi veya dinî öğretileri yumuşatmaya

çalışması doğru değildir. Hatta belki sorulmayan ancak akıllarına gelebilecek konularda da bilgi verilmesi bir nevi “aşılama” yapılması uygun olabilir. Başörtüsüne yönelik tutumlarını değiştirmek isteyen ancak henüz kararı kesinleşmemiş kadınların yaşamakta olabilecekleri muhtemel diğer sıkıntıların belirlenmesi, onların bertaraf edilmesi, sonrasında bireyin daha sakin bir şekilde karar verebilmesine ortam hazırlanması daha uygun olabilir.

Yalom, teolojide “nihai kaygılar” olarak tanımlanan kaygıların dördünün psikiyatri ile yakından ilgili olduğunu söylüyor. Bunlar “ölüm, soyutlanma, hayatın anlamı ve özgürlük” kaygılarıdır.²³⁸ Katılımcıların anlatılarında bu temaların da belirgin bir şekilde ön plana çıktığı görülmüştür. Bu varoluşsal kaygıların, tutum değiştirme sürecine olan etkisi ise belki zamanla yapılacak başka çalışmalarla tespit edilecektir.

²³⁸Irwin D. Yalom, *Din ve Psikiyatri* (İstanbul: Pegasus Yayıncılık, 2020), 26.

KAYNAKÇA

- Aboalsab Attar, Nouredin Sadek. *Kadının Tesettürü İle İlgili Tefsir Kitaplarında Kullanılan Rİvayetlerin Değerlendirilmesi*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Aksaray, Teşrife Ümmühan. *Başörtüsünü Örtmeyi Bırakan Kadınlar Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Aktaş, Cihan. “Başörtüsünü Açmak”. *Nihayet* 69 (2020), 74-79.
- Aktaş, Cihan. *Türbanın Yeniden İcadı: Ayrımcı Bir Kamusal Tasarımı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2018.
- Apaydın, H. Yunus - Gürkan, Salime Leyla. “Tesettür”. *İslam Ansiklopedisi*. Erişim 01 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tesettur#1>
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilim Kent Yayınları, 2016.
- Aronson, Elliot vd. *Sosyal Psikoloji*. çev. Okan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Aronson, Elliot. “The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective”. *Advances in Experimental Social Psychology*. Academic Press, ts.
- Asatunacı, Zülal. *Başörtülü Muhafazakar Kadınlarda Serbest Zaman Algısı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022.
- Ay, Eyüp. “Örtünmenin Tarihsel Görünümleri ve Sembolik Anlam(lar)ı”. *İslâmiyat* 4/2 (2001), 11-19.
- Aygün, Elif Büşra. *Başörtülü Kadın Kimliklerinin Instagram’da Görünürlüğü: Kültür Endüstrisi Bağlamında Değerlerin Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Babacan, Zehra. *Yeni İletişim Araçlarında Değişen Tesettür Algısı: Instagram’da Tesettür Giyim Pratikleri*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Baltacı, Ali. “Postmodern Salgın ve Popüler Dindarlık: Yeni Medya Eksenli Psikososyal Bir Analiz”. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 5/1 (30 Haziran 2022), 79-97. <https://doi.org/10.47951/mediad.1054792>
- Baltacı, Ali. “Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?” *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (24 Aralık 2019), 368-388. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>
- Başak, Duygu. *Dindarlık ve Maneviyat Tutumlarında Başını Örtüp Örtmeme Tercihini Üzerine Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.

- Baumeister, Roy F. - Kathleen D. Vohs (ed.). *Encyclopedia of Social Psychology*. California: Sage Publications, 2007.
- Baydaş, Abdulvahap vd. “Dini tutum açısından tesettür moda giyim tercihinde etkili olan faktörlerin belirlenmesine yönelik bir çalışma”. *Bilimname* 42/2 (2020), 181-214.
- Berger, Peter L. *Kutsal şemsiye: dinin sosyolojik teorisinin ana unsurları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 4. bs., 2011.
- Burris, Christopher T. - Harmon-Jones, Eddie. ““By Faith Alone”: Religious Agitation and Cognitive Dissonance”. *Basic and Applied Social Psychology* 19/1 (01 Ocak 1997), 17-31. <https://doi.org/10.1207/15324839751037110>
- Cassibba, Rosalinda vd. “Attachment and God Representations among Lay Catholics, Priests, and Religious: A Matched Comparison Study Based on the Adult Attachment Interview.” *Developmental Psychology* 44/6 (Kasım 2008), 1753-1763. <https://doi.org/10.1037/a0013772>
- Cooper, Joel. *Cognitive Dissonance: Fifty Years of a Classic Theory*. Sage Publications, 2007.
- Çepni, Salih. *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş*. Trabzon: Celepler Matbaacılık, 8. Basım, 2018.
- Demirci, Hayal. *Dijital platformlarda Müslüman kadın kimliği: Élite dizisi örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Festinger, Leon. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, California: Stanford University Press, 2. Basım, 1962.
- Festinger, Leon. “Cognitive Dissonance”. *Scientific American* 207/4 (1962), 93-106.
- Festinger, Leon - Carlsmith, James M. “Cognitive Consequences of Forced Compliance”. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 58 (1959), 203-210.
- Fırat, Selima. *Fenomenolojik Bakışla Türkiye’de İslami Feminizm*. Niğde: Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Fromm, Erich. *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*. çev. Yurdanur Salman - Nalan İçten. İstanbul: Payel Yayınları, 5. Basım, 1990.
- Geçtan, Engin. *Psikanaliz ve Sonrası*. İstanbul: Metis Yayınları, 16. Basım, 2017.
- Göle, Nilüfer - Çavdar, Ayşe. *Mahrem in göçü*. Beşiktaş, İstanbul: Hayykitap, 1. baskı., 2011.
- Görmez, Mehmet. “İlahi Dinlere Göre Başörtüsü”. *İslâmiyat* 4/2 (2001), 19-33.
- Grof, Stanislav - Grof, Christina. *Manevi Kriz*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, ts.
- Harmon-Jones, Eddie - Harmon-Jones, Cindy. “Cognitive Dissonance Theory After 50 Years of Development”. *Zeitschrift für Sozialpsychologie* 38/1 (2007), 7-16.

- Harmon-Jones, Eddie - Mills, Judson. "An introduction to cognitive dissonance theory and an overview of current perspectives on the theory". *Cognitive dissonance: Reexamining a pivotal theory in psychology, 2nd ed.* 3-24. Washington, DC, US: American Psychological Association, 2019. <https://doi.org/10.1037/0000135-001>
- Harputlu, İlke. *Dinî Tutum ve Özgeçilik*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.
- Hayta, Akif. *Allah'a Bağlanmak: Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi*. İstanbul: Onto Yayıncılık, 1. Basım, 2017.
- Hortaçsu, Nuran. *En Güzel Psikoloji Sosyal Psikoloji*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem - Cemalcılar, Zeynep. *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 16. Basım, 2014.
- Kalgı, Mehmet Emin. "Koronavirüs Salgını ve Dindarlıkla İlgili Yapılmış Ampirik Çalışmaların Analizleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (15 Haziran 2021), 111-132. <https://doi.org/10.21054/deuifd.851885>
- Kamacı, Meryem. *Türkiye'deki başörtüsü yasağının işgücü piyasası üzerine etkisi*. Kocaeli: Gebze Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kandemir, Fatih. "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2020), 99-129. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3876200>
- Kara, Hatice Kübra. *Başörtüsü Çıkarma Deneyimi: Nitel Bir Çalışma*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- "Tesettür". *Dini Kavramlar Sözlüğü*. ed. İsmail Karagöz. 744. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.
- Karataş, Zeki. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (ts.), 62-80.
- Kardaş Yalçın, Rukiye. *Başörtüsünden Vazgeçme Deneyimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2024.
- Katz, Daniel. "The functional approach to the study of attitudes". *Public Opinion Quarterly* 24/2 (1960), 163-204.
- Kılıç Ahmadi, Büşra. *Dini Yönelim ve Dini Grup Üyeliğinin Kendini Ayarlama İle İlişkileri Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.
- Kirkpatrick, Lee A. "Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi". çev. Mustafa Koç. *Bilimname* X/1 (2006), 133-172.
- Koca, Sümeyye. *The Changing Dynamics of the Headscarf Question in Turkey: The Women's Struggle to Take Of Headscarf*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

- Köşger, Ayşe Sena. *Life Before and After the Ban: Experiences of Women Physicians with Headscarves in Public Health Sector in Turkey*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Leary, Mark R. - Rick H. Hoyle (ed.). *Handbook of Individual Differences of Social Behaviour*. New York: The Guilford Press, 2009.
- Margolis, Michele F. "Cognitive dissonance, elections and religion: How partisanship and the political landscape shape religious behaviours". *Public Opinion Quarterly* 80/3 (2016), 717-740.
- Nişancı, Zübeyir. *Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2023.
- Okumuş, Beyza. "Bilişsel Çelişki Teorisi Bağlamında Başörtüsünü Çıkarma Davranışının İncelenmesi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (30 Haziran 2022), 281-308. <https://doi.org/10.14395/hid.1057989>
- Özcanlı, Sena. *Türkiye'de başörtüsünü çıkaran kadınların direniş motivasyonları üzerine bir inceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Parla, Zeynep Gül. *2015 Sonrası Kadınların Başörtüsünü Çıkarma Pratikleri Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Qu, Sandy Q. - Dumay, John. "The qualitative research interview". *Qualitative Research in Accounting & Management* 8/3 (01 Ocak 2011), 238-264. <https://doi.org/10.1108/11766091111162070>
- Sağırılı, M. Numan. *Başörtüsü Giymeyi Bırakan Üniversite Mezunu ve Çalışan Kadınlar Üzerine Nitel Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Sakallı, Nuray. *Sosyal Etkiler: Kim Kimi Nasıl Etkiler?* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Sakallı Uğurlu, Nuray. *Sosyal Psikolojide Tutumlar ve Tutum Değişimi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2018.
- Sevinç, Kenan. *İnançsızlık Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Silverman, David. *Nitel Araştırma Nasıl Yapılır?* çev. Ergin Hava. İstanbul: Küre Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Tosun, Burcu Sena. *Başörtüsü yasağı ve serbestleştirme dönemlerinde örtünmeden çıkma deneyimi: Fenomenolojik bir araştırma*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Türkan, Edanur. *Öznellik Kapasitesinin Oluşumunda Çevresel Faktörler ve Tesettür İlişkisi: Kadınların Örtünme ve Açılma Deneyimi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yalçı, Abdurrahman. *Gündelik Hayat, Bireysel Kimlik ve Din: Türkiye'de Başörtüsünü Çıkaran Kadınlar Örneği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Yalom, Irwin D. *Din ve Psikiyatri*. İstanbul: Pegasus Yayıncılık, 2. Basım, 2020.
- Yılmaz, Bedriye. *Tarihten Günümüze Örtünmenin Anlamları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2011.
- “Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü”. Erişim 25 Eylül 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/10/20131008-10.htm>
- “Başörtüsü”. Erişim 01 Nisan 2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- “Bir devrin sonu: TSK personeli ve askeri öğrencilere başörtüsü serbestisi getirildi - Diken”. 22 Şubat 2017. Erişim 25 Eylül 2023. <https://www.diken.com.tr/bir-devrin-sonu-tsk-personeli-ve-askeri-ogrencilerine-basortusu-serbestisi-getirildi/>
- “headscarf”. Erişim 17 Ağustos 2023. <https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=headscarf&tl=true>
- “Hijab”. 16 Ağustos 2023. Erişim 17 Ağustos 2023. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/hijab>
- “hijab”. Oxford English Dictionary”. Erişim 17 Ağustos 2023. <https://www.oed.com/search/advanced/Entries?q=hijab&sortOption=Frequency>
- “Polislere başörtüsü serbestliği getirildi”. Erişim 25 Eylül 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/polislere-basortusu-serbestligi-getirildi/636278>
- “turban” Oxford English Dictionary”. Erişim 17 Ağustos 2023. <https://www.oed.com/search/advanced/Entries?textTermText0=turban&textTermOpt0=WordPhrase&dateOfUseFirstUse=false&page=1&sortOption=Frequency>
- Independent Türkçe. “Yusuf Kaplan: Başörtüsü açma trendi yaygınlaşıyor, alarm zilleri çalıyor”. 09 Ağustos 2020. Erişim 23 Aralık 2022. <https://www.indyurk.com/node/224086/haber/yusuf-kaplan-ba%59F%C3%B6rt%C3%BCs%C3%BC-a%59F%C3%A7ma-trendi-yayg%C4%B1nla%C5%9F%C4%B1yor-alarm-zilleri-%C3%A7al%C4%B1yor>

EKLER

EK 1: YARI YAPILANDIRILMIŞ GÖRÜŞME FORMU

1. Başörtülü olduğunuz dönemde örtülü olmanın sizin için duygusal bir karşılığı var mıydı? Başörtülü olmak hayatınıza bir anlam katıyor muydu? Başörtüsünün farz olduğuna inanıyor muydunuz?
2. Başörtülülere yönelik tutumlar başörtülü veya başörtüsüz olmaya karar vermenizde etkili oldu mu? Başörtüsünü kimliğinizin bir parçası olarak görüyor muydunuz?
3. Başörtüsü takmaya nasıl karar verdiniz? Sizi başörtüsü takmaya yönlendirenler oldu mu?
4. Başörtüsünü çıkarmaya nasıl karar verdiniz? Bu kararınızın başlangıcını düşündüğünüzde bunda sizin dışınızda birilerinin etkili olduğunu düşünüyor musunuz?
5. Başörtüsünü çıkarmaya karar verdikten ne kadar sonra bu kararınızı gerçekleştirdiniz? Bu düşüncenize nelerin sebep olduğunu hatırlıyor musunuz?
6. Davranışlarınızın veya düşüncelerinizin başörtülü olmanızla uyumsuz veya çelişkili olduğunu düşündüğünüz oldu mu?
7. Çelişki hissettiğiniz anlarda neler yaptınız? (çelişkiyi azaltma/artırma yöneliminin tespit edilmesi, başörtüsünün lehine ya da aleyhine kitap ve çalışmalara yönelmek)
8. Başörtüsünü çıkardıktan sonra dinî açıdan kendinizi nerede görüyorsunuz?
9. Başörtüsünü çıkardıktan sonra inanç dünyanızda ne gibi değişimler oldu?
10. İnançlarınızdaki değişiklik başörtüsünü çıkarmadan önce mi daha yoğundu yoksa çıkardıktan sonra mı?
11. Kendinizi aşağıdaki kavramlardan hangisi ile tanımlarsınız?
(ateist, deist, agnostik, maneviyatçı, Müslüman veya diğer)
12. Başörtüsünü çıkarmaya karar verme ve uygulama süreçlerinizde hayatınızda büyük değişimler yaşadınız mı?
 - Evlilik, boşanma, çocuk sahibi olma.
 - İş değişikliği, işe başlama, iş kaybı, iş bulamamak.
 - Ailedeki vefatlar.
 - Romantik ilişkilerde yaşanan problemler.
 - Eğitim, üniversiteye başlama, lisansüstü eğitime başlama.
 - Diğer.

13. Başörtüsünü çıkarma sürecinizde sizi etkileyen siyasi etmenlerin rolü oldu mu?
14. Açıldıktan sonra politikaya olan ilginiz ve politik düşünceleriniz değişti mi?
15. Televizyon ve sosyal medyada gördüğünüz izlediğiniz ilahiyatçı ve din adamlarının görüşlerinin başörtüsünü çıkarmanızda etkisi oldu mu?
16. Okulda aldığınız eğitim ve bireysel olarak yaptığınız araştırma ve okumalar başörtüsüne yönelik tutumlarınızda etkili oldu mu?
17. Başörtüsünü takmanızda ve çıkarmanızda çevrenizdekilerin tepkileri nasıl oldu?

EK 2: KATILIMCILARA SUNULAN GÖNÜLLÜ ONAM FORMU

Bu araştırma, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bölümü öğretim elemanlarından Prof. Dr. İbrahim Gürses'in danışmanlığında doktora öğrencisi Beyza Okumuş tarafından yapılmaktadır.

Çalışmanın Amacı Nedir?

Araştırmanın amacı, katılımcıların başörtüsünü çıkarma sürecinde, öncesinde ve sonrasında yaşadıkları tutum ve davranış değiştirme aşamalarının psikoloji biliminin metotları ile incelenmesidir.

Bize Nasıl Yardımcı Olmanızı İsteyeceğiz?

Araştırmaya katılmayı kabul ederseniz, sizden beklenen, görüşme esnasında açık uçlu soruları yanıtlamanızdır. Bu aşama yaklaşık 1-1.5 saat sürecektir.

Sizden Topladığımız Bilgileri Nasıl Kullanacağız?

Araştırmaya katılımınız tamamen gönüllülük temelinde olmalıdır. Görüşme esnasında, sizden kimlik veya kurum belirleyici hiçbir bilgi istenmemektedir. Cevaplarınız tamamıyla gizli tutulacak, sadece araştırmacılar tarafından değerlendirilecektir. Katılımcılardan elde edilecek bilgiler toplu halde değerlendirilecek ve bilimsel yayımlarda kullanılacaktır. Sağladığınız veriler gönüllü katılım formlarında toplanan kimlik bilgileri ile eşleştirilmeyecektir.

Katılımınızla ilgili bilmeniz gerekenler:

Görüşme, genel olarak kişisel rahatsızlık verecek sorular içermemektedir. Ancak, katılım sırasında sorulardan ya da herhangi başka bir nedenden ötürü kendinizi rahatsız hissederseniz cevaplama işini yarıda bırakıp çıkmakta serbestsiniz.

Araştırmayla ilgili daha fazla bilgi almak isterseniz:

Görüşme sonunda, bu çalışmayla ilgili sorularınız cevaplanacaktır. Bu çalışmaya katıldığınız için şimdiden teşekkür ederiz. Çalışma hakkında daha fazla bilgi almak için araştırmacı Beyza Okumuş (ozudogrubezya@gmail.com) veya çalışmanın danışmanı olan Prof. Dr. İbrahim Gürses (ibrahimgurses@hotmail.com) ile iletişim kurabilirsiniz.

Yukarıdaki bilgileri okudum ve bu çalışmaya tamamen gönüllü olarak katılıyorum.

(Formu doldurup imzaladıktan sonra uygulayıcıya geri veriniz).

İsim Soyisim

Tarih

İmza

---/---/-----

EK 3: KATILIMCILARDAN ALINAN DEMOGRAFİK BİLGİLER

Kişisel Bilgiler

İsim:

Yaş:

Eğitim Durumu:

Meslek:

Büyüdüğünüz yer: (ilçe/il/büyükşehir)

Kaç yaşında başörtüsü takmaya başladınız?

Kaç yaşında başörtüsünü çıkarmaya karar verdiniz?

Kaç yıldır başörtülü değilsiniz?

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Beyza OKUMUŞ		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Arapça		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	2005	2009	Nilüfer Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2009	2014	Bursa Uludağ Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2014	2017	Bursa Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri ABD
Doktora	2018	2024	Bursa Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri ABD
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.			
2.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar	International Association of Psychology of Religion (IAPR)		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	YTB İnsan Hazinesi Serisi Sözlü Tarih Projesi/2020 YTB İnsan Hazinesi Serisi Sözlü Tarih Projesi/2021		
Yayımlar:	Bilişsel Çelişki Teorisi Bağlamında Başörtüsünü Çıkarma Davranışının İncelenmesi. Hitit İlahiyat Dergisi 21 / 1 (Haziran 2022): 281-308 . https://doi.org/10.14395/hid.1057989 DAİŞ'in Süreli Yayınlarında Eylemlerini Meşrulaştırma Stratejisi, 7. <i>Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı</i> , C: 3, İstanbul, 2019, s. 159-169. "Gözde Aynur Mirza. Yeni Dinselleşme Eğilimleri ve Maneviyat Arayışları. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2018. 342 s. ISBN: 978-605-68425-0-4", <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , C. 61, S. 2, ss. 511-515. "Zeynep Sağır (Ed.). Din Psikolojisi: Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler. İstanbul: DEM Yayınları, 2020", <i>İlahiyat Tetkikleri Dergisi</i> , 55, ss. 505-509.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
	Tarih:	04/07/2024	
	İmza:		
	Adı-Soyadı:	Beyza Okumuş	